

Antikvitás & Reneszánsz (A&R)

---

3. évf. 6. sz. / 2020

TANULMÁNYOK

Takács László L. Annaeus Cornutus szerepe a Nero-kori Horatius-reneszánszban	9-24
Bán Katalin Az insania jelensége és terápiája Seneca prózai munkáiban	25-42
Frazer-Imregh Monika „Ki remélhet magának nagyobb isteni segítséget?” - Angelo Poliziano vigaszlevele Gioviano Pontanóhoz Ferrante király halála alkalmával	43-68
Máté Ágnes Névetimológia és növényhatározó egy 17. századi nászénekekben: jókívánságok David Spillenberger lőcsei orvos és Susanna Regina Reuther esküvőjére (1659)	69-88
Pataki Elvira Átjárók az Olymposra. A görög mitológia és a kortárs magyar YA fantasy	89-106

FORRÁSKÖZLÉSEK ÉS FORDÍTÁSOK

Gellérfi Gergő Igaz történet a nagy halról: Iuvenalis 4. satírájának fordítása	109-123
Majoros Máté „Vergilius Evangéliuma” Faltonia Betitia Proba: Cento Virgilianus	125-177
Tóth Orsolya Symmachus: Levelek. Első könyv 1–12.	179-202
Ertl Péter Petrarca sétája a római történelemben: a Familiares 6, 2 fordítása	203-221
Petneházi Gábor Francis Bacon: De sapientia veterum – A régiek bölcsességéről (részletek)	223-238

TAKÁCS LÁSZLÓ

L. Annaeus Cornutus szerepe a Nero-kori Horatius-reneszánszban

Horatius a késő ókorra sokat olvasott és idézett iskolai szerző lett. A római irodalmi kánonban elfoglalt helye azonban nem volt mindig szilárd, hiszen – és ez kikövetkeztethető abból, hogy a kora császárkor jelentős szerzőinek életművében vagy nem, vagy alig találunk rá vonatkozó utalást, tőle származó idézetet – volt olyan időszak, néhány olyan évtized, amikor a költő nem tartozott a fontos és idézett szerzők közé. Jelentős fordulat állt be azonban Horatius megítélésében Nero korában. Hirtelen a legtöbbet hivatkozott és utánzó szerzők közé kerül, satírái és lírai költeményei mind irodalmi mintákká válnak, ahogy azt Aulus Persius Flaccus és Caesius Bassus költészete, illetve Petronius Satyricon című regénye bizonyítja. Úgy tűnik, hogy Horatius Ars poetica című versében kifejtett gondolatai utat találtak a Vergilius-kommentárokba is, és e mű poétikai kézikönyvvé avatása föltehetően szintén a Nero kori Horatius-reneszánszhoz kapcsolható. Mindezek a szálak pedig végső soron L. Annaeus Cornutushoz, az ezüstkori sztoikus filozófushoz és irodalomkritikushoz vezetnek, akinek – véleményem szerint – meghatározó szerepe lehetett abban, hogy az 1. század derekától Horatius a római irodalmi kánon egyik meghatározó szerzőjévé vált.¹

Kulcsszavak: Horatius, Persius, L. Annaeus Cornutus, *Ars poetica*, recepció

Bő évtizede megjelent tanulmányában Richard Tarrant azt állítja, hogy a kései antikvitásban Horatius mindvégig őrizte jelentőségét mint olyan szerző, akit az iskolában is tanítottak.² Valóban, az a két tény, hogy több

---

¹ A publikáció az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport (TK2016-126) támogatásával jelent meg.

² TARRANT (2007a: 281): “Horace retained his standing as a school author throughout late antiquity, and it is not surprising to find him frequently evoked by the major Latin poets of the period, such as Claudian and Ausonius.”

kommentár is készült ebben az időszakban a teljes életműhöz, illetve, hogy a kor más magyarázói is sokszor idézik Horatiust, alátámasztani látszik ezt az állítást. Ha azonban Horatius jelenlétét a másik jelentős aranykori szerző, Vergilius iskolai és irodalmi jelenlétével hasonlítjuk össze, azt tapasztaljuk, hogy míg az idősebb kortárs jelenléte szinte halálától kezdve állandónak tekinthető az iskolai olvasmányok közt éppúgy, mint a jelentős írók műveiben – s ebben az esetben nincs jelentősége annak, hogy költői vagy prózai életműről van-e szó –, addig néhány fontos szerző esetében föltűnően hiányoznak a Horatius-idézetek, vagy csak ritkán, igen elszórtan fordulnak elő, s – ellentétben a Vergilius iránti lelkesedéssel – ezeket általában meglehetősen hűvösség jellemzi. Példaként említhetjük az idősebb Senecát, aki egyetlen egyszer sem idézi Horatiust, vagy hogy az ifjabb Seneca³ és Aulus Gellius mindössze néhány alkalommal hivatkoznak rá. E két utóbbi szerző tartózkodása Horatius idézésétől azért is feltűnő, mert az őket elválasztó évtizedekben éppen Horatius költészetének markáns jelenléte és átfogó hatása figyelhető meg. Ha nem lenne elég az az elismerés, amellyel Quintilianus beszél róla az *Institutio Oratoriában*,⁴ akkor bizonyítékként említhetjük még Persius és Iuvenalis szatíráköltségét,⁵ vagy a 79-ben, a Vezúv kitörésekor meghalt Caesius Bassus, aki lírai költőként választotta példaképül Horatiust. Bár nemrég egy egész tanulmánykötet jelent meg arról, hogyan ragadható meg Horatius jelenléte Seneca szövegeiben,⁶ valójában igencsak elgondolkoztató, hogy a filozófus – az *Apocolocyntosisban* előforduló egyetlen idézeten kívül⁷ – csak az *Epistulae morales*ben idéz Ho-

---

³ MAZZOLI (1970: 236–238) DUECK (2009: 314–334) tanulmányában Cicerót és Senecát tárgyalja. Külön problémát jelent, hogy a tragédiák vajon Seneca alkotásai-e. Ezzel kapcsolatban érdekes KOHN (2003) fejtegetése, ami alapján könnyen lehet, hogy nem számolhatunk a tragédiákban fölfedezhető Horatius-idézetekkel, ellentétben azzal, ahogy STEVENS (1999) gondolta.

⁴ Vö. Quint. *Inst.* 10, 1, 96.

⁵ GELLÉRFI monográfiájában számos alkalommal kiemeli Iuvenalisnak a horatiusi mintától való eltérését, akad azonban, amikor éppen az allúzió tényéből von le következtetéseket. Vö. GELLÉRFI (2018: 27). Horatius hatásáról Iuvenalisra lásd még: CUCCHIARELLI (2001: 219–222).

⁶ STÖCKINGER et al. (2017).

⁷ TRINACTY (2012: 156–160).

ratius szatíráiból mindössze három alkalommal.⁸ A jelenséggel kapcsolatban Tarrant arra a következtetésre jut, hogy “Citations of Horace in Seneca’s prose works are, however, remarkably rare, perhaps because they would not be as immediately recognizable as lines from the *Aeneid* or the *Metamorphoses*.”⁹ Azt hiszem, nem kell különösebben érvelni amellett, hogy a sokszor kifejezetten szellemes és találó gnómákban fogalmazó Horatius esetében aligha lehet igaz ez a légből kapott feltételezés. Sokkal valószínűbb, hogy a háttérben mélyebb okok játszottak szerepet abban, hogy Horatius – miközben a kortárs költészetben már Vergiliusszal vetekedett a hatása – későn ugyan, de megjelent Seneca érdeklődésének a horizontján.¹⁰

Tarrant elnagyolt állásfoglalásával szemben Roland Mayer már jóval korábban fölhívta arra a figyelmet, hogy Horatius kultusza Nero korában új lendületet vett,¹¹ s ő arra a jelentős tényre is fölhívta a figyelmet, hogy Velleius Paterculus kihagyta Horatiust a római irodalmi katalógusból.¹² A továbbiakban – folytatva tehát Mayer gondolatmenetét és megállapításait – megpróbáljuk fölvázolni, s amennyire lehetséges, meghatározni ennek a Horatius befogadástörténetében megragadható paradigma-váltásnak és a feltételelezhető Nero-kori kanonizációnak a körülményeit és okait.

Annak a felfogásnak a gyökerei, hogy Horatius egyfajta normatív poétikát fogalmazott meg, a Kr. u. 1. század derekáig nyúlnak vissza, hiszen Horatiusnak ez a poétikaelméleti kérdésekben teoretikusnak nevezhető tekintélye először Persius szatíráiban ragadható meg, akinek a költői programját megfogalmazó költeményei – főként az első, de az ötödik szatíra is – határozottan a horatiusi (és részben – természetesen – a luciliusi) szatíraköltészeti hagyomány folytatását fogalmazzák meg,

---

⁸ BERNO (2008: 553–555); BERNO (2017: 53–72).

⁹ TARRANT (2007: 280).

¹⁰ Nagyon is lehetséges, hogy Seneca csak Persius költeményeinek a hatására olvasta el alaposabban Horatius költeményeit, az *Epistulae morales*ben található Horatius-idézeteket tartalmazó levelek ugyanis a Persius-szatírák megjelenése utáni időkre datálhatók. Seneca korábban kifejezetten elutasító volt a sztoikus mítoszértelmezéssel, aminek Cornutus is művelője volt. Vö. BATINSKI (1993).

¹¹ MAYER (1982: 305).

¹² MAYER (1982: 313).

illetve nyilvánítják ki.¹³ Ehhez a szemléletmódhoz áll közel Quintilianus Horatius-képe is, aki – bár fenntartással beszél Horatius Lucilius-kritikájáról – alapvetően elismerően szól róla, még ha *Ars poeticá*ját, amelyet ő nevez így először s már az *Institutio Oratoria* bevezetőjében megemlíti,¹⁴ külön nem méltatja a görög és római irodalom értékelő bemutatását nyújtó 10. könyv első fejezetében.¹⁵

Quintilianus ráadásul olykor egymás mellé helyezi Vergiliust és Horatiust, s úgy állítja be kettőjük nyelvhasználatát, mintha a kettő egy tőről fakadt volna. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy Quintilianus, aki minden bizonnyal személyesen ismerte¹⁶ a Horatiust nyíltan példaképének tekintő Persiust, akkor megkockáztathatjuk azt a feltételezést, hogy a Horatius-befogadástörténetben kettőjüknel megragadható fordulópont valamilyen közös eredetre vezethető vissza.

Noha a késő ókortól fogva valóban mintegy költő-párosként és a költő-barátság szimbólumaként tartjuk számon Vergilius és Horatius kettősét, az utóbbi elfogadottsága – ahogy azt a már idézett Seneca példája is igazolja – csak megkésve követte az előbbiét, hiszen a filozófus míg az előbbit egyenesen *Vergilius noster*nek nevezi, addig Horatiust – ha nem név nélkül utal rá – akkor sem nevezi *noster*nek, hanem legfeljebb csak *cognomenével*, *Horatius Flaccus*ként említi. Ezzel szemben a Nero-kor más költőinél Horatius jelentősége Vergilius mellé emelkedik, s bár költészete teljesen más természetű, mégis ugyanolyan fontos irodalmi példává válik. Mivel Horatius jelentőségének a megnövekedése főként olyan költőknél és íróknál figyelhető meg, akik valamiképpen kapcsolatban álltak Cornutusszal, talán megkockáztatható a föltételezés,

---

¹³ BRAMBLE (1974: 1959).

¹⁴ Quint. *Inst.* 1, pr.: *Vsus deinde Horati consilio, qui in arte poetica suadet ne praecipitetur editio "nonumque prematur in annum", dabam his otium, ut refrigerato inventionis amore diligentius repetitos tamquam lector perpenderem.*

¹⁵ Quint. *Inst.* 10, 93: *Satura quidem tota nostra est, in qua primus insignem laudem adeptus Lucilius quosdam ita deditos sibi adhuc habet amatores ut eum non eiusdem modo operis auctoribus sed omnibus poetis praeferre non dubitent. Ego quantum ab illis, tantum ab Horatio dissentio, qui Lucilium "fluere lutulentum" et esse aliquid quod tollere possis putat. Nam et eruditio in eo mira et libertas atque inde acerbitas et abunde salis. Multum est tersior ac purus magis Horatius et, nisi labor eius amore, praecipuus.*

¹⁶ Erről lásd TAKÁCS (2006: 518–522).

hogy a sztoikus mester nemcsak az 1. századi Vergilius-recepcióban és értelmezéstörténetben megkerülhetetlen szereplő,¹⁷ hanem jelentékeny szerepe volt abban is, hogy nagyobb figyelem irányult Horatius költészetére. Érdemes tehát ezt a lehetőséget közelebbről is megvizsgálni.

A *Vita Persii* alapján tudjuk, hogy Cornutusszal már az ötvenes években kapcsolatban állt Persius, Caesius Bassus és föltételezhetően ismerte őt Quintilianus is.¹⁸ Közülük az utóbbi már kifejezetten sokat idézi Horatiust, az *Institutio Oratoriában* Vergilius mellett ő a másik legtöbbször hivatkozott költő, míg Caesius Bassus kifejezetten a horatiusi lírikus költészet folytatójaként szerepel Quintilianusnál, és a versmértékekről írt műve is az ő költői formáira épült.¹⁹ Persius pedig – mintegy Caesius Bassus párjaként – a horatiusi szatíráköltsézetet kívánta folytatni. Mindez akár még annak föltételezését is megengedi, hogy a műfajok megválasztásában nem a pusztá véletlen, hanem az a tudatos megfontolás is szerepet játszott, hogy Cornutus tanítványai az aranykori klasszikusok által művelt műfajokat folytassák. Innen nézve ugyanis azt látjuk, hogy a Cornutusszal kapcsolatba került költők közt kevés a művelt műfajokban az átfedés: egyikük szatíráköltsézet, másikuk lírikus lett, a sokoldalú Lucanus a történeti eposz felé fordult, Silius Italicus pedig akkor, amikor még Nero köréhez tartozott, föltehetően hellénisztikus ihletésű mitikus eposzok költője volt.²⁰ Ha ehhez hozzávesszük, hogy a *Vita Persiiben* említett Calpurnius Statura akár azonos lehet Calpurnius Siculuszal,²¹ akkor Cornutus környezetében a bukolikus költészet feltámasztóját is fölfedezhetjük. A Vergilius és Horatius által művelt költői műfajok közül így jóformán mindnek megtaláljuk a folytatását. Az egyetlen kivétel a *Georgica* típusú költészet hiánya, de az *Appendix Vergiliana Aetna* című költeményének föltételezhetően Nero-kori eredete is inkább a műfaji teljességre törekvés hipotézisét támasztja alá.

Horatius erőteljes hatásának megjelenése a Nero-kori költészetben nem lehet tehát pusztá véletlen, s ebből a szempontból a szatíráíró

---

¹⁷ TIMPANARO (1987: 71–75).

¹⁸ TAKÁCS (2016: 518–522).

¹⁹ TAKÁCS (2012: 81).

²⁰ Lásd erről TAKÁCS (2002: 127–139), illetve TAKÁCS (2005: 319–334).

²¹ SIMON (2009: 20), TAKÁCS (2012: 82–84).

Persius életműve kulcsfontosságú. Ő ugyanis nem csupán a tematikus párhuzamosság és a sok-sok allúzió révén kötődik Horatiushoz, hanem szatíráinak kiemelt jelentősége van a műfaji hagyomány szempontjából is, hiszen a szatíráköltő egyben a levélíró Horatius költészetének is folytatója. Költészetében fontos ugyan a horatiusi rétegezethez, vagyis hogy akár saját költői pozíciójában, akár költészet- és társadalomkritikájában milyen szerepet játszott a horatiusi példa, s hogy ez vagy a luciliusi volt-e erősebb, jelen esetben fontosabb annak megállapítása, hogy a horatiusi szatíráköltészet hagyományához való kapcsolódásban tulajdoníthatunk-e bármilyen szerepet Cornutusnak.

Mivel Horatius költészetében többször szerepel Vergilius, könnyen hihetnénk azt, hogy kettőjük együttes kánonbeli helyét Horatius költészete jelölte ki egyoldalúan. Vergilius ugyanis nem tesz említést Horatiusról, ellentétben például Maecenasszal és Augustusszal. Seneca elenyésző Horatius-ismerete azonban és az, hogy Caligula sem viseltetett gyűlölettel költészete irányába (ellentétben Vergilius művészetével),²² azt tűnik megerősíteni, hogy kettőjük közös szerepeltetése nem az aranykori irodalmi kánonszerveződés, hanem későbbi fejlemények következménye. Könnyen lehet, hogy azt, amit Augustus korában inkább Horatius személyes törekvésének tekintettek (később ehhez hasonló igyekezet figyelhető meg az ifjabb Plinius esetében, aki leveleiben Tacitus mellé igyekszik fölemelni magát), a Nero-kori irodalomkritika ismerte el valósnak, művészi és emberi tekintetben megalapozottnak, s tette meg az aranykori irodalom későbbi recepcióját is meghatározó fikciójának. Az nyilvánvaló, hogy Persius 5. szatírájának Cornutushoz intézett szavai éppen egy olyan elképzelt Vergilius–Horatius-barátsággal mutatnak rokonságot,²³ amelyet föltehetően a Nero-kori irodalomkritika kanonizált. Horatius költészetének felértékelődése tehát együtt járt azzal, hogy költészetének élettrajzi referencialitását új, az irodalmi kánonon belüli helyet megszilárdító biografikus fikció (Vergilius és Horatius szoros barátsága) egészítette ki. Hogy melyik volt előbb, az irodalomkritikai vagy a biografikus, vagyis hogy az irodalmi érték elismerése alapozta-e meg Horatius Vergilius mellé való fölemelését, vagy kettőjük barátként

---

²² Vö. Suet. *Calig.* 34.

²³ KISSEL ed. (1990: 621).

való összekapcsolása „húzta-e” magával az életművet, nem lehet eldönteni, de a folyamatnak Nero korához kötése nyilvánvaló, s ennek legjobb bizonyítéka a Cornutus-tanítvány és -barát Persius költészete.

Ebben a tekintetben a fölvetődő kérdéseket két részre kell osztani Persius és Cornutus szempontjából. Mivel föltételezhetően a filozófus mester volt az, aki megismertette Persiust Horatius költészetével s az ötödik szatíra alapján föltételezhető, hogy ő ajánlotta követendő példaként a szatírákat, egyfelől azt lehet és kell vizsgálni, hogy milyen módon történhetett ennek az irodalmi példaképnek a tanítvány felé való közvetítése, közvetlenül-e, vagyis hogy Cornutus és Persius esetleg együtt olvasták Horatius leveleit és szatíráit, vagy közvetetten, ami ez esetben azt jelentheti, hogy Cornutus a maga irodalomkritikai vizsgálódásaihoz használta érvül a Horatius műveiben talált állításokat, s azokat használta aztán Vergilius-kritikáihoz, s végeredményben ez készítette Persiust a horatiusi költészethez való közeledéshez. A probléma másik fontos eleme, hogy Persius a maga Horatius-recepciójában miben és mennyiben igazodott mestere Horatius-képéhez, vagy jelentős mértékben, esetleg gyökeresen eltért-e tőle. Ebben a komplex problémakörben vannak olyan pontok, amelyek könnyebben megragadhatók, s vannak olyanok, amelyek nehezebben. Annak tisztázása, hogy Persius hogyan viszonyul Horatius költészetéhez, mi az, amit átvesz belőle, s mi az, amiben az előd Luciliushoz hasonlít inkább, s mi az, ami saját invenciója, a Persius-filológia feladata, amelyet nagyrészt már elvégzett. Arra, hogy mindezt a kérdést Cornutus felől is lehet vizsgálni, eddig nem történt kísérlet. Az nyilvánvaló, hogy Cornutusnak Horatius költészetéhez, elsősorban irodalomkritikai vonatkozású költészetéhez való viszonyulását két forrás alapján lehet megkísérelni körvonalazni: egyfelől a Persius 5. szatírájában Cornutus szájába adott szöveg horatiusi vonatkozásainak felfejtésével, másfelől a Vergilius-kritika Cornutusnak tulajdonítható töredékei azon elemeinek a kiszűrésével, amelyek a Horatius által kifejtett irodalomesztétikai elvekkkel azonosak vagy rokonak. A továbbiakban erre teszünk kísérletet.

Cornutus az 5. szatírában a következő tanácsot adja Persius költői irányával kapcsolatban:

[...] uerba togae sequeris iunctura callidus acri,
ore teres modico, pallentis radere mores
doctus et ingenuo culpam defigere ludo. (14–16)

A Cornutus szájába adott szavak nyelvi, formai és tartalmi szempontból határozzák meg a költői feladatot Persius számára.²⁴ A mester a latin nyelvű (*uerba togae*) költészetet ajánlja számára s azt, hogy nyelve, kifejezései újszerűek legyenek (*iunctura acri*). Nem az invektíva agresszivitását, hanem mértéktartó hangot vár tőle (*ore modico*), feladatának pedig azt jelöli meg, hogy nemesítse az erkölcsöket (*pallentis radere mores*), s mutasson rá az erkölcsi hibákra (*culpam defigere*), mindezt azonban bizonyos könnyedséggel (*ludo*) tegye. Cornutus tehát egyfelől egy etikai hangoltságú költészetet két Persiustól, miközben a költői magatartást is körülírja, hol úgy, hogy közvetlenül az alanyra vonatkozó *attributum praedicativum*okat használ (*callidus, doctus*), hol úgy, hogy a költő valamely jellemző tulajdonságának jelzője értelmezhető meghatározó vonásként (*ore modico, ingenuo ludo*), miközben a költői tevékenységet négy ige írja le (*sequeris, teres, radere, defigere*). Ha a jelzőket elvonatkoztatjuk a hozzájuk tartozó főnévtől, négy tulajdonságot kapunk: *callidus, modestus, doctus* és *ingenuus*. Persius szavai szerint Cornutus ezekkel a jelzőkkel körvonalazza azt az elképzelt költőt, akivé a tanítványnak válnia kell.

Ezek a kifejezések mind föllelhetők Horatius satíráinak és költői leveleinek szövegében. Különösen érdekes, hogy Persius átformálja az eredeti szövegkörnyezetet és annak jelzőit – éppen a megfogalmazott *iunctura acris* elvének megfelelően. Horatius az *Ars poeticában* a szóhasználatnál kapcsolatban a következőt írja:

In uerbis etiam tenuis cautusque serendis
dixeris egregie, notum si callida uerbum
reddiderit iunctura nouum. (46–48)

Az ebben a három sorban szereplő kifejezések egyrészt megismétlődnek Persius szövegében, hiszen a horatiusi *callida iuncturából* *iunctura acris* lesz, miközben az *Ars poeticában* használt jelző (*callida*) Persiusnál a köl-

²⁴ Arról, hogy az *Ars poetica* volt a meghatározó költői program-előkép Persius számára lásd FISKE (1913: 1–36).

tő jellemzőjévé válik (*callidus*), ami egyben annak lehetőségét is fölveti, hogy a kifejezést *enallagén*ak értelmezzük: *acer callida iunctura*. Az idézett részlet *tenuis* és *cautus* jelzői pedig összefüggésbe hozhatók a persiusi *os modicum*mal, vagyis a *modestia* elvével.

Horatius a szatíráköltségzet történetét és a maga e műfajjal kapcsolatos *ars poeticá*ját a szatírák 1. könyvének 4. és 10. szatírájában fejtette ki. Ebben magával kapcsolatban megjegyzi, hogy eredetileg ő is görög verseket írt, míg meg nem jelent neki álmában Quirinus (1, 10, 31–35), ami kapcsolatba hozható azzal, hogy Cornutus itt Persiusnak már eleve a latin költészetet ajánlja (*verba togae*). Bár kritizálja Lucilius nyelvét Horatius, s meg van győződve arról, hogy számos részletét kitörölné, ha élne, az első szatíráköltőt mégis így jellemzi: *sale multo urbem defricuit* (1, 10, 3–4). Ennek a visszhangja hallható Persiusnál is (*pallentes radere mores [...] culpam defigere ludo*), éppen csak az *urbem*nek nem található párhuzama, ami azt sejteti, hogy Cornutus egyetemesebb költészetet várt el tanítványától, amelynek nem Róma és a római társadalom, hanem egy általánosabb fogalom, a *culpa* a célpontja. A Cornutus szájába adott tanácsok tehát nyilvánvalóan horatiusi forrásból erednek, de azt is rögzítenünk kell, hogy Persius esetében mind Lucilius,²⁵ mind Horatius tekintetében elmozdulás figyelhető meg a költői pozíció és a költészet tárgya tekintetében.

A nyilvánvaló párhuzamok alapján azt állíthatjuk, hogy Cornutus Horatius költészetére támaszkodva próbált meg *ars poeticá*t megfogalmazni Persius számára. Kézenfekvőnek tűnik, hogy Horatius szatírái, levelei, különösen a Pisókhöz írt levél, az *Ars poetica* volt ennek az alapja, s föltehetően együtt olvasták ezeket a műveket. Végző soron azt a kijelentést is megkockáztathatjuk, hogy Cornutus Horatius-stúdiumai hatással voltak annak a költészetkritikai szemléletmódnak a kialakításában, amelyet azután a Vergilius-művekhez írt kritikus kommentárjában artikulált úgy, hogy annak hatása még a késő-császárkori Vergilius-értelmezésekben is megragadható.

Ezen ponton pedig akár előre is léphetünk az időben, egészen a kései ókorig. Az ebből az időszakból fennmaradt Vergilius-kommentárok

---

²⁵ SOSIN (1999: 281–299) szerint a programadó első szatíra bevezető sorai nem Luciliusra, hanem Lucretiusra utalnak.

ugyanis, különösen Servius kommentárja, illetve az ő magyarázatainak kibővített, *Servius Auctus* vagy *Servius Danielis* néven ismert redakciója Horatius *Ars poeticá*ját egyfajta költészettani kulcsként használja a másik aranykori költő alkotásainak értelmezéséhez. Azon túl ugyanis, hogy számos párhuzamos helyet idéznek ezek a kommentárok, Vergilius költői eljárását – amikor a magyarázó úgy ítéli meg – kizárólag Horatius tanácsai alapján értelmezi. Az *Aeneis*hez fűzött magyarázatok közül tíz olyan van, amely az *Ars poetica* egy-egy helyére utal.²⁶ Ezek közül három az *Ars poeticá*nak ugyanazokra a soraira utal (az első énekhez írt scholionok közt fordul elő ez az ismétlés), két scholionban pedig nincs ugyan nevesítve Horatius, a szöveggörnyezetből azonban egyértelmű, hogy ezek esetében is Horatiusra utal a kommentár (*ad vv. Aen. 1, 683 és 1, 748*). Az *Aeneis*hez fűzött magyarázatok közt még kettőben fordul elő az *ars poetica* kifejezés, s nyilvánvaló, hogy ezek esetében is Horatius hatását kell feltételeznünk (*ad vv. Aen. 1, 267; 1, 382*). A Vergilius további műveihez írt kommentárokból csak egyszer találni az *Ars poeticá*ból való idézetet. Servius a *Georgica* második könyvének 475. sorához írt magyarázatában idézi az *Ars poetica* 45. sorát, amely tulajdonképpen az *Aeneis*-ben három alkalommal is idézett gondolatot lezáró részlet (*Ordinis haec uirtus erit et uenus, aut ego fallor, / ut iam nunc dicat iam nunc debentia dici, / pleraque differat et praesens in tempus omittat, / hoc amet, hoc spernat promissi carminis auctor*). Összesen tehát tizenegy olyan idézetet találunk a Servius- és Servius Danielis-féle Vergilius-kommentárokból, amelyekben a magyarázók egyértelműen a Horatius *Ars poeticá*jában megfogalmazott elvek követésével indokolják Vergilius eljárását. Ha tartalmi szempontból tekintünk ezekre az elvekre, akkor azt látjuk, hogy az *Ars poetica*-idézetek három csoportba sorolhatók. Az első a költői alkotások narratív sajátosságaival kapcsolatos tanácsokat öleli fel: „mindent a maga helyén kell elmondania a költőnek” (*ars 42–45*); „a *deus ex machina* eszköze csak kivételes, indokolt esetekben használható” (*A. P. 191–192*);

²⁶ Serv. *Aen. 1, pr.* – Hor. *A. P. 43–44*; Serv. *Aen. 1, 8.* – Hor. *A. P. 191–192*; Serv. *Aen. 1, 223* – Hor. *A. P. 133–134*; Serv. *Aen. 1, 683* – Hor. *A. P. 43–44*; Serv. *Aen. 1, 748* – Hor. *A. P. 43–44*; Serv. *Aen. 6, 34* – Hor. *A. P. 52–53*; Serv. *Aen. 6, 660* – Hor. *A. P. 333–334*; Serv. *Aen. 9, 761* – Hor. *A. P. 191–192*; Serv. *Aen. 10, 653* – Hor. *A. P. 15–16*; Serv. *Aen. 12, 83* – Hor. *A. P. 338–339*.

„nem kell mindent elmondania a költőnek” (A. P. 133–134); illetve, hogy „a költői fikció nem minden esetben fogadható el” (A. P. 338–339). A második csoportba sorolható az a tanács, amely az irodalmi művek célját fogalmazza meg (A. P. 333–334), a harmadikba pedig a nyelvi megformálásra vonatkozó azon állítás, hogy „óvatosan kell eljárni új szavak és kifejezések megalkotásakor” (A. P. 46–55). A Servius- és Servius Danielis-féle kommentárokban azonban számos további alkalommal találunk olyan magyarázatot, amelyekben a kommentátorok bizonyos „költői” (*poeticus*) szabályok érvényesülését fedezik fel Vergilius műveiben. Az ilyen típusú megállapítások egy részében vagy a *poetae* általános fogalma szerepel „a költészetben” értelemben, mint például az első ének 235. sorához fűzött scholionban: [...] *solent poetae nomina de vicinis provinciis vel personis usurpare* [...], vagy pár sorral később, a 254. sorhoz fűzött kommentárban: *poetarum enim est elementorum habitum dare numinibus*, vagy – és ez a gyakoribb – a *mos poeticus* illetve a *poetica licentia* kifejezésekkel indokolják a költői szóhasználat, megfogalmazás sajátosságait, mint például az a negyedik ének 242. sorához fűzött scholionban: *animas pro 'umbras' secundum poeticum morem*, vagy a második könyv 113. sorához írt magyarázatban: *aethere pro aere posuit poetica licentia*. Mindezekén kívül találunk a kommentárok szövegében számos olyan scholiont, amelyek „költői”-ként jellemzik a Vergilius-művek egy-egy részletét: *excursus poeticus* (ad v. *Aen.* 2, 418), *poetica hyperbole* (ad v. *Aen.* 3, 565), *poetica exaggeratio* (ad v. *Aen.* 9, 697), *poetica descriptio* (ad v. *Aen.* 10, 815); *figmentum poeticum* (ad v. *Aen.* 9, 81; ad v. *Aen.* 9, 104) etc. Ezekén túlmenően nem ritka, hogy a kommentárok egyszerűen csak a *poetice* adverbiummal minősítik Vergilius költői gyakorlatát, mint pl. a tizedik ének 117. sorához írt scholionban: *poetice mores hominum ad deos refert*.

A felsorolt néhány szöveghely alapján is látszik, hogy a késő-ókori Vergilius-kommentárok szerzőinek világosan körvonalazható elképzelése volt arról, hogy az általuk értelmezett szövegek mely vonásai, jellemzői írhatók le a *poeticus* jelzővel. Külön kell azonban választanunk azokat a szövegrészeket, amelyekben Horatius nevének említésével vagy említése nélkül szerepel az *ars poetica* kifejezés. Az ezt a kifejezést tartalmazó szövegek szinte kivétel nélkül a Pisókhhoz írt levélre utalnak, ellentétben azokkal a scholionokkal, amelyekben a többi, korábban rö-

viden jellemzett fogalom fordul elő, s amelyek nem kapcsolhatók egyértelműen és kizárólag Horatiushoz. Ezekben az esetekben ugyanis egyetlen alkalommal sincs szerzői referencia a magyarázatban, sőt – ami szintén ugyanilyen fontos momentum – Horatiuson kívül egyetlen más költészetelmélet-író sem szerepel nevesítve ezekben a késő-ókori Vergilius-kommentárokból. Mindezek alapján kijelenthető, hogy a késő-ókori *Aeneis*-kommentárokból az *ars poetica* kifejezés (egyetlen esetet kivéve) akkor fordul elő, ha a kommentárszerző Vergilius költői eljárását Horatius ajánlásai, tanácsai, előírásai (erre utal a scholionok igehasználata is: *docet, praecipit, ait*) felől értelmezi. Mindez azért is figyelemre méltó, mert Vergilius költészetének Horatius *Ars poeticája* „felől való olvasása” egyáltalán nem tekinthető a korban általánosnak. Macrobius például, aki még föl is lépteti Servium *Saturnalia* című művében, éppúgy elfeledkezni látszik Horatiusról, mint a számára például és forrásul szolgáló Aulus Gellius.²⁷ Mindez azt valószínűsíti, hogy Servius és a Servius Danielis-kommentár szerzője egy olyan magyarázó hagyományhoz kapcsolódtak, amely jóval korábbi, míg Macrobius számára ez a kommentár-hagyomány ismeretlen volt.

Az előbb kifejtettek alapján adódik még egy újabb hipotetikus következtetés-sor, amelyet a lehetőség elvi illusztrálására vázolok föl. Mivel nyilvánvaló, hogy Cornutus meghatározó hatást gyakorolt Persiusra, a szatírák költő által kifejtett költészetesztétikai vagy sztoikus filozófiai eszmék végső soron mesterére és barátjára vezethetők vissza, így *ad absurdum* az sem lehetetlen, hogy Persius alapeszméit és formai sajátosságait Cornutus hatásának tulajdonítsuk. Mivel azonban tökéletesen egybevágó eszmerendszerek nem léteznek, minden filozófiai vagy esztétikai rokonság és közelség ellenére sem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy amit Persius önálló gondolatként a szatíráiban megfogalmazott, azt gondolta Cornutus is. Mértéktartóbb megfogalmazásként inkább úgy jellemezném kettőjük kapcsolatát, hogy Persius nagy mértékben függ mesterétől, s annak különböző területeken kifejtett eszméit alapjaiban elfogadta és osztotta, de olyan mértékben szűrte át magán, hogy – Cornutus művei ismeretének hiányában – lehetetlen megállapítani, hogy mennyire, milyen irányban tért el a mestere vallotta elvektől. Cor-

---

²⁷ SMITH (2005: 111).

nutus hatása inkább abban ragadható meg, hogy olyan olvasmányokból állította össze Persius képzését, amelyek abba az irányba orientáltak, amerre Cornutus vezetni szerette volna, s biztos, hogy ennek a közös „olvasmánylistának” egyik meghatározó szerzője Horatius volt, különösen szatírái és epistulái, s főként az *Ars poetica*, amelyet egyfajta irodalomesztétikai fogódzónak tekintett Cornutus (aki Vergilius-kritikájához is fölhasználta, s így föltehetően tőle szivárgott át a késő-órkori kommentárokból a horatiusi poétika szabályrendszere). Mindezek alapján megkockáztathatjuk azt a kijelentést, hogy Cornutus egy tehetséges költőkörtagjainak mestereként és tanítójaként nagyban hozzájárulhatott Horatius Nero-kori kanonizálásához.

Horatius Nero kori újrafelfedezésének akad azonban egy eddig nem említett, fontos bizonyítéka is. Petronius *Satyricon*jában (elfogadva a regény Nero-korra való datálását) Eumolpus említi együtt Vergiliust és Horatiust abban a sokat említett részletben, ahol a Lucanus-kritikának tekintett, általa írt *Bellum civile*-eposzt vezet be. Fejtegetését azzal kezdi, hogy tévedés azt hinni, hogy azért, mert valaki képes verses formában, kicsit választékosabban írni, máris azonnal megérkezett a Heliconra: *Nam ut quisque versum pedibus instruxit sensumque teneriorem verborum ambitu intexuit, putavit se continuo in Heliconem venisse.*²⁸ Szavai rímelni látszanak Persius bemutatkozó, *choliambus*ban írt költeményének első soraira, hiszen a szatíráköltő is azt hangsúlyozza, hogy nem aludt Parnassuson, hogy hirtelen költőként lépjen a közönség elé: *nec in bicipiti somniasse Parnaso / meminisse, ut repente sic poeta prodirem.*²⁹ Majd azután, hogy kifejtette, nem szabad közkeletű kifejezéseket használni, arra hívja föl a figyelmet, hogy a szövegbe bele kell simulniuk a kifejezéseknek, mondatoknak (*curandum est, ne sententiae emineant extra corpus orationis expressae, sed intexto vestibus colore niteant*), s itt említi meg Homéros és a görög lírikusok mellett a két római klasszikust: *Homerus testis et lyrici, Romanusque Vergilius et Horatii curiosa felicitas*. Mind a két gondolat közel áll azokhoz az elvekhez, amelyeket Persius is megfogalmazott szatíráiban, s különösen elgondolkodtatóak Eumolpus szavai abban a tekintetben is, hogy tudjuk, Cornutus írt egy több könyvből álló *De figuris*

---

²⁸ Petr. *Sat.* 118.

²⁹ Pers. *chol.* 2–3.

sententiarum című művet. Amikor pedig ráfordul a polgárháború epikus megformálásának kérdésére, akkor a szavai (*Ecce belli civilis ingens opus quisquis attigerit nisi plenus litteris, sub onere labetur. Non enim res gestae versibus comprehendendae sunt, quod longe melius historici faciunt...*) arra emlékeztetnek, amit Quintilianus, illetve Martialis mondanak Lucanusról, s aminek visszhangja azután a Vergilius-kommentárokban is hallható még: *quod autem diximus eum poetica arte prohiberi, ne aperte ponat historiam, certum est. Lucanus namque ideo in numero poetarum esse non meruit, quia videtur historiam composuisse, non poema.*³⁰ A késő-ókori kommentáridézet éppen a horatiusi *Ars poetica* alapján rekeszti ki Lucanust a költők sorából.³¹ Az egybevágó kijelentések és a sok párhuzam alapján talán nem túl nagy merészség megkockáztatni azt a feltételezést, hogy Petroniusnak a Nero-kori Horatius-reneszánsz jegyében Horatius *curiosa felicitas*áról lelkendezve elmélkedő Eumolpusa alakjában³² a költő rekanonizációjában meghatározó szerepet játszó sztoikus filozófus és irodalomkritikus L. Annaeus Cornutus vonásai is fölfedezhetők.

Források

- KIBEL (ed.) 1990 W. KIBEL (hrsg.), *Aules Persius Flaccus, Satiren*, Heidelberg, 1990.
 STÖCKINGER et al. (ed.) 2017
 M. STÖCKINGER – K. WINTER – A. T. ZANKER (eds.), *Horace and Seneca, Interactions, Intertexts, Interpretations* (Beiträge zur Altertumskunde 365), Berlin – Boston, 2017.

Felhasznált irodalom

- BATINSKI 1993 E. BATINSKI, *Seneca's Response to Stoic Hermeneutics*, Mnemosyne, fourth series, 46 (1993), 69–77.

---

³⁰ Serv. *Aen.* 1, 382.

³¹ NAGYILLÉS János (2014: 168) egyik tanulmányában kiemeli a *Pharsaliának* azt a verssorát, amely úgy hangzik, mintha Lucanus üzenete lenne kritikusaiknak. Nem tartom kizártnak, hogy ebben a verssorban a költő a föltehetően őt kritizáló Cornutusnak is üzent. (Cornutus, akinek életútjára itt nem tértem ki, a Piso-összeesküvés idején, vagyis jóval Lucanus félreállítását után is Nero körének megbecsült tagja volt, akit csak később, 65-ben vagy 66-ban kényszerített száműzetésbe a császár.)

³² Annak lehetőségét már RUDICH (1997: 342, n. 114) felvetette, hogy Eumolpus nézeteinek petroniusi ábrázolásához Cornutus filozófiájának is köze lehetett, de a kérdéssel behatóbban – ismereteim szerint – még nem foglalkoztak.

- BERNO 2008 F. R. BERNO, *Seneca e la semantica della pienezza*, Bolletino di studi latini, 38 (2008), 549–566.
- BERNO 2017 F. R. BERNO, *Nurses' Prayers, Philosophical otium, and Fat Pigs: Seneca Ep. 60 versus Horace Ep. 1.4*, in: M. Stöckinger – K. Winter – A. T. Zanker (eds.), *Horace and Seneca. Interactions, Intertexts, Interpretations*, Berlin, 2017, 53–72.
- BRAMBLE 1974 J. BRAMBLE, *Persius and the Programmatic Satire: A Study in Form and Imagery*, Cambridge, 1974.
- CUCCHIARELLI 2001 A. CUCCHIARELLI, *La satira e il poeta: Orazio tra Epodi e Sermones*, Pisa, 2001.
- DUECK 2009 D. DUECK, *Poetic Quotations in Latin Prose Works of Philosophy*, Hermes, 137 (2009), 314–334.
- FISKE 1913 G. C. FISKE, *Lucilius, the Ars Poetica of Horace, and Persius*, Harvard Studies in Classical Philology, 24 (1913), 1–36.
- GELLÉRFI 2018 GELLÉRFI G., *Allúziós technika és műfaji hatások Iuvenalis szatíráiban*, Budapest, 2018.
- KOHN 2003 Th. D. KOHN, *Who Wrote Seneca's Plays?* CW 96 (2003), 271–280.
- MAYER 1982 R. MAYER, *Neronian Classicism*, AJPh, 103 (1982), 305–318.
- MAZZOLI 1970 G. MAZZOLI, *Seneca e la poesia*, Milano, 1970.
- NAGYILLÉS 2014 NAGYILLÉS J., *Pharsalia nostra vivet: A polgárháború mint erkölcsi tapasztalat Lucanus Pharsaliájában*, in: Havas L. (szerk.), *Hereditas Litteraria Totius Graeco-Latinitatis II. Agatha XXVIII.*, Debrecen, 2014, 161–176.
- RUDICH 1997 V. RUDICH, *Dissidence and Literature Under Nero: The Price of Rhetorization*, New York, 1997.
- SIMON 2009 SIMON L. Z., *Árkádia kettős tükörben, T. Calpurnius Siculus eklogái*, Budapest, 2009.
- SMITH 2005 C. J. SMITH, *The Origo Gentis Romanae*, BICS 48 (2005) 97–136.
- SOSIN 1999 J. SOSIN, *Lucretius, Seneca and Persius 1.1-2*. TAPhA 129 (1999), 281–299.
- STEVENS 1991 J. STEVENS, *Seneca and Horace: Allegorical Technique in Two Odes to Bacchus (Hor. "Carm." 2.19 and Sen. "Oed." 403-508)*. Phoenix, 53 (1999), 281–307.
- TAKÁCS 2002 TAKÁCS L., *L. Annaeus Cornutus egyik töredékének története*, Antik Tanulmányok 46 (2002) 127–139.
- TAKÁCS 2005 TAKÁCS L., *L. Annaeus Cornutus és a kortárs költészet*, in: Krähling E. (szerk.): *Hedypathetica. Tanulmányok a hellénisztikus irodalom köréből*, Budapest, 2005, 319–334.
- TAKÁCS 2006 TAKÁCS L., *Sero cognovit - Persius és Seneca meg Quintilianus*, in: Mártonfi A. – Slíz M. – Papp K. (szerk.), 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére, Budapest, 2006, 518–522.
- TAKÁCS 2012 TAKÁCS L., *A Vita Persii de commentario Probi Valeri sublata – Elemzés és kommentár*, Piliscsaba, 2012.

- TARRANT 2007a R. TARRANT, *Horace and Roman literary history*, in: S. Harrison (ed.), *The Cambridge Companion to Horace*, Cambridge, 2007, 63–76.
- TARRANT 2007b R. TARRANT, *Ancient receptions of Horace*, in: S. Harrison (ed.), *The Cambridge Companion to Horace*, Cambridge, 2007, 277–290.
- TIMPANARO 1987 S. TIMPANARO, *Per la storia della Filologia Virgiliana Antica*, Roma, 1987.
- TRINACTY 2012 C. TRINACTY, *Seneca's Apocolocyntosis and Horace's belua centiceps (Carm. 2.13.34)*. *Classical Philology*, 107 (2012), 156–160.

L. Annaeus Cornutus and the Reception of Horace's *Ars poetica*

*Horace became a school author who has been read and quoted much in late antiquity. However, his place in the Roman literary canon has not been always so solid, for—and this can be inferred from the fact that in the oeuvre of significant authors of the early imperial era we either did not or hardly find any reference to it—there was a period, a few decades, when the poet was not one of the important and cited authors. However, there was a significant shift in Horace's judgment in Nero's time. Suddenly he becomes one of the most cited and imitated authors, his satires and lyrical poems all becoming literary patterns, as evidenced by the poetry of Aulus Persius Flaccus and Caesius Bassus and Petronius's novel Satyricon. Horace's thoughts in his poem *Ars poetica* also seem to have found her way into Virgil's commentaries, and the inauguration of this work into a poetic handbook is presumably also related to Horace's Renaissance of Nero's time. And all these threads ultimately lead to L. Annaeus Cornutus, the Silver Age Stoic philosopher and literary critic, who, in my opinion, may have played a decisive role in making Horace one of the dominant authors of the Roman literary canon from the middle of the 1st century AD.*

Keywords: Horace, Persius, L. Annaeus Cornutus, *Ars poetica*, Reception

---

BÁN KATALIN

Az *insania* jelensége és terápiája Seneca prózai munkáiban

A tanulmányban Seneca insaniával kapcsolatos nézeteit vizsgálom meg, annak különböző okai, megnyilvánulási formái és kezelési módjai szempontjából, hiszen sztoikus filozófusként mély érdeklődést mutat az emberek különféle lelki állapotai iránt. Az insania publicát a világban uralkodó általános jelenségnek gondolja, és többnyire a szenvedélyekben, főként a haragban és az abból fakadó bosszúban való elmerülésben jeleníti meg. Leírásában a bölcszet a személyes felelősség, az önuralom, a szenvedélyektől való mentesség jellemzi, és az insania akkor jelentkezik, amikor az érzelmek felülkerekednek a racionális gondolkodáson. A szenvedélyeken, a lélekben dúló irracionális erőkön a racionalitásnak kell győzedelmeskednie, s prózai műveiben a lélek szenvedélyek okozta betegségére ajánl terápiát, életvezetési stratégiát.¹

Kulcsszavak: Seneca, *insania*, terápia, szenvedély, sztoikus filozófia

A sztoikus filozófia általánosságban a szenvedélyek romboló erejében látja a lelki betegség, „örület” okait, szenvedélymentességet hirdet, amelynek révén az ember teljes nyugalmat nyerhet, és elérheti a lelki egészséget.² Seneca az *insaniát* hasonlóképp többnyire a szenvedélyekben, főként a haragban, az abból fakadó bosszúban és a túlzott félelemben való elmerülésben jeleníti meg. Szerinte a bölcszet a személyes felelősség, az önuralom, a szenvedélyektől való mentesség jellemzi, és az *insania* akkor jelentkezik, amikor az érzelmek felülkerekednek a racionális gondolkodáson.³ A szenvedélyeken, a lélekben dúló irracionális erőkön a racional-

---

¹ A publikáció az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport (TK2016-126) támogatásával jelent meg.

² STEIGER (1983).

³ Ld. bővebben GILL (2013: 372).

tásnak kell győzedelmeskednie, s prózai műveiben a lélek szenvedélyek okozta betegségére ajánl terápiát. A tanulmányban Seneca *insaniával* kapcsolatos nézeteit vizsgálom meg, hogy milyen okok vezethetnek a kialakulásához, milyen megnyilvánulási formái vannak, illetve milyen kezelési stratégiát ajánl ezekre az abnormális lelki mechanizmusokra.

Seneca sztoikus filozófusként nagy mértéken reflektál elődéire műveiben. A sztoikusok a manifesztálódó szenvedélyeket az egész emberiség „általános” örületének, a mindennapi életben való megnyilvánulásként tartották. A filozófiai terápia végső célja az *apatheia*, a teljes és állandó szabadság a szenvedélyektől, a lelki nyugalom, bár ez gyakorlatilag nem volt megvalósítható. Bár a szenvedélyek fölötti uralom fontossága az egész görög etikai gondolkodásnak az alapja, a sztoikus etikában még inkább hangsúlyt kapott.⁴ Általánosságban úgy vélték, hogy a szenvedélyek egyfajta ösztönös, nem feltétlen veleszületett, de egyfajta természetes impulzusok (*hormé*), így a szenvedély vezérelt cselekvés célja önmagában elfogadható.⁵ Ugyanakkor az érzelmeik által irányított emberek gyakran túlzottan, irracionálisan és rossz hiedelmekre alapozva cselekszenek, szenvedést és kárt okoznak. A szenvedélyek többnyire az önközpontú érdekek kielégítésével foglalkoznak, és túlzott megnyilvánulásuk a racionalitást nélkülözi. Így a sztoikus gondolkodásban a szenvedély a lélek betegsége, és örületként mutatkozik meg.

Seneca már a *De ira* legelején a haragot rövid örületnek nevezi (*brevis insania*),⁶ szerinte az ember a harag állapotában képtelen az önuralomra, és legbensőségesebb kapcsolatainak szálait tépi szét. Voltaképpen az *ira* és az *insania* terminusok szinonimaként értelmezhetők, hiszen prózai műveiben többször kifejti: a harag örültség.⁷ Seneca szerint a *ratio* fennhatósága alatt a szenvedélyek megnyilvánulása még csak el sem tud kezdődni, viszont ha az ész „ellenére” lobbannak fel, rögzülnek.⁸ Hangsúlyozza, hogy a léleknek tudnia kell, hogy hová megy, és honnan jött, mi a jó, és mi a rossz, hogy mit keres, és mit kerül az életben, mi az

---

⁴ LONG (2015: 776).

⁵ LONG (2015: 775).

⁶ Sen. *Ir.* 1, 1, 2. Vö. Hor. *Ep.* 1. 2. 62: *ira furor brevis est.*

⁷ Pl. Sen. *Ir.* 3, 34, 2: *inde, inquam, uobis ira et insania est, quod exigua magno aestimatis.*

⁸ Sen. *Ep.* 85, 9.

igazi *ratio*, hogy meg tudja különböztetni a kívánatos-tól, és ily módon meg tudja szelídíteni vágyainak őrültségét és félelmeit (*insania*).⁹ A lényeg az önkontrollon van, azaz hogy időben felismerjük e pusztító jelenségeket, és időben tegyünk ellenük. A filozófus leírásában szenvedélyeknek a lélek hirtelen megnyilatkozó s heves indulatai számítanak, amelyek betegséghez vezethetnek, ha rendszeresek és elhanyagolják őket.¹⁰ Azaz a szenvedélyek megnyilvánulásának és túltengésének felismerése és öntudatos visszaszorítása, azaz az önkontroll és az akaraterő fontossága megkérdőjelezhetetlen.

Szerzőnk sok helyen az érzelmeket *motus animi* vagy *ictus animi* terminusokkal jelöli, amely a lélek az érzelmelek irányába való elmozdulását tükrözi:

Et ut scias quemadmodum incipiant adfectus aut crescant aut efferantur, est **primus motus** non uoluntarius, quasi praeparatio adfectus et quaedam comminatio; alter cum uoluntate non contumaci, tamquam oporteat me uindicari cum laesus sim, aut oporteat hunc poenas dare cum scelus fecerit; tertius motus est iam inpotens, qui non si oportet ulcisci uult sed utique, qui rationem euicit.¹¹

---

⁹ Sen. Ep. 82, 6: *sciat, quo iturus sit, unde ortus, quod illi bonum, quod malum sit, quid petat, quid euitet, quae sit illa ratio, quae adpetenda ac fugienda discernat, qua cupiditatum mansuescit insania, timorum saevitia conpescitur.*

¹⁰ Sen. Ep. 75, 12: *Adfectus sunt motus animi inprobabiles, subiti et concitati, qui frequentes neglectique fecere morbum.* A gondolat (a lélek indulatai vs. *ratio*) valószínűsíthetően Chrysipposig vezethető vissza. Szerinte, ha egy személy „természetes hajtóerejével” (a motiváció alapja, cselekvésre ösztönző erő) összhangban sétál, s a lábai által kifejtett mozgás nem túlzott, akkor bármikor meg tud állni, vagy meg tudja változtatni tempóját. Viszont ha valaki fut, ez már nem ilyen egyszerű. Szerinte a futáshoz hasonló dolog történik az emberi lélekben, ugyanis ha a „természetes hajtóerő” hirtelen megugrik, s több van belőle a kelleténél, akkor a léleknek meglepő és kiszámíthatatlan megnyilvánulásai lehetnek, s ebből következően az ember „furcsa” tetteket vihet véghez. Éppen emiatt ebből a hajtóerőből éppen annyira van szükség, amennyi biztosítja a józan ész és az érzelmelek optimális működését. E chrysipposi modellben a személy tudatos döntése, mikor kezd futni, viszont ha már fut, nem tud megállni egy pillanat alatt. Lásd Gal. *Plac.* 4, 2, 13–18.

¹¹ Sen. *Ir.* 2, 4, 1: „De hogy tudd, miképpen is kezdődnek a szenvedélyek, hogyan fokozódnak és törnek ki: az első felindulás nem szándékos, hanem mintegy előkészítése a szenvedélynek, illetve annak egyfajta fenyegetése; a másik fokozat az, amikor az aka-

Seneca azt vizsgálja, hogy a harag ösztönösen vagy akaratlagosan, „saját meggyőződésből” keletkezik-e bennünk. Szerinte az első „felindulás” (*primus motus*) nem szándékos, és egyfajta előkészítés a manifesztálódó szenvedélyre, a második fokozat, mikor az értelem nem tiltakozik, azaz a személy behódol a lelkében dúló érzelmeknek, és a harmadik fázisban pedig már teljesen lehetetlen a folyamatot visszafordítani, amikor a harag és az abból keletkező bosszú dominál az értelem felett, és mindenáron győzedelmeskedni akar.

Leírásában a lelket érő „benyomásokat” nem lehet kivédeni, illetve az arra adott testi reakciókat visszafojtani, viszont a fegyelem, az akarat csökkentheti ezen hatások erejét, és a szenvedély teljes megnyilvánulását megakadályozhatja:

Primum illum **animi ictum** effugere ratione non possumus, sicut ne illa quidem quae diximus accidere corporibus, ne nos oscitatio aliena sollicitet, ne oculi ad intimationem subitam digitorum comprimantur: ista non potest ratio uincere, consuetudo fortasse et adsidua obseruatio extenuat. Alter ille motus, qui iudicio nascitur, iudicio tollitur.¹²

Ily módon a legfontosabb a fegyelem, az akarat, az önkontroll (*obseruatio*), amely által elérhetjük, hogy kiegyensúlyozott, az érzelmek negatív hatásától mentes életünk legyen. Az érzelmek hevesek és kiszámíthatatlanok, és ha nem szentelünk nekik elég figyelmet, betegséghez vezethetnek (*morbis*). A lélek betegségét a huruthoz hasonlítja, megjelenéskor még csak köhögést okoz, de ha nem figyelünk oda rá, állandóvá, krónikussá válhat, és tüdősorvadáshoz, súlyos kórsághoz vezet-

---

rat már nem tiltakozik, mintha meg kellene bosszulni, ha sérelem érte, és bűnhődnie kellene annak, aki a jogtalanságot elkövette; a harmadik már kezelhetetlen indulat, amely nemcsak kötelességérzetből akar bosszút állni, hanem mindenáron, amely már az értelem fölébe kerekedett.” Fordította: Kovács Mihály.

¹² Sen. *Ir.* 2, 4, 2: „A lelket érő első benyomást nem tudjuk kivédeni az értelemmel, amint azt sem, amit a test reakcióiról mondtunk, tehát hogy mások ásítása ne késztesen minket is arra, hogy a hirtelen felébökött ujjak hatására ne csukódjanak be a szemünk: ezeket nem tudja az értelem legyőzni, bár a megszokás, illetve az állandó figyelem csökkentheti őket. Az a másik indulat, amely elhatározásból, szándékból keletkezik, ugyancsak elhatározással szüntethető meg.” Fordította: Kovács Mihály.

het. Seneca különbséget tesz a *morbus* és az *adfectus* között: a *morbus* maradandó jellemhiba,¹³ az *adfectus* viszont aktuális emocionális kirohanás.¹⁴ Az *adfectus* gyakran jelentkezik és gyógyítható, de ha nem figyel rá az ember, komoly következményei lehetnek, azaz betegséggé fajulhat. A *morbus* ennél több, sőt minőségileg más: a hitvány ember folytonos téves vélekedése. Tehát a *morbus* a már megrögzült hibákat, a morális örület jelenlétét jelöli, amelyek már beépültek a személyiségbe, míg az *adfectus* csak a kezdeti fázist, azaz az *ictus animi*. Az önkontroll által a minket érő benyomások, érzelmek hevességét csillapíthatjuk, azaz elkerülhetjük azok túlburjánzását, s a harmadik fázis visszafordíthatatlan állapotát.

Seneca szerint a sztoikus bölcslet is érik elkerülhetetlen benyomások, érzelmek,¹⁵ de ő akaratával, rációjának erejével megakadályozza hatalmukat, és képes megtartani a lelki egészségét. Amíg az értelem a „gyep-lőt” a kezében tartja, tud hatni az érzelmekre, és távol tud maradni tőlük, viszont ha megfertőződik általuk, akkor már nem tudja a hatalmában tartani azokat, pedig korábban még megfékezhetette volna valamennyit.¹⁶ Ezt a jelenséget a mélybe zuhanó test analógiájával érzékelteti: ahogyan a zuhanó test sem tudja a földre érést lassítani vagy feltartóztatni, úgy a lélek sem tud „megálljt parancsolni” önmagának, ha a szenvedély egyszer a hatalmába kerítette, azaz magával rántja a mélybe.¹⁷ Az akaratlan benyomásokat, érzelmi reakciókat meg kell különböztetni a tényleges szenvedélyektől, hiszen ezeket inkább eltűri a lélek, semmint teszi. A szenvedély tehát nem véletlenszerű felindulás, hanem a benyomások-

---

¹³ Sen. Ep. 75, 11: *morbi sunt inveterata vitia et dura (...) morbus est iudicium in pravo pertinax.*

¹⁴ Sen. Ep. 75, 12: *Adfectus sunt motus animi inprobabiles, subiti et concitati, qui frequentes neglectique fecere morbum.*

¹⁵ Sen. Ir. 2, 2, 2: *Ira praeceptis fugatur; est enim uoluntarium animi uitium, non ex his quae condicione quadam humanae sortis eueniunt ideoque etiam sapientissimis accidunt, inter quae et primus ille ictus animi ponendus est qui nos post opinionem iniuriae mouet.*

¹⁶ Sen. Ir. 1, 7, 3: *Deinde ratio ipsa, cui freni traduntur, tam diu potens est quam diu diducta est ab adfectibus; si miscuit se illis et inquinavit, non potest continere quos summouere potuisset. Commota enim semel et excussa mens ei seruit quo inpellitur.*

¹⁷ Sen. Ir. 1, 7, 4: *rapiat illum oportet et ad imum agat pondus suum et uitiorum natura procliuis.*

nak való „behódolás”, amelyhez már az elme jóváhagyása kell: mert nem lehetséges bosszúról és büntetésről dönteni a lélek tudta nélkül.¹⁸

Seneca szerint a szenvedélyek, a harag és az abból fakadó bosszú kegyetlenséget szül, amely lelki betegség, s az őrültséggel azonos. Ilyen állapotban az embernek már gyönyörűséget jelent a kegyetlen tett: *tunc illi dirus animi morbus ad insaniam pervenit ultimam, cum crudelitas versa est in voluptatem et iam occidere hominem iuvat*.¹⁹ Ez a jelenség általános, és felveti a kérdést: az emberölés és a gyilkosságok korlátozva vannak, de a háborúk és a nemzetek leigázása dicsőség? Kapzsiság és vérszomj uralkodik, a senatus és a népgyűlés szabadjára engedi a dühöt, és állami úton megparancsolják azt, amit magánúton tiltanak.²⁰ Ezeknek az embereknek gyűlölet, mérge és fegyver jár a nyomában, és éppen annyi veszedelem fenyegeti, mint amennyit ő okoz másoknak.

A harag és bosszú mellett Seneca több prózai művében hangsúlyozza az abnormális félelem őrültségét is, bár bevallja, hogy az élet nehéz szituációi, sorscsapásai közepette nehéz „észnel maradni”:

Non est facile inter magna mala consipere. Itaque leuissima fere ingenia in tantum uenere formidinis ut sibi exciderent. Nemo quidem sine aliqua iactura sanitatis expauit, similisque est furentis quisquis timet: sed alios cito timor sibi reddit, alios uehementius perturbat et in dementiam transfert. Inde inter bella errauere lymphatici, nec usquam plura exempla uaticinantium inuenies quam ubi formido mentes religione mixta percussit.²¹

---

¹⁸ Sen. *Ir.* 2, 3, 4. *Ira non moueri tantum debet sed excurrere; est enim impetus; numquam autem impetus sine adsensu mentis est, neque enim fieri potest ut de ultione et poena agatur animo nesciente.* Kontextus: Seneca (hasonlóan Epiktétoszhoz) megkülönbözteti az akaratlan érzelmi reakciókat a tényleges, valódi szenvedélyektől, amelyek az előbbiekből törnek felszínre az értelem jóváhagyásával. Lásd továbbá Sen. *Ir.* 3, 16, 7; LONG (2015: 775).

¹⁹ Sen. *Clem.* 25, 2: „Gyönyörködik az emberek kínjaiban; s ez a szörnyű lelki betegség az őrültség határáig jut, amikor a kegyetlenség már gyönyörűséget jelent neki, és öröm számára az emberölés.” Fordította: Szőke Ágnes.

²⁰ Sen. *Ep.* 95, 30.

²¹ Sen. *Q. N.* 6, 29, 2–3: „Nagy bajok közepette nem könnyű észnel lenni. Így a legbefolyásolhatóbb jellemeket bizonyára annyira hatalmába kerítette a rettegés, hogy öntudatukat veszítették. Senki nem ijed meg úgy, hogy elméje épsége meg ne szenvedné va-

Aki befolyásolható, akinek önkontrollja nem elég fejlett, hatalmába kerítheti a rettegés, az abnormális félelem olyan mértékben, hogy tudatát vesztheti. Seneca szerint senki sem ijed meg úgy, hogy valamilyen szinten elméje épsége meg ne szenvedné, ily módon, aki fél, hasonló az őrülthöz. Ugyanakkor minden embert másként érint a félelem, van, aki hamar kigyógyul belőle, viszont van, akit ténylegesen tébolyba (*dementia*) sodor. A háború szörnyűségének pszichológiai következményeit is felhozza: nem véletlen, hogy ilyenkor találkozunk a legtöbb tébolyult elmével, akik össze-vissza bolyonganak céltalanul, és az önkívületi jóslásban hisznek, amit egyfajta vallásos képzetekkel keveredő rettegés jellemez.

Insania publica & insania quae medicis traditur

A sztoikusok különbséget tettek az őrület két fajtája, az orvosi és az etikai, azaz az emberiség általános őrülete között. Az emberiség e „közös őrülete” az erény és a bűn sztoikus felfogásához vezethető vissza. Nem tudjuk, hogy az általános őrültség fogalma honnan származik, Ahonen szerint Chrysippos az első sztoikus, aki használja, de lehetséges, hogy az elmélet cinikus eredetű.²² Caelius Aurelianus orvosi szakíró írásában a sztoikusok szerint az egyik őrület a bölcsesség hiányából fakad (*insipientia*), a másik (*alienatio mentis*) pedig az értelem hiányában és testi tünetekben nyilvánul meg.²³ Cicero az orvosi értelemben vett kognitív zavart *furornak*, az etikai értelemben vett őrületet pedig *insaniának* nevezi.²⁴ A latin *insania* terminus Cicero meglátásában az *insipientia* jelenségét, ily módon az erkölcsi tökéletlenség mentális állapotát jelöli.²⁵

Seneca a sztoikus elődöket követve megkülönbözteti a kétfajta *insaniát*, azaz hogy a „szokásos” őrület és az orvosok által kezelt mentá-

---

lamennyire, és mindenki, aki fél, hasonló az őrülthöz – de van, akit hamar magához enged térni a félelem, van, akit hevesebben felzaklat és tébolyba sodor. Ezért van, hogy háborúk idején elborult elmével bolyonganak az emberek, és sehol nem találod több példáját az önkívületi jóslásnak, mint ahol a lelkeket vallásos képzetekkel keveredő rettegés rázza meg.” Fordította: Kopeczky Rita.

²² Bővebben lásd AHONEN (2014: 103).

²³ Cael. Aur. *Tard.* 1, 144.

²⁴ Cic. *Tusc.* 3, 11.

²⁵ Cic. *TD* 3, 8–10.

lis betegség (*insaniam publicam et hanc quae medicis traditur*)²⁶ között nincs egyéb különbség, mint hogy az előbbieket testi betegséggel küzdenek, amazok pedig a téves meggyőződésekkel, azaz szellemi betegséggel (*morbo laborat, illa opinionibus falsis*).²⁷ A *De beneficiis*ben a kétfajta *insania* szociális életben való megkülönböztetéséről ír, ti. hogy bár „mindenkit örültnék tartanak, mégsem orvosolják valamennyit hunyorral”,²⁸ tehát elkülöníti az orvosi és a filozófiai hatáskörbe tartozó örületet, ugyanakkor hasonlóságot is vél felfedezni. Szerinte az egyik testi eredetű (*ex validudine*), a másik a lélek egészségének hiányából ered (*animi mala validudo*), azonban tüneteikben nagyon is hasonlóak. A testi eredetű lelki zavar esetén a fekete epét²⁹ kell kezelni és az örület okát eltüntetni. Ugyanez a teendő a lelki örületben is, el kell távolítani a téves attitűdöket, meggyőződések, hiedelmeket. Seneca a lelki eredetű *insaniát morbus*ként jelöli meg, amely a rögzült hibákban manifesztálódik, mint például a kapzsiság és a nagyravágyás, amelyek állandó személyiségjellemzővé, tulajdonsággá válnak.³⁰ Az „általános” örületet máshol a *communis insania* terminusokkal jelöli, amikor a lélek természettel való összhangjáról beszél. Seneca szerint a lélek kiegyensúlyozott állapotát, a természettel való összhangot az emberek „általános” örülete akadályozza meg.³¹ Zénónt idézi, aki az emberi lélek kiteljesedését a természet törvényeivel összhangban való együttélésben fogalmazta meg. Ez az erényes életet jelenti, amely egyaránt jelenti az univerzum természetével való együttélést, és minden ember sajátos természetével való együttélés összhangját. Ugyanakkor az ember hajlama a különböző érzelmekre veleszületett jelenség, és bár a sztoikus filozófiával lehet fejleszteni az ember személyiségét, az érzelmekre való hajlam megmarad. Ha egy

---

²⁶ Sen. *Ep.* 94, 17.

²⁷ Uo.

²⁸ Sen. *Ben.* 2, 35, 2: *insanire omnes dicimus, nec omnes curamus elleboro*. A hunyor tipikusan a testi eredetű elmebetegség gyógyításához használatos, és az orvosi relevancia hatáskörébe tartozik. Ehhez ld. bővebben: MAIERON (2018: 5–18).

²⁹ Utalás a hunyorra.

³⁰ Sen. *Ep.* 75, 11–12: *morbi sunt inveterata vitia et dura, ut avaritia, ut ambitio; nimio artius haec animum implicuerunt et perpetua eius mala esse coeperunt*.

³¹ Sen. *Ep.* 41, 9: *sed hanc difficilem facit communis insania: in vitia alter alterum trudemus*. Ld. D.L. 87–88.

ember teljes mértékben az erényes élet útján jár is, és minden addigi „hibájától” megszabadult, akkor sem képes a különböző szenvedélyekre való veleszületett hajlamát levetkőzni.³² Ugyan a *ratio* követése segít az erényes élet elérésében, mégsem tud győzedelmeskedni az emberi természetén.³³ Ily módon az *insania publica* jelenségét elkerülhetetlennek és veleszületettnek gondolja, s a sztoikus bölcs személyiségének kiteljesedett volta mintegy elérhetetlen állapotnak tűnik fel. Ugyanakkor Seneca szerint minden embernek megvan a képessége a bölcsesség elérésére, bár valóban nagyon kevesen érik el ezt a célt. A sztoikus bölcs ember nem mítosz: bár rendkívül ritka, valóban megjelent a földön, és újra és újra meg fog jelenni.³⁴ Üzenetének célja a *sapientiae studium*, a bölcsesség felé való igyekvés, amely az élet valódi értelme. A bölcsesség eléréséhez pedig a filozófia megismerésére van szükség, amely olyan, mint egy bevehetetlen fal: bár a sors ostromgépekkel akar rajta áthatolni, nem tud.³⁵

Seneca filozófiai terápiája

A hellenisztikus időszakban a filozófia gyógyító, terápiás jellegű aspektusa³⁶ – amely egyáltalán nem volt újdonság a görög gondolkodásban – egyre inkább szerepet töltött be az filozófiai irodalomban, és ez a tendencia kedvező fogadtatásra talált Rómában, Seneca munkáiban is. Guillemain „Sénèque directeur d’âmes”³⁷ kifejezése híven visszaadja a filozófus filozófiai üzenetének lényegét: írásainak célja az emberek morális szempontból való fejlesztése a boldogság elérése érdekében (*vita beata*). Seneca azt állítja, hogy a filozófusnak kötelessége segíteni a már

---

³² Sen. *Ep.* 57, 4: *naturalis affectio inexpugnabilis rationi.*

³³ Sen. *Ep.* 11, 1: *Nulla enim sapientia naturalia corporis aut animi vitia ponuntur: quidquid infixum et ingenitum est lenitur arte, non vincitur.*

³⁴ Sen. *Const. Sap.* 7, 1: *Non fingimus istud humani ingenii unum decus nec ingentem imaginem falsae rei concipimus, sed qualem conformamus exhibuimus, exhibebimus, raro forsitan magnisque aetatium interuallis unum.* Vö.: 2, 1.

³⁵ Sen. *Ep.* 82.

³⁶ SETAIOLI (2014: 239).

³⁷ SETAIOLI (2013: 200).

látszólag reménytelen helyzetben lévő embereken is;³⁸ de általában üzenetével olyan embereket céloz meg, akik, mint ő, az erény és a bölcsesség felé próbálnak lépni (vö. Panaitios terminusával a *prokoptontes*, illetve, ahogy ő mondja, a *proficientes*).³⁹ Ugyanakkor gondolkodásmódja igen pozitívnak mondható, hiszen szerinte akkor sem kell kétségbe esni, ha már az etikai értelemben vett örület „megkeményedett” a lélekben, mert a remény mindig ott van velünk (*Sed nec indurata despero*).⁴⁰

Seneca retorikai-poétikai eszközökkel ábrázolt terápiájának bölcs utasításai (*praecepta*), meditációs technikái és példázatai (*exempla*) révén az olvasót valódi belső dialógusra készíthetik, amelynek remélt hatása a befogadó személyiségének megváltozása.⁴¹ Ugyanakkor jogosan merülhet fel a kérdés, hogy az írott szövegek milyen mértékben alkalmazhatóak sikeresen terápiás eszközként. Erre a kérdésfelvetésre felhozhatjuk példaként Sókratést, akinek fő ellenvetése az írással szemben az volt, hogy annak statikus természete miatt az élő interakció nem valósulhat meg, és ily módon valódi dialektikát nem közvetít.⁴² Seneca ennek a hiányosságnak láthatóan tudatában van, és több esetben megjegyzi az írott terápia hátrányait.⁴³ Ugyanakkor Lucilius szicíliai távolléte, illetve Seneca célja, hogy az utókort terápiás tanácsokkal lássa el, indokoltá teszi a formaválasztást:

*Illis aliqua quae possint prodesse conscribo; salutare admonitiones, velut medicamentorum utilium compositiones, litteris mando, esse illas efficaces in meis ulceribus expertus, quae etiam si persanata non sunt, serpere desierunt.*⁴⁴

³⁸ Sen. Ep. 29, 3: *certum petat, eligat profecturos, ab iis quos desperavit recedat, non tamen cito relinquat et in ipsa desperatione extrema remedia temptet.*

³⁹ Lásd bővebben LONG–SEADLEY (2015).

⁴⁰ Sen. Ep. 50, 6.

⁴¹ Ld. bővebben NÉMETH (2019: 45).

⁴² Az írott szövegekkel kapcsolatos kritika Platónnál is megjelenik (Pl. *Phdr.* 275b–277e).

⁴³ Pl. Sen. Ep. 6, 45, 84, 88, 89, 108.

⁴⁴ Sen. Ep. 8, 2: „Az utókor ügyével foglalkozom. Nekik írok össze néhány dolgot, amelyek hasznukra lehetnek. Mint bevált gyógyszerek receptjeit, üdvös figyelmeztetéseket foglalok írásba, miután hatásos voltukat a saját sebeimen megállapítottam. Az én sebe-

Seneca megosztja tapasztalatait olvasóközönségével, és reméli, hogy ezáltal egy lelkiileg egészségesebb utókor veszi kezdetét. Az emberi téves meggyőződéseket, „sebeket” – amint a fenti idézetben is láthatjuk – gyakran a ragályhoz, a járványhoz hasonlítja: *nulla pestis humano generi pluris stetit*,⁴⁵ amely nem csupán egyes embereket sújt, hanem olykor embertömegeket. Éppen ezért ébernek kell lenni, és szembe kell szállni a nagy méretet öltött *insaniával*.

Seneca szerint azért gyógyulunk nehezen, mert valójában nem tudjuk, hogy betegek vagyunk, ha a kezelést el is kezdjük, sok időbe telik az *insania publica* erejét megtörni.⁴⁶ Ráadásul megnehezíti a lelki betegség felismerését és gyógyítását az a tényező, hogy minél súlyosabb a baj, annál kevésbé érzik az emberek (*quo quis peius se habet, minus sentit*).⁴⁷ Az önreflexió és önkontroll jelentőségét propagálja, hiszen az *insania* kezdeti stádiumában lévő betegség felismerése nagy eséllyel vezethet gyógyuláshoz,⁴⁸ viszont mikor már a rossz szokások a személyiség részét képezik, sokkal nehezebben a helyzet. Éppen emiatt a *De irá*ban felmutatott terápiája a következő lépésekből áll: az első, hogy ne haragudjunk meg, a második, hogy letegyünk róla, ha esetleg megharagudtunk, a harmadik pedig, hogy a többi ember haragját is orvosoljuk.⁴⁹

Az első lépést prevenció eljárásnak is nevezhetjük, Seneca szerint időről időre fel kell mutatnunk magunk előtt a harag rossz tulajdonsá-

---

im, ha nem is gyógyultak meg véglegesen, nem terjednek tovább.” Fordította: Bollók János. *Vö.* 22, 2; 79, 17. Seneca levelei a mindenkori olvasóhoz is szólnak, és úgy érezzük, hogy fiktív beszélgetésbe kerülünk a filozófussal. Ezt a fiktív élményt az olvasás lehetősége teremti meg: *Sen. Ep.* 67, 2: *Si quando intervenerunt epistulae tuae, tecum esse mihi videor et sic adficior animo, tamquam tibi non rescribam, sed respondeam, Itaque et de hoc, quod quaeris, quasi conloquar tecum, quale sit, una scrutabimur.*

⁴⁵ *Sen. Ir.* 1, 2, 1.

⁴⁶ *Sen. Ep.* 50, 4–6.

⁴⁷ *Sen. Ep.* 53, 7.

⁴⁸ *Sen. Ir.* 3, 10, 1: *Optimum est itaque ad primum mali sensum mederi sibi.*

⁴⁹ *Sen. Ir.* 3, 5, 2: *Sed cum primum sit non irasci, secundum desinere, tertium alienae quoque irae mederi, dicam primum quemadmodum in iram non incidamus, deinde quemadmodum nos ab illa liberemus, nouissime quemadmodum irascentem retineamus placemusque et ad sanitatem reducamus.*

gait és vádlóként lépni fel ellene.⁵⁰ Tartsuk szem előtt, hogy a szenvedélyek közül a harag következményei a legsúlyosabbak: gyűlölet, háború, halál, gyász jár a nyomában.⁵¹ További prevenció technikaként említi a nyugodt, békés emberek közelségét, hiszen az egymás közelségében lévőök átveszik egymás jellemét.⁵²

Második lépésként a haragra hajlamos embereknek azt tanácsolja, hogy foglalkozzanak tudományokkal és művészetekkel, hiszen Pythagoras is az indulatait a lant hangjával csendesítette le.⁵³ Seneca szerint bizonyos dallamok nyugtatóan hatnak az emberre, és a lélek feszültségét feloldják. Emellett az olvasás fontosságát is kiemeli, amely a lélek „spirituális táplálékként” funkcionál, ugyanakkor inti olvasóját, hogy csak a legkiválóbb szerzőket forgassa, és olvassa őket újra és újra, hogy a helyes gondolatok „gyökeret eresszenek” lelkében.⁵⁴ Kerülni kell továbbá a jogi pereket, a fórumot, a politikát, valamint a test kifárasztását, hiszen a fáradtság elősegíti a harag kialakulását.⁵⁵ Ugyanezen okok miatt a haragra hajlamos emberek igyekezzenek kerülni az éhséget és a szomjúságot is, hiszen ezek „fellobbantják a lelket.”⁵⁶ Fontos kiismerni magunkat, hogy mik azok a tényezők, amelyek felbosszantanak minket, majd próbáljuk meg ezeket elkerülni; ne legyünk kíváncsiak, próbáljunk szemet hunyni a sértések felett, hiszen nem az a lényeg, hogyan történt egy sértés, hanem hogyan tűrik.⁵⁷ Harcra hívja olvasóit a harag ellen: *pugna tecum ipse*.⁵⁸ Seneca szerint, ha valóban háborút vívunk ellene, nem győzhet le minket. Árulkodó jeleit ássuk el lelkünk mélyére, hogy rejtve maradjon és titokban.

---

⁵⁰ Sen. Ir. 3, 5, 3: *Accusanda est apud nos, damnanda; perscrutanda eius mala et in medium protrahenda sunt; ut qualis sit appareat, comparanda cum pessimis est.*

⁵¹ Sen. Ir. 3, 7.

⁵² Sen. Ir. 3, 8, 1: *sumuntur a conuersantibus mores et ut quaedam in contactos corporis uitia transiliunt, ita animus mala sua proximis tradit.*

⁵³ Sen. Ir. 3, 9, 2.

⁵⁴ Sen. Ep. 2, 2,. Lásd továbbá 45, 1; 88, 36–40; 89, 18; *Tranq.* 9, 4–6.

⁵⁵ *Uo.* 3, 9, 3: *aeque cauere lassitudinem corporis; consumit enim quidquid in nobis mite placidumque est et acria concitat.*

⁵⁶ *Uo.* 3, 9, 4: *exasperat et incendit animos.*

⁵⁷ Sen. Ir. 3, 11, 3.

⁵⁸ Sen. Ir. 3, 13, 1.

A terápiás gyakorlat fontos eleme továbbá egy erkölcsi ideál elképzelése, akit mint *exemplumot* „helyezünk” lelkünkbe, és hozzá mértén reflektálunk magunkra a meditáció során.⁵⁹ Seneca szerint, amikor a tanítvány már nagyon előrehaladott, elbocsáthatjuk az ideált, és végül önmagunk barátaként, egyfajta *alteregó*ként folytathatjuk tovább a meditációt teljes összhangban önmagunkkal.⁶⁰ Seneca filozófiája szerint az isteni ösztön, a *ratio in anima perfecta*⁶¹ mindenkiiben megtalálható, amely természeténél fogva tölt el minket pozitív gondolatokkal. Ahhoz viszont, hogy ezt a fejlődési szintet elérjük, egy képzelt ideálhoz mértén folyamatos belső, önmagunkra reflektáló dialógust kell folytatnunk magunkkal.

Harmadik lépésként – ha „összerendeztük” lelkünket – meg kell tanulni mások haragját, örületét gyógyítani, hiszen nem elég csupán egészségesnek lenni, gyógyítani is kell.⁶² A módszert mindig az ember jelleme szerint kell megválasztani, hiszen némelyeket már a kérés is meggyőzi, másokat megfélemlítéssel, dorgálással lehet megfélekezni, vannak, akiket a szégyenérzet téríti el tervüktől, végül pedig a beavatkozás halogatását ajánlja, de ehhez Seneca szerint csak legvégül folyamodjunk.⁶³ A személyre szabott terápiát szorgalmazza, szerinte nem lehet ugyanazt a gyógymódot alkalmazni a különféle betegségben szenvedők esetében (*pro cuiusque morbo medicina quaeratur*).⁶⁴ Szerinte ahány féle lélek, annyi féle mentális baj létezik, s mindegyik esetben meg kell találni a megfelelő gyógymódot.⁶⁵

---

⁵⁹ Sen. *Ep.* 11, 9: *Aliquem habeat animus quem vereatur, cuius auctoritate etiam secretum suum sanctius faciat.*

⁶⁰ Sen. *Ep.* 94, 2, 31, 50–51.

⁶¹ Sen. *Ep.* 41, 8.

⁶² Sen. *Ir.* 3, 39, 1: *Videamus quomodo alienam iram leniamus; nec enim sani esse tantum uolumus, sed sanare.* A középső sztoa megalapítója, Panaitios gondolkodása középpontjába a gyakorlatiasságot és a közösséget helyezi, felismeri, hogy a társadalomban alapvetőek a személyközi viszonyok, amelyek az állam alapját jelentik. Emberideálja nem a bölcs, hanem a bölcsességben folyvást előrehaladó ember (*prokoptón*), aki törekszik az erényre, és a közösség javáért is cselekszik. Seneca esetében ez a „közösségi színezet” egyértelműen megmutatkozik. LONG–SEDLEY (2015: 786).

⁶³ Sen. *Ir.* 3, 1, 2.

⁶⁴ Sen. *Ir.* 1, 16, 4.

⁶⁵ *Uo.*

A terápiás eljárás első szakasza gyakran agresszív hangvétellű, hiszen az örült szenvedély hálójába került emberre gyöngéden, „szép szavakkal” nehezen lehet hatni.⁶⁶ Először az érzelmekre kell hatni, és utána az értelemre (*admonitio*).⁶⁷ Nem szabad a dühkitörést rögtön rábeszéléssel kezelni, mert a harag ilyenkor süket és őrzöngő (*surda est et amens*).⁶⁸ Az első lendület túl heves, csak miután lecsillapodott, lehet tőle várni, hogy „mérlegeljen”. A legfontosabb a haragvó ember megnyugtatósa az érzelmeire hatva, amelyhez több terápiás eszközt is biztosít: ha hevesebb a düh, akkor olyan dolgokat kell neki felmutatni, aminek nem tud ellenállni, vagy szégyenérzetet, illetve félelmet vált ki belőle; ha gyengébb, akkor beszélgetést kell kezdeményezni vele a számára kedves vagy újnak számító témákról, s ily módon a kíváncsiság eltereli a figyelmét örületéről.⁶⁹ Tehát a haragvó ember érzelmeire való hatás csak az első lépés a *ratio* helyreállítása felé.⁷⁰

Seneca szerint a közvetlen kapcsolat meglétének jelentősége elengedhetetlen az egészséges mentális állapot visszaállítása és fenntartása érdekében. Ez a kötelék egyfajta tükörként vagy *alteregő*ként értelmezhető, miáltal az egyén jobban megismerheti önmagát.⁷¹ A *De tranquillitate animiben* Serenus ki is mondja, hogy Seneca olyan a számára, mintha az orvosa lenne.⁷² Nyilvánvalóan itt az orvos kifejezést a lélek orvosaként kell értelmezni, aki terápiás útmutatásaival kigyógyítja Serenust betegségéből. A biztatás, az önmegerősítés, a reménykeltés terápiás technikája igen fontos szerepet tölt be, azaz annak kommunikálása, hogy Serenus helyes úton jár, csak bizzon magában.

Fontos továbbá megemlíteni Seneca halállal kapcsolatos filozófiai terápiáját,⁷³ amelyet főként a *Vigasztalásokban* és az *Erkölcsei levelekben* fejt

⁶⁶ Lásd pl. Sen. *Ep.* 75, 7.

⁶⁷ Pl. Sen. *Ep.* 60,1: *queror , litigo , irascor ;* vö. *Ep.* 25, 1; 51, 13.

⁶⁸ Sen. *Ir.* 3, 39.

⁶⁹ Sen. 3, 39, 4: *Omni arte requiem furori dabit: si uehementior erit, aut pudorem illi cui non resistat incutiet aut metum; si infirmior, sermones inferet uel gratos uel nouos et cupiditate cognoscendi auocabit.*

⁷⁰ Vö. SETAIOLI (2000: 141–15)

⁷¹ Sen. *Ep.* 27, 1: Továbbá lásd LONG (2009: 4).

⁷² Sen. *Tranq.* 1, 2.

⁷³ Sen. *Ep.* 70, 18: *nullius rei [sc. quam mortis] meditatio tam necessaria est.*

ki, de egyéb írásaiban is találhatunk fontos megállapításokat ezzel kapcsolatban. Ezekben a levelekben elsősorban a gyász fájdalmát, a halállal való szembesülés elhárításának jelenségét vizsgálja, amely érzéseket természetellenesnek lát. Kérdésként veti fel: az emberek miért képtelenek megbirkózni szeretteik elvesztésével? El kell fogadnunk a halál természetes voltát, amely közös végzetünk.⁷⁴ Marciának a delphoi jóshely intelmét említi meg: „Ismerd meg önmagad”, amely azt jelenti, hogy elfogadjuk az ember törekénységét.⁷⁵ Aki beismerte a halál természetességét, a szerettei elmúlását is filozófushoz méltón viseli.⁷⁶ Ugyanakkor a mértéktartó gyászt nem utasítja el, hiszen természetes, hogy szeretteink elvesztésekor fájdalmat érzünk, viszont a túlzásba vitt gyász már egyáltalán nem az.⁷⁷

Mivel a halál bármikor és bármi/bárki által elérkezhet hozzánk, lelileg fontos a halálra való felkészülés.⁷⁸ A halálra való felkészülés volta-képpen a meditációs gyakorlatok egyike, amely révén minden napunkat úgy tekintjük, mintha az utolsó volna, és jelenünk minél értelmesebb megélésére törekszünk. Luciliusnak írja: *omnes horas complectere*.⁷⁹ Ha erényesen élünk a természettel és a sztoikus filozófiával összhangban, nem számít, hogy mikor érkezik el életünkbe a halál, hiszen csak annak tűnik rövidnek az élet, aki elvesztegeti azt. Elismeri, hogy a halál rossznak látszik, a létfenntartás ösztöne, az ismeretlentől való félelem, illetve az alvilágról szóló történetek félelemkeltése miatt. Tehát valójában a közhiedelem miatt félünk a haláltól, amelyek csupán szavak, hiszen senki sem tud tapasztalatból mesélni róla.⁸⁰ Seneca szerint nem kell félünk a fájdalomtól sem, amely a halált kíséri, hiszen vagy kibírható

---

⁷⁴ Sen. *Cons. Polyb.* 1, 3.

⁷⁵ Sen. *Cons. Marc.* 11, 2–3.

⁷⁶ Sen. *Ep.* 99, 6–8.

⁷⁷ A gyász mértékletességéről lásd még: *Ep.* 63.

⁷⁸ Sen. *Ep.* 4, 7–9. Ez az ún. *praemeditatio futurorum malorum* tipikus sztoikus technikája: vö: ARMISEN-MARCHETTI (2008: 61). Epiktétosznál és Marcus Aureliusnál is találkozhatunk ezzel a toposszal: a halál megtanulásával és a vele való szembesítéssel. Vö. HADOT (2010: 133, 159).

⁷⁹ Sen. *Ep.* 1, 2.

⁸⁰ Sen. *Ep.* 91, 19–21.

vagy rövid ideig tart.⁸¹ Hangsúlyozza, hogy a halálfélelmen való győzedelmeskedés hozzájárul más félelmeink legyőzéséhez is, tehát segít felülkerekedni a jövő problémáitól való rettegésen.⁸² Természetesen mindezeket folyamatosan tudatosítanunk kell magunkban, és lelkigyakorlatok révén interiorizálni.

Összefoglalva Seneca filozófiai terápiáját, megállapíthatjuk, hogy Seneca a sztoikus filozófiát a lélek „gyógyszereként” (*remedium*)⁸³ ajánlja és alkalmazza, amely elengedhetetlen a lelki nyugalom eléréséhez. Terápiája több lelkigyakorlatot tartalmaz, mint az *admonitio* (amely főként az érzelmekre hat, és gyakran agresszívabb hangvételű), a *meditatio* (önvizsgálat, választott ideálok emlékezetbe vésése, a halálra való előzetes felkészülés), az intellektuális technikák alkalmazása (olvasás, kutatás, művészetek, zenehallgatás). A filozófia révén az önkontroll, a racionális gondolkodás dominanciája megszilárdul, és ily módon nem kell félni attól, hogy a szenvedélyek átveszik az irányítást, és az *insania* felüti a fejét. Nem tagadja, hogy könnyű ezen hibákba esni, viszont terápiás eszközeivel kiutat mutat az *insania publica* jelenségéből.⁸⁴ Erőteljesen hangsúlyozza: az életet nem szabad haszontalan tevékenységekkel elrontani, el kell köteleznünk magunkat teljes mértékben az önfejlesztés mellett. A *studium sapientiae* nélkül az élet kiszámíthatatlan labirintus.⁸⁵ Csak a filozófiában lehet megtalálni az útmutatást, az északi sarkcsillagot,⁸⁶ amely biztonságosan a cél felé vezet, és amely által lelki egészségünket fenntarthatjuk. Seneca számára a bölcsesség művészet:⁸⁷ valójá-

⁸¹ Sen. *Ep.* 24, 1–17. Lásd továbbá Sen. *Ep.* 30, 14; illetve BARCSI (2015: 61–131).

⁸² Pl. Sen. *Ep.* 24. Ebben a levélben Seneca próbálja megnyugtatni Luciliust, aki egy törvényszéki vizsgálat kimenetele miatt aggódik. A filozófus hangsúlyozza a lelki felkészülés fontosságát: reméljük a legpozitívabb döntést, de fel kell készülnünk a legrosszabbra. Mindennek a kulcsa a halál elfogadása és tudomásul vétele.

⁸³ Sen. *Tranq.* 2, 4: *sumes tu ex publico remedio quantum voles.*

⁸⁴ Robertson és Codd az antik terápia modern kognitív pszichoterápiával való összehasonlítására tett kísérletet. Az összehasonlítás releváns pontja az, hogy a beteget felelős ügynökként kezelik, aki képes megérteni jelenlegi szorongásának, dühkitöréseinek etc. okait, és enyhíteni szándékos terápiás cselekvési program vagy gondolatok révén. Bővebben lásd ROBERTSON–CODD (2019).

⁸⁵ Sen. *Ep.* 44, 7.

⁸⁶ Sen. *Ep.* 71, 2–4.

⁸⁷ Sen. *Ep.* 29, 3: *sapientia ars est*; 90, 44: *ars est bonum fieri.*

ban az egyetlen valódi művészet, amely olyan elveken nyugszik, amelyek megtanulhatók. Bizonyára csak nagyon kevesen lesznek képesek megtanulni ezt; csak a *sapiens* az igazi „élet művésze”, az *artifex vitae*.⁸⁸ Ennek ellenére egész életünkben törekednünk kell ennek az ideális célnak az elérésre.

Felhasznált irodalom

- AHONEN 2014 M. AHONEN, *Mental Disorders in Ancient Philosophy* (Studies in the History of Philosophy of Mind 13), Helsinki, 2014.
- ARMISEN-MARCHETTI 2008 M. ARMISEN-MARCHETTI, *Imagination and Meditation in Seneca: The Example of Praemeditatio*, in: J. G. Fitch (ed.), *Seneca*, Oxford, 2008, 102–113.
- BARCSI 2015 BARCSI T., *Mit jelent megtanulni meghalni? I. Seneca és Montaigne halálalfogásáról*, *Nagyerdei Almanach*, 1 (2015), 61–131.
- GILL 2013 C. GILL, *Philosophical Therapy as Preventive Psychological Medicine*, in: W. V. Harris (ed.), *Mental disorders in the Classical World*, Leiden–Boston, 2013, 339–362.
- HADOT 2010 P. HADOT, *A lélek iskolája. Lelkigyakorlatok és ókori filozófia*, Budapest, 2010.
- LONG 2009 A. A. LONG, *Seneca and the self: why now?* in: S. Bartsch – D. Wray (eds.), *Seneca and the self*, Cambridge, 2009.
- LONG–SEDLEY 2015 A. LONG – D. N. SEDLEY, *A hellenisztikus filozófusok*, Budapest, 2015.
- MAIERON 2018 M. A. MAIERON, *On the hellebore trail an anthropological research into madness*, *Medicina Historica*, 2 (2018) 5–18.
- ROBERTSON–CODD 2019 D. ROBERTSON–T. CODD, *Stoic Philosophy as a Cognitive-Behavioral Therapy*, *The Behavior Therapist*, 42 (2019), 42–50.
- SETAIOLI 2013 A. SETAIOLI, *La philosophie comme thérapie, transformation de soi et style de vie chez Sénèque*, *Vita Latina*, 187–188 (2013), 200–221.
- SETAIOLI 2014 A. SETAIOLI, *Philosophy as Therapy, Self-Transformation, and "Lebensform"*, in: A. Heil – G. Damschen (eds.), *Brill's Companion to Seneca: Philosopher and Dramatist*, Leiden–Boston, 2014, 239–256.
- STEIGER 1983 K. STEIGER, *Sztoikus etikai antológia*, Budapest, 1983.

---

⁸⁸ Sen. *Vit. Beat.* 8,3; *Ep.* 90, 27; 95, 7.

The phenomenon and therapy of *insania* of philosophical competence in Seneca's prose

In my study, I examine Seneca's views about insania, in terms of its various causes, manifestations, and treatments, since he has a deep interest in the various psychological states of humans. As a Stoic philosopher, he thinks of insania publica as the prevailing phenomenon in the world, and mostly depicts it in passions, especially in anger and the ensuing revenge. In his description, the sage is characterized by personal responsibility, self-control, freedom from passions, and insania occurs when emotions prevail over rational thinking. Rationality must triumph over the irrational forces in the soul, and in his prose works he offers therapy and life-management strategy for the disease of the soul caused by passions.

Keywords: Seneca, *insania*, therapy, passion, Stoic philosophy

FRAZER-IMREGH MONIKA

„Ki remélhet magának nagyobb isteni segítséget?” – Angelo Poliziano vigaszlevele Gioviano Pontanóhoz Ferrante király halála alkalmával

Írásomban Angelo Poliziano vigaszlevelét vizsgálom, amelyet 1494-ben Gioviano Pontanóhoz írt I. Ferrante nápolyi király halála alkalmával. A levelező felek közül előbb Pontano politikai és irodalmi tevékenységét vázoló fel, s rajta keresztül a történeti helyzetet is igyekszem bemutatni, a magyar vonatkozásokat is felvillantva. Majd Poliziano költői és oktatói munkásságát ismertetem röviden. Ezután a levél tartalmát és stílusát elemezve rávilágítok a két humanista kapcsolatra és arra légkörre, amely Polizianót a Miscellanea című tanulmánykötetének kiadása után körülvette. A mintaszerűsége törekvő vigaszlevél követi a Cicero Oratorában és Quintilianus Institutio oratoriájában előírt retorikai szabályokat. Poliziano saját céljainak megfelelően a vigaszlevélbe humanista kollégája és saját dicsőítését is beleszötte, és a kettejük közötti párhuzammal igyekezett a saját pozícióját erősíteni, amennyiben mindketten megérhették tanítványaik hatalomra kerülését. A tanulmány végén közlöm fordításomat és a levél latin szövegét.¹

Kulcsszavak: Angelo Poliziano, Gioviano Pontano, I. Ferdinánd, retorika, vigaszlevél, Cicero, Quintilianus, humanizmus, királyi nevelés

Angelo Poliziano, Lorenzo il Magnifico de' Medici „udvartartásának” legjelentősebb humanistája azontúl, hogy gyermekei oktatója, néhány hónapnyi nézeteltéréstől eltekintve közeli jóbarátja is volt pártfogójának.² Neki köszönhetjük Lorenzo utolsó napjának részletes leírását is, amelyet 1492. május 18-án Jacopo Antiquarinak írott levelében örökített meg. Tizenkét

---

¹ A publikáció az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport (TK2016-126) támogatásával jelent meg.

² A legjelentősebb Poliziano-életrajzok és monográfiák: SANTORO (1963); LO CASCIO (1970); MUTINI (1972); AULO (1972); BRANCA (1983); PEROSA (2000); ORVIETO (2009); CORFIATI-DE NICHILLO (2011); CELENZA (2018).

könyvbe rendezett leveleinek kiadásában³ az egyik legfrissebb levél lehetett az, amelyet Corvin Mátyás apósának, Beatrix édesapjának, I. Aragóniai Ferdinándnak (Ferranténak) a halálakor írt humanista barátjának. A címzett a király főkancellárja, Gioviano (a mai kritikai irodalomban Giovanni-ként emlegetett) Pontano, híres költő és tudós humanista, aki egyben a trónörökös, II. Alfonz (Alfonso duca di Calabria) nevelője is volt. Bár a királyság székhelye Nápoly, hivatalos megnevezése az Anjou- és az Aragóniai ház hosszú vetélkedése során Szicíliai Királyság maradt annak kettészakadta után is, csak az *ultra Pharam* – „a világítótornyon túli” jelző különböztette meg a szigetországtól.⁴

A címzett, Giovanni (később Gioviano) Pontano

1429-ben Umbriában, Cerreto di Spoleto-ban született, a perugiai egyetemen jogot tanult, és 1448-ban szegődött az akkor Firenze ellen hadjáratban levő V. Aragóniai Alfonz, szicíliai király szolgálatába.⁵ Rögtön beke-reült a híres humanista Antonio Beccadelli, másnéven Panormita által vezetett körbe.⁶ 1452-től már a királyi kancellárián dolgozott, közben folytatta görög és asztrológiai tanulmányait, majd 1455-ben saját iskolát nyitott. A fennmaradt jegyzetekből tudjuk, hogy óráin a klasszikusok műveit olvastatta és kommentálta diákjaival. Közben szerelmi és asztrológiai tárgyú költeményeket is írt,⁷ majd a király 1455-ben kinevezte testvére, Navarrai János természetes fia, Aragóniai János nevelőjévé.

Az 1458-ban trónra került I. Ferdinánd (Ferrante) háborút indított az ellene szövetkező Anjou-párti bárók ellen, s Pontano híven szolgálta őt a harcok hosszú éveit alatt, tudományos tevékenységeit is háttérbe szorítva.⁸ Több hivatali lépcsőfok után 1462-ben királyi tanácsos lett, néhány

³ Magyarul: FRAZER-IMREGH (2020b k. a.) A fordítást az alábbi, latin–angol kétnyelvű, kritikai igényű kiadás alapján készítettem: BUTLER (2006: 226–250). Az angol fordítás nem mindenhol pontos, a tévedésekre lábjegyzetben hívom fel a figyelmet.

⁴ FRANCESCHI–TADDEI (2014: 285).

⁵ Az életrajzi adatokat illetően ld. FIGLIUOLO (2015a). Vö. FIGLIUOLO (1997: 17–42).

⁶ FIGLIUOLO (2015b: 299–320).

⁷ Az *Amores* (Szerelmek) két könyvben negyvennyolc költeményt tartalmaz, amelybe egy korábbi versciklus, az általa megtagadott *Liber de lascivia* avagy *Pruritus* (Bujaság) egyes darabjait is átvette. A *Meteororum libert* ellopták tőle, ezt később újraírva jelentette meg.

⁸ NUNZIANTE (1898: 7–804).

évvel később a királyt diplomáciai ügyben képviseli Rómában. 1463-ban kinevezik a trónörökös elsőszülött, II. Alfonz (Alfonso), calabriai fejedelem nevelőjének. A trónörökös számára írta meg *De principe* (A fejedelem) és *De aspiratione* (A hehezet) című műveit.⁹

Szintén a fejedelem okulására jegyezte le az apja vezette háború történetét *De bello Neapolitano* (A nápolyi háború) címmel. E mű forrásértékét nagyban növeli, hogy saját szemmel látott eseményeket ír le benne, és adatait a kancellária hivatalos iratainak s a követek levelezéseinek idézésével támogatta meg.¹⁰

Tanítványát, az ifjú Alfonsót 1463-ban követte Calabriába, aki a tartomány fejedelmeként leverte az ottani mozgolódásokat, majd 1468-ban legyőzte Colleoni seregét a romagnai hadjáratban, aki a Velencei Köztársaság zsoldoskapitánya volt. Pontano a fejedelem feleségének, Ippolita Sforzának a titkára is lesz.¹¹

A következő évtizedben diplomáciai feladatai a pápai állam, pontosabban VIII. Ince és a nápolyi udvar közötti konfliktusok elsimítására irányultak, amelyek a pápa által kivetett új adó miatt robbantak ki. Első római látogatása alkalmával, 1485 nyarán személyisége és műveltsége révén azonnal megnyerte a pápát magának, ezért az koszorús költővé avatta. Így Pontano Ferrante király szolgálatában sikeresen képviselte a Szicíliai Királyság érdekeit, s 1487-ben végül a király főkancellárjává nevezi ki.¹²

1488-ban ő készítette el a calabriai fejedelem leánya, Isabella d’Aragona és a milánói Gian Galeazzo Maria Sforza közötti házassági szerződést. 1492-ben újra Rómában tárgyal a pápával még mindig a kérdéses adó ügyében, s végre sikerül aláíratnia egy megállapodást. Közben a két hatalom közötti házasság tető alá hozásával sikerül Pontanónak közelítenie a feleket, a pápa leánya és Ferrante unokája között. A frigy nyélbeütése mellett Alfonso örökösként való beiktatása is célja volt Pontano 1492-es római tartózkodásának. Az egyezkedések során Pontano gyakran úgy érezte, hogy a király, Ferrante nem működik közre kellő

---

⁹ CAPPELLI (2003); GERMANO (2005).

¹⁰ MONTI SABIA (1995).

¹¹ Pontanónak az Aragóniaiak számára folytatott teljes hivatalos levelezését ld. FIGLIUOLO (2012). Levelei kiadásainak listáját ld. DOGLIO (1994–1995: 5–32).

¹² SIMONETTA (2004: 225–234). KIDWELL (1991).

gyorsasággal és átgondoltan, és még egy reá tévesen kivetett adó miatt is elégedetlenségét fejezte ki az uralkodó irányában. Viszonyuk megromlása tükröződik *Asinus* (A szamár) című dialógusában, amelyet ekkor készített, és a hálátlanság a fő témája.¹³

A francia király, VIII. Károly hadjárata Itáliában újabb fenyegetést jelentett a Szicíliai Királyságra, és Ferrante lassúsága nem kedvezett helyzetüknek. Irodalmi tevékenységre érthetően kevesebb ideje jutott ezekben az időkben.

Műveire visszatérve 1490-ben jelentette meg a *De fortitudine* című értekezésének két könyvét. *De tumulis* című epigramma-kötete nagy részét a nyolcvanas évek közepén írta, a többit tíz évvel később. *Antonius* című több műfajt ötvöző alkotását egy 1473-as vázlata alapján 1483-ban írta meg.¹⁴ 1481 és 1499 között vetette papírra a *Lyra* horatiusi ihletésű sapphói strófáit, tizenhat verset.¹⁵ Filozófiai és erkölcsi tematikájú műveit is 1480 és 1498 között jelentette meg, ezek mind témájukat, mind műfajukat tekintve változatosak.¹⁶

Ferrante és fia, Alfonso halála után, 1495-től Pontano kikerült a nápolyi diplomácia élvonalából, az új uralkodók ugyanis ragaszkodtak korábbi hivatalnokaikhoz. Ekkor alkotja azoknak az aristotelészi etikára alapozott erkölcsstani traktátusoknak a sorát, amelyek az ún. társas erényeket tárgyalják.¹⁷ Ezek a következők: *De liberalitate*, *De beneficentia*, *De magnificentia*, *De splendore*, *De conviventia*. Végül mint minden más erény fölött álló erényt határozta meg a megfontoltságot 1498-ban (*De prudentia*), amikor a fentieket épp sajtó alá rendezi.¹⁸ Erkölcsfilozófiai írásainak záróakkordja az 1499-ben befejezett és kiadott *De magnanimitate*.

---

¹³ TATEO (2014); VÍGH (2019).

¹⁴ GERI (2014).

¹⁵ MONTI (1972: 1–70).

¹⁶ TATEO (2006: 11–78).

¹⁷ QUONDAM (2010: 384–481).

¹⁸ A *De liberalitate*, a *De beneficentia*, a *De magnificentia*, a *De splendore* és a *De conviventia* egyetlen kötetben jelent meg Nápolyban 1498-ban a hoesteti Johann Tresser és Amszterdami Martin nyomdájában. F. TATEO több évtizedes Pontano-kutatásai során egyenként is kiadta e műveket, majd gyűjteményes formában, fordítással együtt a következő kötetben jelentette meg: TATEO (2019). Az erkölcsfilozófus Pontanóról magyarul ld. az udvari élet művészetéhez kapcsolódóan: VÍGH (2004).

Szintén utolsó alkotói korszakában, 1495 és 1499 között született az *Actius*, amely poétikai és történetfilozófiai kérdésekkel foglalkozik. Vergiliusi ihletésű költeményei közül a mintegy harminc év leforgása alatt költött hat eklogája jelentős, valamint a *De hortis Hesperidum*, amelyet Francesco Gonzagának szánt, és 1501-ben fejezett be. 1502-ben vetette papírra *De sermone* című művét, amely a jó és szellemes társalgó képzetével foglalkozik, s egyben a társadalmi életben tevékeny élet dicsérete, ennek egyik legfontosabb része a kellemes és megfelelő társalgás.¹⁹

Bár Catullus-komentárja elveszett,²⁰ a catullusi ihletésű *Hendecasyllaborum seu Baiarum libri* fennmaradt, amelyet a századfordulón írt, és két könyvben rendezett el.

A levélíró, Angelo Poliziano

Angelo Poliziano 1454. július 14-én született Montepulcianóban a jogász és bíró Benedetto Ambrogini és Antonia de' Salimbeni elsőszülött fiaként.²¹ Nevét szülőhelyéről (Mons Politianus) vette. 1464-ben apját egy ítélete bosszújaként megölik, s mivel anyja öt árvát kényszerül nevelni jövedelem nélkül, Angelo rokonaihoz költözik Firenzébe. Itt is nyomasztó szegénység veszi körül, ami egész életére meghatározó élménye lesz, s talán ez magyarázza élete végéig tartó mély vágyát önmaga elfogadtatására és az elismertségre. 1467-től belép a „tanítás társasága” nevű vallásos közösségbe, ahol beszédeket ad elő az úrvacsoráról, a passióról és a lábmosásról. 1469-ben kezdi el látogatni a firenzei egyetemet, ahol 1474-ig Ióánnés Argyropylos, Cristoforo Landino, Marsilio Ficino és Andronikos Kallistos tanítványa lesz. A rendkívüli tehetségű ifjú híres és gazdag firenzei polgároknak ajánlja latin epigrammáit, így igyekezően pártfogót találni magának.²²

1470-ben készíti el az *Ilias* első két énekének fordítását, ezt Lorenzo de' Medicinek ajánlja. Később ennek átültetésében az ötödik énekig jut

¹⁹ Modern kiadása: MANTOVANI (2002).

²⁰ Ezek a *Libellus de mundi sphaera* (Jegyzet a világ gömbjéről), a *De tempore* (Az idő), és a már említett *De luna* (A hold) nagy része.

²¹ Az életrajzi adatokat elsősorban a következő irodalom alapján állítottam össze: TATEO (1972: 70); CARRARA (1935); BIGI (1960); ORVIETO (2009); CELENZA (2010).

²² Összesen 133 latin nyelvű epigrammát írt. Ld. Angelo Poliziano, *Liber epigrammatum*, in KNOX (2018: 22–178; főként 22–34).

el. 1471-től kezdi görög epigrammáit írni (összesen 57-et), amelyek közül az utolsó 1493-ban születik.²³ 1473-ban fogalmazza latin nyelvű elégiáját a tizenhat évesen elhunyt, gyönyörű Albiera degli Albizzi halálára,²⁴ s ugyanebben az évben költözik be a Medici-palotába. 1475-ben kapja a megbízást Lorenzo legidősebb fia, Piero de' Medici oktatására. Valószínűleg ekkor kezdi el (vagy talán be is fejezi) a *Sylva in scabiem* alkotását, és nekifog a *Stanze per la giostra* megkomponálásának.²⁵ 1476 vége és 1477 eleje között részt vesz a *Raccolta aragonese* összeállításában, és a szöveg stílusa alapján arra következtethetünk, hogy ő írja Federico d'Aragona számára a bevezető levelet is.²⁶ 1477-ben Lorenzótól elnyeri a San Paolo káptalani templomának jövedelmező perjelségét, 1486-ban pedig megkapja a firenzei Dóm (a Santa Maria del Fiore) egyik kanonoki tisztét. 1477 vége és 1479 eleje között állítja össze anekdotákat, meséket, bölcs mondásokat és népies kifejezéseket tartalmazó gyűjteményét *Detti piacevoli* címen, amelyet finom szellemesség és keserű humor jellemez.

1478 április 26-án kitör a Pazzi-féle összeesküvés, amelyben megölik Giuliano de' Medicit, ennek történetét Sallustius stílusában a *Pactianae coniurationis commentarium*ban írja meg.²⁷ A felkelést IV. Sixtus pápa Firenze ellen indította háborúja követi, amelyben a nápolyi uralkodó, Ferdinánd is a pápa mellett sorakozik fel. A tragikus események Polizianót is megviselik, a Medici-családdal együtt Cafaggiolóba költözik. 1479-ben összetűzésbe kerül Lorenzo feleségével, Clarice Orsinival, aki kifogásolja oktatói módszereit (főként túlságosan „humanista” tananyagait), és elküldi a háztól.²⁸ Ugyanekkor Lorenzo diplomáciai célból Nápolyba utazik, Poliziano nem tart vele. Careggiben, majd Cafaggiolóban, aztán újra Careggiben tartózkodik; ekkor fordítja le Epiktétos *Kézikönyvecské-*

²³ Angelo Poliziano, *Liber epigrammaton Graecorum*, in KNOX (2018: 180–238),

²⁴ Angeli Politiani *Elegia, sive epicedion in Albierae Albiciae immaturum exitum ad Sismundum Stupham eius sponsum*, in KNOX (2018: 2–20).

²⁵ Legújabb kiadása: ORVIETO (2017: 5–104). Magyarul: SIMON (2003).

²⁶ ROGGIA (2011); (PAPP 2010: 125); SIMONETTA (2012: 35). A levél szövege itt elérhető: SIMIONI (1913).

²⁷ A *Pactianae coniurationis commentarium* legújabb, kétnyelvű kritikai kiadása: SIMONETTA (2012).

²⁸ Ennek részleteit ld. Poliziano Lorenzóhoz és anyjához, Lucrezia Tornabuonihoz írt olasz nyelvű leveleiben a 24, 25, 26. levelet: CURTI (2016: 50–55).

jét, amelyet Lorenzónak ajánl, mintegy szellemi gyógyírként a vészterhes események idején.

Még ebben az évben megismeri a Firenzébe látogató ifjú (16 esztendő) Giovanni Pico della Mirandolát. Emiliában, Lombardiában és Venetóban utazgatva végül Mantovában marad, ahol Francesco Gonzaga bíboros támogatását élvezi. Számára alkotja a később az első opera szövegéül is szolgáló *Favola di Orfeót* 1480-ban, de még ebben az évben Lorenzo hívására visszaköltözik Firenzébe, ahol kinevezik az egyetem poétika- és szónoklattan tanárának.²⁹

Az 1480/81-es tanévben előadott első egyetemi kurzusait rendhagyó módon ezüstkori szerzőknek, Quintilianus *Institutio oratoriájának* és Statius *Sylvae* című eposzának szenteli.³⁰ A következő, 1481/82-es akadémiai évben Ovidius *Fastiját* és a *Rhetorica ad Herenniumot* tárgyalja előadásain.³¹ (Az utóbbi Cornificius műve, de akkor még Cicerónak tulajdonították.) Közben, 1482-ben alkotja négy, *Sylvae* (Rögtönzések) címen összegyűjtött tanévnnyitó tankölteménye közül az elsőt, a *Mantót*, amely Vergilius életművét és Theokritos stílusában a bukolikus költészetet mutatja be.³² Az 1482/83-as tanévben Vergilius *Bucoliconját* és Theokritos *Idyllionjait* oktatja. 1483-ban Giovanni Pico della Mirandola levelezést kezdeményez vele, innen indul sírig tartó jó barátságuk.³³ Ugyanebben az évben költi *Rusticus* című tankölteményét, amelyben Hésiodos *Munkák és napok* és Vergilius *Georgicon* című műveit szemlélteti, a következő tanévben ugyanis ezeket adja elő. 1484-ben Persius szatíráihoz készít évadnyitó előadást a rákövetkező akadémiai évre, amikor is Persius és Iuvenalis mellett Horatius szatíráit taglalja.³⁴ Ugyanebben az évben Lorenzo követeként Rómába utazik VIII. Ince pápává választásának alkalmá-

²⁹ Bővebben ezekről az egyetemi kurzusokról: ZOLLINO (2016: V–XXXI; 3–18; 35–52; 65–85; 119–125; 133–157).

³⁰ Ehhez írt latin nyelvű tanévnnyitó bevezető előadása: *Oratio super Fabio Quintiliano et Statii „Sylvis”*, in ZOLLINO (2016: 19–31).

³¹ A *Fasti*hoz bőséges kommentárt készített, amely azonban nem jelent meg életében: LO MONACO (1991: 8–452).

³² A *Sylvae* legújabb, kétnyelvű kiadása: FANTAZZI (2004).

³³ Első leveleiket ld. BUTLER (2006: 16–30).

³⁴ *Praelectio in Persium* in ZOLLINO (2016: 53–62). Ld. „Introduzione a *Praelectio in Persium*” ZOLLINO (2016: 35–36).

val, az új egyházfő pedig megbízza Héródianos *Historiaj*ának fordításával, amelyet három évvel később fejez be. 1485-ben szerzi *Ambra* című, a homérosi eposzokat imitáló tankölteményét a következő évi, 1485/86-os Ilias-kurzusához bevezető gyanánt.³⁵ 1486-ban írja a negyedik, utolsó *Sylvát*, a *Nutriciát*, egyfajta verses irodalomtörténeti áttekintését az antikvitásnak, kitekintéssel Dante, Petrarca, Cavalcanti költészetére, amelyet Lorenzo dicséretével zár. 1488-ban a VIII. Incéhez küldött firenzei követség részeként Rómába utazik.

1489-ben Antonio Miscomini nyomdájában jelenik meg száz, hosszabb-rövidebb (szövegkritikai és értelmezési kérdésekkel foglalkozó) filológiai tárgyú tanulmányát tartalmazó *Miscellanea*-ja, amely nagy visszhangot kap, elismerést és kritikát egyaránt.³⁶ Elismerő levelekben részesül többek között Ermolao Barbarótól, Niccolò Leonicenótól és Battista Guarinótól, legfőbb támadói pedig Giorgio Merula, Michele Marullo Tarcaniota és Jacopo Sannazzaro, aki Nápolyban egyenesen Polizianót gúnyoló epigrammákat költ. További filológiai tanulmányait egy újabb *Miscellaneában* kívánta megjelentetni, ezekből ötvenkilenc maradt fenn.³⁷ 1489/90-ben az *Odysseia* egyik kurzusának témája, s erről tart tanévnnyitó beszédet.³⁸ 1489-től 1491-ig két oxfordi tudóst tanít: William Grocynt és Thomas Linacre-t, a portugál király kancellárjának fiaival együtt.³⁹ Többek között egy magánkurzust tart nekik idősebb Plinius *Naturalis historiájáról*, ezenkívül latin irodalmat, retorikát és stilisztikát oktat számukra Lorenzo fiaival közösen.⁴⁰

³⁵ Ehhez latin prózában írt terjedelmes előadását: *Oratio in expositione Homeri*, ld. ZOLLINO (2016: 85–119).

³⁶ *Miscellaneorum centuria prima*. (Az Olschki-féle kiadás jelenleg készül.) Angol fordítást is tartalmazó kritikai kiadása: DYCK–COTRELL (2020).

³⁷ Ezek életében nem jelentek meg, sőt halála után elvesztek, és csak a 19. században kerültek újra elő. Ld. *Miscellaneorum centuria secunda*. Ld. BRANCA–PASTORE (1972). (Az Olschki-féle kiadás jelenleg készül.) Angol fordítást is tartalmazó kritikai kiadása: DYCK–COTRELL (2020).

³⁸ *Praelectio in enarratione „Odysseae”* in ZOLLINO (2016: 127–130). Vö. Paolo Viti, „Premessa” in ZOLLINO (2016: VI).

³⁹ WEISS (1957); MARRONE (2016); FRAZER-IMREGH (2020a: 107–126).

⁴⁰ FRAZER-IMREGH (2020a: 116).

1490-ben állítja össze *Panepistemon* című bevezető előadását a következő, 1490/91-es kurzusához, amelyet Aristotelés *Etikájáról* tartott. Ugyanebben a tanévben Suetoniusról is előad.⁴¹ 1491 nyarán Lorenzo megbízásából kézirat-beszerző körútra indul Bolognán és Padován át Velencébe Pico della Mirandola társaságában. 1491-ben Pico segítségét kéri a Lorenzo által javasolt, a Létezőről és az Egyről szóló filozófiai vitában, aminek gyümölcse Pico hasonló című fennmaradt töredéke. Poliziano levelei tanúsága alapján is egyre inkább az aristotelészi filozófia kutatása felé fordul.⁴² 1492-ben adja ki *Lamia* című nyitó előadását Aristotelés *Első analitikáját* tárgyaló, 1491/1492-es kurzusához.⁴³ Ugyanebben az évben elveszíti legfőbb támogatóját és barátját, Lorenzo de' Medicit, akinek vezető szerepét fia, Piero igyekszik átvenni Firenzében; Poliziano minden erejével és tekintélyével támogatja (kevésbé rátermett) volt tanítványát. 1493-ban Bartolomeo Scalával folytatott vitát. Utolsó tanítási évében, 1493/94-ben is Aristotelésszel foglalkozott: a *Második analitikát* és a *Topikát* adta elő, mellette pedig Ovidius *Elégiáit*. VIII. Károly francia király hadjárata idején Piero de' Medici diplomáciai ügyetlensége miatt Firenze nehéz helyzetbe került, Savonarola pedig az isteni büntetést látta és hirdette a csapásban. Poliziano Pico della Mirandolához hasonlóan arzénmérgezésben halt meg 1494-ben, szeptember 29-én; a jelenlegi feltételezések szerint éppen Piero adta ki a parancsot megmérgezésükre. Mindketten a dominikánus San Marco kolostor templomában nyugsznak, közös sírban.

A levél keletkezése, stílusa és struktúrája

A levél apropója, I. Ferrante halála biztos *terminus post quem*ként szolgál számunkra, tehát 1494. január 25. után született. Mivel *Levelei* kötetének összeállításának befejezéséről Poliziano 1494. május 23-án értesíti Piero (il Fatuo) de' Medicit, a vigasztaló levél írása feltétlenül a két dátum közé tehető. Butler nem tünteti fel még jegyzeteiben sem a pontos dátu-

---

⁴¹ Bevezető előadása ehhez: *Praefatio in Suetonii expositionem*, in ZOLLINO (2016: 159–173). A kurzus datálásához ld. ZOLLINO bevezetőjét: „Introduzione”, in ZOLLINO (2016: 133–157).

⁴² Levelezését ld. BUTLER (2006).

⁴³ CELENZA (2010).

mot, a korábbi itáliai modern kiadásaiból azonban úgy tudjuk, hogy 1494. május 8-ai keltezésű.⁴⁴ Különösnek találom, hogy az ehhez csatolt egy évvel korábbi, szintén Pontanóhoz írt levele ugyanerre a napra esik, tehát 1493. május 8-ára, ez az egybeesés esetleg lehet korabeli nyomdai ill. másolói hiba, vagy modern, kutatói félreértés. Ebben a korábbi levélben emlékezik vissza Poliziano első találkozásukra, amely 1467 nyarán történhetett, amikor II. Alfonz még Calabria fejedelmeként Colleoni ellen vonult Romagnába, és visszafelé Toscanában Piero de' Medici Firenzéből elmenekült ellenfeleit támogatta.⁴⁵ Poliziano ekkor még gyermek, alig tizenhárom éves volt, azidőtájt került Firenzébe és lett Piero (il Gottoso) de' Medici pártfogoltja.⁴⁶ Poliziano csodálkozott a csatából érkezett tudós katonás megjelenésén:

Vidi enim, vidi olim te Florentiae castris revertentem, sole multo retorridum plenumque adhuc sudoris et pulveris ac plane (ut verum dixerim) sordidatum, miratusque sum vultum ipsum atque habitum, gestum praeterea et incessum in homine tam docto militarem.⁴⁷

Nyilvánvalóan egy későbbi találkozásukra utal egy további visszaemlékezése ugyanebben a levélben, amikor már ő is egyenrangú félként társaloghatott a nápolyi humanistával:

Memineram enim quam assiduus mecum fuisses, quo uno die Florentiae mansisti, quam familiarem te mihi, quam iucundum praebuisses, eramque mihi ipse testis non ingrati animi, non proditae amicitiae, non deserti officii.⁴⁸

---

⁴⁴ MARTELLI (1978: 184–255; főként 209).

⁴⁵ DE NICHILLO (2011: 29–54).

⁴⁶ Piero de' Medici (il Gottoso – a Köszvényes, 1416–1469. december 2.), Lorenzo il Magnifico apja.

⁴⁷ „Hiszen láttalak, láttalak egykor Firenzében, amikor a katonai táborból tértél vissza, lesülve, izzadtan, porosan (mondhatnám koszosan), és csodálkoztam, hogy egy ilyen tudós ember olyan katonás nemcsak arcára és viseletére nézve, de még mozdulataiban és járásában is.” Cod. Vat. Capp. 235, idézi MARTELLI (1978: 209) és MARTELLI (1995: 226). Korábbi megjelenése: PERCOPO (1907).

⁴⁸ „Mert emlékszem, milyen fáradhatatlan voltál velem, hisz egy egész napig maradtál Firenzében, milyen barátságos és vidám voltál irányomban, és saját magam voltam rá

Ez utóbbi alkalommal Poliziano még mindig elég fiatal lehetett, mert esetleg 1478 és 1479 között kerülhetett rá sor, amikor Pontano követségben járt Firenzében a toszkánai hadjárat során. Ekkor immár Lorenzo de' Medici irányította a firenzei köztársaságot, és IV. Sixtus a közöttük kirobbant konfliktus során Ferrante segítségét kérte, így az a Mediciék ellen szövetkezett a pápával. Calabria fejedelmének kíséretében Pontano hosszú időszakokat töltött Sienában, így nem kizárt, hogy Firenzébe is ellátogatott. Valószínűbb azonban Mauro de Nichilo szerint, hogy egy későbbi időpontról van szó, tehát valamikor 1483 és 1484 között történt a látogatás, amikor Pontano a ferrarai háború során kereste fel Firenzét több ízben.⁴⁹ A firenzei humanista ekkor már a *studio fiorentino*, azaz a firenzei egyetem elismert professzora, számos tudós tanköltemény szerzője, költőként és kutatóként egyaránt híres. A *Silvae* (Erdők) címen egybefoglalt négy, egy-egy tanéven át tartott előadásorozatot bevezető tankölteménye közül kettőt már előadott: a *Mantót* 1482-ben, amely Theokritos *Idilljei* és Vergilius *Bukolikájának* stílusában az ő költészetüket mutatja be, és a *Rusticust* (A földműves) 1483-ban, amelyben Hésiodos *Munkák és napok*, valamint Vergilius *Georgikon* című műveit szemlélteti gyönyörű latin hexameterekben. 1485-től Homérost oktatta, ehhez kapcsolódóan olvasta fel *Ambra*⁵⁰ című kiséposzát, amelyen a látogatás idején bizonyára már éppen dolgozott.

Pontano találkozását Polizianoval a Nápolyba költözött Francesco Pucci, Poliziano volt tanítványa is megörökítette Bernardo Michelozzinak címzett levelében, méghozzá eléggé kritikus hangnemben. Pontano elbeszélése alapján ugyanis azt meséli, hogy Poliziano arcátlanul versenyre hívta a nála huszonöt esztendővel idősebb poétát bizonyos Propertius-helyek fordításában. Az akkor ötven fölötti költő válasza sem méltatta ifjabb kihívóját:

---

a tanú, hogy jóindulatod továbbra is él, barátságunkat nem árultad el, szívességed rendületlen.” MARTELLI, (1978: 227).

⁴⁹ DE NICHILLO (2011: 31–32). A szerző szerint a találkozó legvalószínűbb ideje 1484 október 8. és 11. közöttre tehető.

⁵⁰ Lorenzo de' Medici Poggio a Caianóban, Giuliano da Sangallo által épített villájának a neve.

Retulit enim mihi Pontanus, vir nunquam satis laudatus, cum istuc una cum duce Calabrum Ferraria se reciperet, convenisse se domi Politianum et tentandi gratia locos quosdam ex Propertio interpretandos proposuisse. O fastum incredibilem, o audaciam non ferendam! Sed Pontanus ut merebatur hominem accepit: nam ne responso quidem dignatus est.⁵¹

Pucci levele Carlo Vecce szerint bizonyára 1489-nél későbbi, és a *Miscellanea* megjelenése utáni kritikus hangulatot jellemzi az itáliai humanista körökben, amely Polizianót körülvette e tanulmánykötetének új, aprólékos filológiai módszerei miatt.⁵² Poliziano már idézett korábbi levele Pontanóhoz egészen más hangulatú, mint a most tárgyalandó vigaszlevél. Abban a humanistát szólítja meg, nagy tisztelettel, de szinte már a hízélgésig menő dicséretekkkel, mindazáltal őszintének tűnő baráti hangnemben. Gyakorlatilag számot ad olvasmányélményeiről, és egyben bemutatja Pontano általa megismert munkásságát:

Quid ego de studiis dicam literarum? Bone Deus, tibi ne uni licitum est heroicis Vergilium, elegis Ovidium, Flaccum lyricis, epigrammatis Catullum provocare: dicerem et vincere, nisi illos antiquitas pertinacius defenderet. Vidi nuper Meteoron tuorum partem: pudeat Manilium, pudeat Lucretium, si videant, infirmitati quondam suae vel egestatem linguae vel rerum novitatem obtendisse, sic tu materiam illam, quae scilicet asperrima videtur, lima quadam subtilissima ingenii facundiaeque tuae perpolisti. Venio ad prosam, quae dicitur, in qua, philosophiae tradens praecepta, Ciceronem medius fidius ipsum lineis omnibus et coloribus expressisti. Dialogos autem quid

---

⁵¹ „Elbeszélte nekem Pontano, ez a férfi, akit nem lehet eleget dicsérni, hogy amikor egyszer a calabriai fejedelem kíséretében ott járt, találkozott Polizianóval annak otthonában, aki azt ajánlotta, hogy versenyképpen fordítsák le Propertius bizonyos sorait. Micsoda hihetetlen arcátlanság, micsoda túrheteretlen vakmerőség! Pontano azonban úgy fogadta ezt, ahogy a jóember megérdemelte, mert még válasza sem méltatta.” DE MARINIS (1952: 254–255, vö., 193, n. 51); ugyanez itt is: FERA (1998: 355).

⁵² Poliziano 1489-ben adta ki első, összesen száz filológiai tanulmányát tartalmazó kötetét, a *Miscellaneát*. A második kötetbe is ugyanennyit szánt, de ezt korai halála (1494. szept. 24.) miatt nem tudta befejezni, sőt, az akkori firenzei háborús állapotok miatt még a kézirat elkészült része is évszázadokra elveszett. Modern kiadásuk: DYCK-COTTRELL (2020). VECCE (1990: 253–254). Vö. FERA (1998: 333–359).

commemorem, iucunditate omni et salibus respersos, in quibus elegantes non millae insertae narratiunculae satis declarant, quam etiam tu (si vacet, si velis) scribendae quoque historiae sis idoneus? At quem, rogo, unum mihi ex omni quispiam antiquitate reperiatur, etiam inter eos qui semper vitae otium foverint, qui tam diversa sic feliciter tractaverit? Clarum in poetice Maronem soluta oratio (sic enim accepimus) destituebat; Ciceronis versiculos defendere a risu non audeas; Sallustianae orationes in honorem historiae legebantur. Quid quod ad aspirationem te usque demisisti ac litteratoribus ostendisti latere etiam in his altissimam eruditionem, quae illi pexi et pingues quasi minuta et vilia praetereant? Quem si ego librum, priusquam Miscellanea edidi, legissem, non fraudassem te utique debito praemio praeconio catulliani enarrati epigrammatis. Verum ipse se liber satis indicabit ac nobis alias fortasse locus dabitur scissum hoc (quod dicitur) sarciendi. Legi etiam nuper Ptolemaei centum capita, qui Fructus vocantur, quibus tu in latinum sermonem conversis atque iisdem copiosissime enarratis una opera ostendisti quantopere nota tibi lingua utraque sit quamque idem in literis etiam interioribus emineas.⁵³

A szöveg fordítását terjedelme és jelentősége miatt itt közlöm a főszövegben:

Mit mondhatnék tanulmányaidról? Istenemre, te egymagad veheted fel a versenyt a hőséneken Vergiliusszal, az elégiában Ovidiusszal, a lírában Horatiusszal, az epigrammában Catullusszal! Még azt is mondhatnám, hogy esélyed lenne a győzelemre, ha régiségük nem szólna az előbbieket mellett! A minap láttam munkád, a *Meteororum liber* egy részletét. Elszégyellné magát mind Manilius, mind Lucretius, ha meglátná, hiszen jóval gyengébbek, s elbújhatnak mögötted szegényes nyelvezetük és a tartalom újdonságának hiánya miatt is, olyan simára csiszoltad ezt az igen nehéznek tűnő anyagot tehetséged és ékesszólásod finom ráspolyával. Prózadra térve azt mondják, ebben a filozófiai tanításokat adod át, biz’ Isten, Cicero nyomdokaiba lépve. Mit is említsek meg dialógusaid kapcsán, melyeket humorral és szellemességgel fűszereztél, s amelyekben a számtalan rövid és találó történet arról tanúskodik, hogy (ha van rá kedved s időd) a

---

⁵³ MARTELLI (1978: 226–227).

történetírásra is alkalmas vagy? Kérdem én, kit találhatna bárki az ókorból, aki hivatalos ügyekben ennyire elfoglalt volt, s aki mégis ilyen sokféle témában, ilyen termékenyen értekezett? A költőnek kiváló Vergiliust cserben hagyta a kötetlen beszéd (úgy tudom), Cicero versfaragványait nem mentheted meg a nevetségtől, Sallustius beszédeit csak történeti művei miatt olvassák. Micsoda magasrendű tudás rejtőzik abban, amit jól beleásva magad, *A hehezetről* a művelt fők elé tártál? Ez még közöttük is kiemelkedő eredményeket mutat, ők mégis teljesen érzéketlenül, mintha ez valami jelentéktelen és hitvány dolog lenne, elmennek mellette. Ha én ezt a könyvet olvashattam volna, mielőtt *Miscellaneámat* [Tanulmánykötetemet] kiadtam,⁵⁴ nem maradtam volna adósod a (Catullus-értekezésed fejében is) neked kijáró díjjal, egy catullusi epigrammával. Ám e könyv esete is kellőképpen jelzi, hogy talán másutt kell ezt a lyukat (mint mondják) befoltoznom. A minap olvastam Ptolemaios *Fructus* (Gyümölcsök) címen is ismert száz bölcs mondását,⁵⁵ melyet te latinra fordítottál és bőségesen magyaráztál, s e művedben egyszerre mutattad meg, milyen jól bírod mindkét nyelvet,⁵⁶ és mennyire bennfentes vagy a kevésbé ismert irodalomban is.

Láthatjuk tehát, hogy minden iróniától és mögöttes, a mellőzöttségről vagy a sértettségről árulkodó célzástól mentes ez a korábbi levél. Ezzel szemben a vigasztaló levél, amellet, hogy témájából adódóan nem lehet bizalmaskodó vagy oldott hangulatú, nagyon eltérő hangnemet üt meg: a hivatalos részvétnyilvánításét. Nyilvánvaló és a szövegben is ott áll, hogy Lorenzo hatalomban kijelölt örököse, Piero de' Medici megbízásából született az episztola, mert a végén egy olyan kiáltóan túlzó udvariaskodás szerepel, amely, ha nem lenne legalább burkoltan ironikus, akkor már szinte nevetséges. Pontano ugyanis elnézést kért, hogy nem válaszolt Polizianónak egy korábbi levelére, és mivel nem maradt fenn egyéb, nagyon valószínű, hogy az előbb idézett, egy évvel korábbi levélről van szó. Poliziano szinte az előzékenység karikatúrájaként egyene-

---

⁵⁴ Száz darab hosszabb-rövidebb, változatos témájú, aprólékos filológiai kérdésekre összpontosító tanulmányát tartalmazza az 1489-ben kiadott *Miscellanea*.

⁵⁵ A Ptolemaiosnak tulajdonított *Centiloquiumot* két könyvben kommentálta Pontano *Commentationes super centum Ptolemaei sententiis* címmel.

⁵⁶ Azaz a latint és a görögöt.

sen azt ajánlja Pontanónak, hogy ha akarja, el se olvassa a levelét. Mario Martelli és Mauro de Nichilo szerint is a hiú firenzei professzor így rendezte a számlát a nála jóval elfoglaltabb, a nagypolitika sűrűjében tevékeny kollégájával.⁵⁷

Idézett cikkében de Nichilo részletesen ismerteti, itt viszont csak megemlíteni tudom azt a feszült kapcsolatot, amely 1489 után Poliziano és számos, Nápolyban és szerte Itáliában élt költő és humanista között állt fent. Michele Marullo mestere, Theodóros Gaza miatt volt ellenséges Polizianoval szemben, aki számtalan kritikával illette annak munkáit. Az első *Miscellanea* egyes tanulmányai közül pedig, pl. a Catullus *passer*-verseit magyarázó írása több nála idősebb kutató, pl. Battista Guarino és maga Pontano eredményeire tromfolt rá vagy épp emelte be azokat, jelzés nélkül. Michele Marullo és Jacopo Sannazaro epigrammákat költött,⁵⁸ Giorgio Merula pedig vitairatot fogalmazott kifejezetten Poliziano ellen.⁵⁹ Látható tehát, hogy leveleinek kiadásával Poliziano saját megtépzott hírnevét is igyekezett helyreállítani. Bár Pontano sehol sem támadja név szerint Polizianót, ami talán hatalmas tapasztalata mellett jó diplomáciai érzékének is köszönhető, Mauro de Nichilo úgy véli, hogy Pontano két régebbi, a Quintilianus-rajongó és Lorenzo Valla-típusú aggályosan pontos filológusokat bíráló munkájának 1491-es kiadása közvetetten összefüggésbe hozható a *Miscellaneáról* alkotott véleményével. Ezek a *Charon* és az *Antonius*.

Stílusát és felépítését tekintve Poliziano vigaszlevele, mint már céloztam rá, sokkal közelebb áll a hivatalos levél formalitásaihoz, mint a magánlevél oldott, csevegő hangulatához. Miközben a gyász hír nyomán Pontano régi és új uralkodójának erényeit és érdemeit hangsúlyozza, valóban igyekszik megtalálni azokat az érveket, amelyek vigaszként szolgálhatnak a nápolyi humanista számára, hogy elveszített pártfogójáért ne búsuljon túlságosan. Ezek: a király fia, a régóta kiszemelt és az öröklésben törvényesített fejedelem került a trónra, aki ráadásul Pontano tanítványa volt, így ez okot szolgáltathat számára egyszerre a bizton-

---

⁵⁷ MARTELLI (1978: 223); DE NICHILLO (2011: 34).

⁵⁸ *Epigrammata* III, 11, 19, 27, 29, 34, 45, 50 in PEROSA (1954). Sannazzaróra vonatkozóan ld. FERA (1998: 349).

⁵⁹ PEROTTO SALI (1978: 166). Ld. még FABRI (1979: 91–97).

ságra és a büszkeségre is. Az új király támaszainak felsorolásában Poliziano a fokozás retorikai eszközével él: az emberi, úgymint rokoni, alattvalói, szövetségesi segítségtől, és az anyagi bázistól (várak, erődítmények) az isteni segítség bizonyos voltaig jut el.

Mint Pontano életrajzából láthattuk, bizonyára nem szorult rá a viaszgátlásra, hiszen utolsó éveiben Ferrante sok bosszúságot okozott főkancellárjának a Pontano által sürgetett fontos politikai teendőkben mutatott nemtörődömségével ill. késlekedésével, ráadásul figyelmetlensége miatt minisztere személyes károkat is kénytelen volt elszenvedni. Ennek visszhangját őrzí a fent említett, a hálátlanság témáját feldolgozó *Asinus* (A számár) dialógusa.

Talán tisztában volt ezzel a levél írója is, mindenesetre számára a következő részben vont párhuzam sokkal jelentősebb. Hiszen a tanítvány és mester, s egyben az immár uralkodóvá vált pártfogó és a pártfogolt humanista viszonyában magát a nápolyi főkancellár mellé állíthatta, aki saját neveltjét, Alfonsót láthatta trónra kerülni – csakúgy mint a firenzei nevelő (a kevésbé tehetséges) Piero de' Medicit láthatta apja nyomdokaiba lépni. A sors fintora, hogy egyikőjük uralma sem tartott sokáig: VIII. Károly francia király 1494. szeptemberében Nápoly ellen vonult, hogy az Anjouk jogán a trónt visszaszerezze, ami ha közvetetten is, de véget vetett mindkettőjük hatalmának.

Poliziano stílusára visszatérve, levelében (mint minden írásában) tökéletesen kielégíti mind Cicero *Orator*ában, mind Quintilianus *Institutio oratoriájában* kifejtett, a jó szónok iránt támasztott követelményeket. Gondosan ügyel a stílus ott leírt négy ékességének felmutatására, ezek: a latinosság, a világosság, az ékesség és a tárgyyszerűség vagy illőség.⁶⁰ Cicero és Quintilianus tanácsait követve az általuk meghatározott stílusnemek mindhárom típusát alkalmazza a szöveg, de egy csavarral.⁶¹ Számos, Cicero által is gyakran használt szó- és gondolatalakzattal él, párhuzamokkal, ellentétekkel, fokozással, feszes szövegritmussal. „Kö-

⁶⁰ Cicero, *Orator*, 23, 75–26, 90; ADAMIK (2012); Quintilianus, *Institutio oratoria*, 1, 8, 9,11; ADAMIK (2008). Vö. ADAMIK (1998: 215).

⁶¹ Az „egyszerű”, a mérsékelt, vagyis „közepes” és a „fennkölt” stílus leírását ld. Cicero, *Orator*, 23, 75–28, 99; Quintilianus, *Institutio oratoria*, 12. k. Vö. ADAMIK (1998: 130–133; 215–228).

zepes” (szépmívű, tehát megnyerő) stílusban indul, és innen két ízben emelkedik a „fennkölt” (megindító) stílus magasságaiba: először, amikor Alfonsót otrantói győzelme révén gyakorlatilag Róma megmentőjének nevezi, másodsor, amikor ugyanőt méltónak tartja arra, hogy a földkerekség urává váljék, Pontanót pedig hálaadásra inti, hogy tanítványát a trónon láthatja. A két utolsó bekezdést azonban, mintegy megnyugvasképpen az „egyszerű” (világos és tárgyilagos) stílusban fogalmazza. Az utolsó előttiben adja meg részvétnyilvánításának okát: saját szeretete indította erre és patrónusa biztatta, aki a legodaadóbb híve az új királynak. Mintaszerűen udvarias ugyan a megfogalmazása, de az ott ecsetelt szeretetteljes érzések aligha őszinték – ez pusztán formalitás. Az utolsóban pedig nagyon finoman és ironikusan figurázza ki a nápolyi humanistát. Túl udvariasnak és túl elfoglaltnak mondja, amiért Pontano elnézést kért, hogy nem válaszolt Poliziano korábbi levelére. Poliziano bocsánatkérését azért, hogy levelével zavarni merészelte Pontanót bokros teendői közepette, nem szabad komolyan vennünk: ez a sértett tudós ál-udvariassága. Abban, hogy megengedi neki, hogy nemcsak hogy ne válaszoljon, de még el se olvassa a leveleit, egy rejtett célzást kell feltételeznünk arra vonatkozóan, hogy Polizianót már nem érdekli, hogy Pontano válaszol-e vagy sem, és ezt címzettjével is tudatni kívánja.

Következzék tehát a levél eredeti szövege majd annak magyar fordítása.

Angelo Poliziano részvétnyilvánító levele Gioviano Pontanóhoz Ferrante király halála alkalmából

LIBER II, EPISTULA VIII.

Angelus Politianus Ioviano Pontano s. d.

Etsi magnum te dolorem Ferdinandi regis interitu cepisse non dubito, propterea quod in illo et auctoritas et sapientia tanta fuit, quantam vix in rege unquam alio meminimus, tamen cum mecum ipse considero, quis ei regi succedat, paene esse nefas arbitror vel te vel quemquam ex iis, qui rebus vestris favent, quorum de numero nos quoque sumus, maiore aliquo in luctu moestitiaque versari. Nam cum vobis regni haeres (quod felix faustumque sit) Alfonsus alter, maximus natus filius

obtigerit, cuius excellens ingenium, singularis virtus, incredibilis sapientia bello et pace claruit, ingrati profecto fuerimus, si non quantum relictum sed quantum sit ademptum respexerimus, praesertim cum subsidiis tot tantique regnum fulciatur.

Dux enim suffectus Calabris Ferdinandus alter, Alfonsi filius, quem et ipsum nobis fama refert omnibus corporis animique dotibus excellere, sicut multis magnisque rebus, non dubium iam regiae cuiusdam indolis specimen dederit. Accedit eo Federicus, magna prudentia, magna dexteritate, magnos usu rerum, sed maiore in regem fratrem benivolentia, fide, pietate. Mitto necessitudines alias, opes, exercitus, duces, socios, studia, popularium praesidia, munimenta, propugnacula, quae nullis paene humanis viribus labefactari posse videantur. Opem vero divinam quis, rogo, vel sperare vel polliceri sibi magis potest, quam qui Turcos impios ferro ignique sequens non tam ab oppido Hydrunte, quam, ut mihi videtur, ab Roma ipsa, quam primum petebant, atque adeo a sanctissimis illis altaribus expulerit?

Quapropter, tametsi magna omnino fata est iactura Ferdinandi obitu, tamen quoniam vigiliam quasi suam filio tradidit, regemque pro se quem potissimum voluit, reliquit, in omni genere laudis excellentem, non debetis ullo pacto, mi Pontane, quicumque inter officia regis estis, moerori vos dedere, sed animo praesenti (quod equidem te facere arbitror) praesto esse, diligentiamque omnem vestram videlicet ad eum (quantum quidem fieri potest) cura, labore, molestiaque levandum conferre. Te vero etiam seorsum gratias agere Deo maximo convenit, quod eum, quem in hanc spem a tenero educasti, quem disciplinis ornasti, quem praeceptis instituisti, regem iam vides, atque ita regem, non modo ut regno pulcherrimo isto quidem atque opulentissimo, sed ut etiam orbis terrarum imperio dignissimus habeatur.

Haec ego ut ad te scriberem praecipuus quidam meus erga te principesque tuos amor impulit. Sed et multum quoque adhortatus est alumnus hic meus idemque patronus rei publicae columen, Petrus Medices, excellenti iuvenis et animo et ingenio, quo nihil fieri potest, mi Pontane, tui amantius. Nam regi ipsi tuo quam sese idem totum penitusque tradiderit, nihil attinet scribere, praesertim ad te, cui nota

sunt omnia. Sed tamen ita de illo semper et honorifice loquitur et amanter, ut ceteris paene reliquis nihil faciat.

Atque haec hactenus. Quod autem superioribus diebus excusasti diligenter occupationes tuas, propterea quod epistolae cuidam nostrae non responderas, nimis officiosus homo es, ut video, nimis humanus. Me enim quamvis omnino equidem literas tuas gratissimas haberem, nihil delectare potest, quod cum tua ulla molestia tribuatur. Tantum illud ignoscas velim quod, dum studio in te meo et amore obsequor, non sum veritus semel iterumque tuis occupationibus obstrepere. Licet autem per me tibi, dummodo amare non desinas, non solum non respondere ad literas meas, sed ne legere eas quidem, si ita sit commodum.

Vale.

2. KÖNYV, 8. LEVÉL

Angelo Poliziano kedves barátjának, Gioviano Pontanónak

Noha nem kétlem, hogy nagy fájdalom ért téged Ferrante [Ferdinánd] király halálával,⁶² mivel oly nagy tekintély és bölcsesség lakozott benne, hogy olyat aligha találunk bármely más valaha létezett királyban, mégis, amikor jól belegondolok, milyen király lép ennek a királynak a nyomába, úgy vélem, szinte véték, ha te, vagy bárki, aki melletted áll (akiknek a sorába én is beletartozom), túlságos gyászba vagy szomorúságba merül. Hiszen miután az uralkodásban örökösül legidősebb fia, II. Alfonso [Alfonz] jutott számotokra,⁶³ akinek kiváló tehetsége, rendkívüli bátor-

⁶² I. Aragóniai Ferdinánd (1423. július 22.–1494. január 25.) BUTLER nem nézett utána a név korabeli népnyelvi használatának, és Ferrantét kizárólag *Ferdinandónak* fordítja. *Letters*, 107–109.

⁶³ II. Alfonz (1448. november 4. – 1495. december 18.) Ferrante és Isabella di Chiaromonte elsőszülött fia. Anyja halálakor megörökölte földbirtokait és a jogot Jeruzsálem trónjára. 1465-ben Nápolyban feleségül vette Ippolita Maria Sforza milánói hercegnőt. 1467-ben húszévesen Velence ellenében Firenzét támogatva hadi sikereivel hírnevet szerzett, Colleonin is felülkerekedve. 1481-ben a törököt úzte ki Otrantóból (magyar segítséggel). 1482-ben a ferrarai háborúban a pápai állam ellen vonulva vereséget szenvedett Roberto Malatesta seregétől. 1485-ben véresen leverte az Aragóniaiak ellen szövethető bárók összeesküvését. Apját 1494-ben követte a trónon, de VIII. Károly francia király itáliai hadjárata után uralma nem tartott egy évnél tovább. Rossz

sága, hihetetlen bölcsessége háborúban és békében is fényesen megmutatkozott, igazán hálátlanok lennének, ha azzal foglalkoznánk, mit veszítettünk és nem azzal, ami megmaradt nekünk, különösen, hogy a királyságnak oly sok és oly hatalmas segéderő szolgál támaszául.

II. Alfonso [Alfonz] fia, II.⁶⁴ Ferrandino [Ferdinánd] ugyanis,⁶⁵ Calabria fejedelme, akiről magáról is az a hír járja, hogy testben-lélekben kiemelkedő adottságokkal rendelkezik, miként csakugyan sok és jelentős cselekedetében nem kétséges, hogy már a királyi természet bizonyosságát adta. Ott van még mellette Federico [Frigyes],⁶⁶ aki nagyon okos, nagyon ügyes, nagyon tapasztalt, de még ennél is nagyobb unokaöccse,⁶⁷ a király iránti jóindulata, megbízhatósága, jámborsága. Nem is beszélve [a király] egyéb rokonságáról és összeköttetéseiről, vagyonáról, seregéről, hadvezéreiről, szövetségeseiről, az irányában mutatott ragaszkodásról, hűbéresei haderejéről, az erődítményekről és várakról, amelyeket úgy tűnik, szinte lehetetlen bármilyen emberi erővel megrendíteni. Kérdem én, ki remélhet vagy ígérhet magának nagyobb isteni segítséget, mint aki a hitetlen törököt tűzzel-vassal kergetve nem pusztán Otranto városából, de – ahogy én látom – magából Rómából (melyet elsősorban célba vettek), s így a szentséges oltárak közeléből kiűzte?

Ennekokáért, még ha bizonyára nagy veszteségnek is tartjuk Ferrante [Ferdinánd] halálát, mégis minthogy fiának adta át mintegy az öröklését, és azt a királyt hagyta maga helyett, akit a leginkább kívánt, ki érdemeit illetően minden tekintetben kiváló, nektek, akik a király szolgálatában álltok, semmiképpen sem kell, Pontano barátom, mély bánatba

---

előjelektől gyötörve lemondott a trónról fia, Ferdinánd javára, és Szicíliába menekült, ahol egy kolostorba visszavonulva halt meg.

⁶⁴ A BUTLER-féle kiadásban (*Letters*, 108.) helytelenül az *alter* előtt szerepel a vessző, ami azért félrevezető, mert így a *filiushoz* kellene kapcsolni, és értelme ez lenne: Alfonz másik fia.

⁶⁵ II. Ferdinánd (1467/69–1496).

⁶⁶ I. Aragóniai Frigyes (1452–1504), I. Ferdinánd nápolyi király harmadik (második életben maradt) fia, aki unokaöccse, II. Ferdinánd halála után IV. Frigyes néven lépett Nápoly trónjára.

⁶⁷ *Fratrem*. A latinban ez nemcsak fiútestvért, hanem bármely közeli férfirokont jelent, Alfonz pedig unokaöccse volt Frigyesnek, I. Ferdinánd öccsének. BUTLER tévesen „brother”-ként fordítja. *Letters*, 109.

esetek, hanem erős lélekkel (s biz’ úgy vélem, te ezt teszed) álljatok mellé, tudniillik amennyire csak lehet, legyetek azon, hogy megszabaduljon a gondtól, fáradságtól, terhektől. Te pedig jól teszed, ha ezen felül hálát adsz a magasságos Istennek, hogy az, akit zsenge korától fogva ebben a reményben neveltél, akit szerteágazó tudással övezte fel, akit útmutatásaidal láttál el, immár királyként látod, méghozzá olyan királyként, akit nemcsak e gyönyörű és mesésen gazdag királyság, hanem még az egész világ uralmára is a legméltóbbnak tartják.

Ami engem ennek megírására készített, az leginkább az irántad és fejedelmeid iránti szeretetem. Azonban sok biztatást kaptam erre tanítványomtól s egyben pártfogómtól, köztársaságunk támaszától, Piero de’ Medicitől, e lélekben és tehetségben kiemelkedő ifjútól, akinél senki jobban nem kedvelhet téged.⁶⁸ Hiszen azt felesleges ecsetelnem, mennyire feltétel nélküli odaadással van királyod irányában, különösen számodra, aki jól tudsz mindent. Ám legalább azt hadd mondjam el, hogy mindig olyan tisztelettel és szeretettel beszél róla, hogy szinte nem hagy másnak mit dicsérni vele kapcsolatban.

Erről azonban elég ennyi. Ami pedig azt illeti, hogy néhány napja elfoglaltságaidra hivatkozva kértél bocsánatot figyelmesen azért, hogy egyik levelemre nem válaszoltál, úgy látom, túlságosan is előzékeny és túl kedves ember vagy! Hiszen jöllehet leveleid rendkívüli örömmel töltenek el, semmi olyan nem gyönyörködtethet engem, ami számodra egy kicsit is megterhelő. Csak azt nézd el nekem kérlek, hogy míg irántad való ragaszkodásom és szeretetem erre késztet, egyszer-kétszer nem átalltalak elfoglaltságaidban megzavarni. Ha rajtam múlik, számodra megengedett nemcsak nem válaszolni, de ha úgy alkalmas, még el sem olvasni a leveleimet, csak maradj meg szeretetedben irántam!

Élj boldogul!

---

⁶⁸ Piero de’ Medici, gúnynevéen: Piero il Fatuo (1472–1503), azaz Piero, a tökéletlen (vagy szerencsétlen).

Források

- ADAMIK 2008 M. F. Quintilianus: *Szónoklattan*, szerk., ford. ADAMIK T. et al., Pozsony, 2008.
- ADAMIK 2012 *Cicero összes retorikaelméleti művei*, szerk. ADAMIK T., Pozsony, 2012.
- BUTLER 2006 Angelo Poliziano, *Letters*, Vol. I, Books I–IV (The I Tatti Renaissance Library 21), ed., transl. Sh. BUTLER, Cambridge Mass.–London, 2006.
- CAPPELLI 2003 Gioviano Pontano, *De Principe*, a cura di G. M. CAPPELLI, Roma, 2003.
- CURTI 2016 Angelo Poliziano, *Lettere volgari*, intr. ed. critica e commento a cura di E. CURTI, Roma, 2016.
- DYCK–COTTRELL 2020 Angelo Poliziano, *Miscellanies* (The I Tatti Renaissance Library 89–90), vol. I–II, ed. and transl. A. R. DYCK – A. COTTRELL, Cambridge Mass. – London, 2020.
- FANTAZZI 2004 Angelo Poliziano, *Sylvae* (The I Tatti Renaissance Library 14), ed. and transl. by Ch. FANTAZZI, Cambridge Mass.–London, 2004.
- FIGLIUOLO 2002–2015 *Corrispondenza degli ambasciatori fiorentini a Napoli (13 aprile 1484 – ottobre 1494)*, diretta da B. FIGLIUOLO, Napoli, 2002–2015.
- GERI 2014 G. Pontano, *Dialoghi. Caronte, Antonio, Asino*, a cura di L. GERI, Milano, 2014.
- KNOX 2018 Angelo Poliziano, *Greek and Latin Poetry* (The I Tatti Renaissance Library 86), ed. and transl. by P. E. KNOX, Cambridge Mass.–London, 2018.
- LO MONACO 1991 Angelo Poliziano, *Commento inedito ai Fasti di Ovidio*, a cura di F. LO MONACO, Firenze, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, Studi e testi, XXIII, 1991.
- MANTOVANI 2002 G. Pontano, *De sermone*, a cura di A. MANTOVANI, Roma, 2002.
- MARTELLI 1978 M. MARTELLI, *Il Libro delle epistole di Angelo Poliziano*, *Interpres*, 1 (1978), 184–255.
- MONTI 1972 *La 'Lyra' di G. Pontano edita secondo l'autografo codice Reginense Latino 1527*, a cura di L. MONTI Sabia, in: *Rendiconti dell'Accademia di archeologia, lettere e belle arti di Napoli*, 47 (1972), 1–70.
- OESCHGER 1948 G. Pontano, *Carmina. Ecloghe, Elegie, Liriche*, a cura di J. OESCHGER, Bari, 1948.
- ORVIETO 2017 Angelo Poliziano, *Poesie*, a cura di P. ORVIETO, Roma, 2017.
- PONTANO 1481 G. Pontano *De aspiratione*, Napoli, per i tipi di Mattia Moravo, 1481.
- PREVITERA 1943 G. Pontano, *Dialoghi*, a cura di C. PREVITERA, Firenze, 1943.
- PERCOPO 1907 E. PERCOPO, „Lettere di Giovanni Pontano a principi ed amici”, *Atti dell'Accademia Pontaniana*, 37 (1907), 70–75.

- PEROSA 1954 Michaelis Marulli *Carmina*, edidit A. PEROSA, Turici, 1954.
- RINALDI 2004 M. RINALDI, *Il 'De luna liber' di G. Pontano edito*, con traduzione e commento, secondo il testo dell'editio princeps napoletana del 1512, in: *Atti della Giornata di studi per il V centenario della morte di G. P.*, a cura di A. GARZYA, Napoli, 2004, 73–119.
- SIMIONI 1913 Lorenzo de' Medici, *Opere*, a cura di A. SIMIONI, vol. I, Bari, 1913, (II ed. 1939), 3–8.
- SIMON 2003 Angelo Poliziano, *Stanzák; Orfeusz története. – Stanze; Fabula di Orfeo*, ford. SIMON Gy., Budapest, 2003.
- TATEO 2014 G. Pontano, *Asinus. Dialogo dell'ingratitude*, a cura di F. TATEO, Roma, 2014.
- TATEO 2019 G. Pontano, *Dialoghi. La fortuna. La conversazione*. Testo latino a fronte, a cura di F. TATEO, Milano, 2019.
- ZOLLINO 2016 Angelo Poliziano, *Praelectiones, 2*, a cura di G. ZOLLINO, (Edizione Nazionale delle Opere di Angelo Poliziano. Testi IX. 2), Firenze, 2016.

Felhasznált irodalom

- ADAMIK 1998 ADAMIK T., *Antik stíluselméletek Gorgiasztól Augustinusig*, Budapest, 1998.
- AULO 1972 G. AULO, *La poesia del Poliziano: anno accademico 1971–72*, Roma, 1972.
- BÁNLAJKY 1929–1942 BÁNLAJKY József, *A magyar nemzet hadtörténelme*, 11. fej. 30. alfej. <http://www.mek.oszk.hu/09400/09477/html/0011/871.html>, 2020. 07. 27.
- BIGI 1960 E. BIGI, *Angelo, detto il Poliziano*, in: *Dizionario Biografico degli Italiani*, II, Roma, 1960, 695. [https://www.treccani.it/enciclopedia/ambrogini-angelo-detto-il-poliziano_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/ambrogini-angelo-detto-il-poliziano_(Dizionario-Biografico)) 2020. 10. 06.
- BRANCA 1983 V. BRANCA, *Poliziano e l'umanesimo della parola* (Saggi 655), Torino, 1983.
- CARRARA 1935 E. CARRARA, *Angiolo Poliziano* in: *Enciclopedia Italiana*, Roma, 1935. [http://www.treccani.it/enciclopedia/angiolo-poliziano_\(Enciclopedia-Italiana\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/angiolo-poliziano_(Enciclopedia-Italiana)/) 2020. 10. 04.
- CASCIO 1970 R. Lo CASCIO, *Poliziano* (Storia della critica 8), Palermo, 1970.
- CELENZA 2010 Angelo Poliziano's *Lamia*. Text, transl. and intr. studies. Ed. by Ch. S. CELENZA, Leiden–Boston, 2010.
- CELENZA 2018 C. S. CELENZA, *The intellectual world of the Italian Renaissance: language, philosophy, and the search for meaning*, New York, 2018.
- CORFIATI–DE NICHILLO 2011 *Angelo Poliziano e dintorni: percorsi di ricerca* (Rinascimento e barocco 6), a cura di C. CORFIATI e M. DE NICHILLO, Bari, 2011.
- DE MARINIS 1952 T. DE MARINIS, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, vol. I, Milano, Hoepli, 1952, 254–255.

- DE NICHILLO 1975 M. DE NICHILLO, *I poemi astrologici di G. Pontano: storia del testo. Con un saggio di edizione critica del Meteororum liber*, Bari, 1975.
- DE NICHILLO 2011 Mauro DE NICHILLO, *Poliziano e Pontano: una polemica distanza*, h.n., 2011, 29–54.
https://www.academia.edu/11232410/Poliziano_e_Pontano_una_polemica_a_distanza, 2020. 07. 29.
- DOGLIO 1994–1995 M. L. DOGLIO, *Il 'dichiarar per lettera' del Pontano*, in *Critica letteraria*, 88–89 (1994–1995), 5–32 (in appendice, *Regesto delle lettere a stampa (1500–1994)*, 23–32).
- FABBRI 1979 R. FABBRI, *La inedita epistola di dedica del Merula al suo In Politianum*, *Rendiconti dell'Accademia dei Lincei, Classe di Scienze morali*, s. VIII, 34 (1979), 91–97.
- FERA 1998 V. FERA, „*Il dibattito umanistico sui Miscellanea*”, in: *Agnolo Poliziano poeta scrittore filologo*, *Atti del Convegno Internazionale di Studi, Montepulciano 3–6 novembre 1994*, a cura di V. Fera e M. Martelli, Firenze, 1998.
- FIGLIUOLO 1997 B. FIGLIUOLO, *La cultura a Napoli nel secondo Quattrocento: ritratti di protagonisti (Fonti e testi. Raccolta di storia e filologia)*, Udine, 1997.
- FIGLIUOLO 2012 *Corrispondenza di G. Pontano segretario dei dinasti aragonesi di Napoli (2 novembre 1474–20 gennaio 1495)*, a cura di B. FIGLIUOLO, Battipaglia-Napoli, 2012.
- FIGLIUOLO 2015a B. FIGLIUOLO, *Giovanni Pontano*, in *DBI*, Vol. 84, 2015.
[http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-pontano_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-pontano_(Dizionario-Biografico)), 2020. 08. 03.
- FIGLIUOLO 2015b B. FIGLIUOLO, *Antonio Panormita ambasciatore a Venezia, tra politica, cultura e commercio librario* (1451), in: *Il ritorno dei classici nell'Umanesimo. Studi in memoria di Gianvito Resta*, a cura di G. Albanese et al., Firenze, 2015, 299–320.
- FILANGIERI DI CANDIDA 1926 R. FILANGIERI DI CANDIDA, *Il tempietto di Gioviano Pontano in Napoli*, Napoli, 1926. (Facsimile kiad.: *Due opuscoli su G. P.*, Napoli, 2004).
- FRANCESCHI–TADDEI 2014 F. FRANCESCHI, I. TADDEI, *Le città Italiane nel Medioevo, XII–XIV sec.*, Bologna, 2014.
- FRAZER-IMREGH 2020a FRAZER-IMREGH M., *Adalékok Marsilio Ficino De vita című művének utóéletéhez – Hogyan került a De vita Angliába?* *Antikvitas & Reneszansz* 5 (2020), 107–126; 120.
- FRAZER-IMREGH 2020b FRAZER-IMREGH M., *Reneszánsz hősök – a tudós költő és pártfogója. Angelo Poliziano levele Lorenzo de' Medici haláláról*, in: *Hősök, mártírok, áldozatok és szentek az antikvitástól a modernitásig. A Károli Gáspár Református Egyetem konferenciája*, 2019. november 7–8, Budapest, kiadás alatt.

- GERMANO 2005 G. GERMANO, *Il De aspiratione di G. P. e la cultura del suo tempo*, Napoli, 2005.
- KIDWELL 1991 C. KIDWELL, *Pontano poet and prime minister*, London, 1991.
- MARRONE 2016 D. MARRONE, *Thomas Linacre and the Italian Humanism. Philological and Interpretative Aspects in Linacre's Translations*, in: *English Students of Medicine at the University of Padua during the Renaissance*, ed. by D. Marrone, G. Thiene, L. Luxon, Padova, 2016, 45–76.
- MARTELLI 1995 M. MARTELLI, *Angelo Poliziano. Storia e metastoria*, Lecce, 1995, 205–265.
- MONTI SABIA 1995 L. MONTI SABIA, *Pontano e la storia. Dal De bello Neapolitano all'Actius*, Roma, 1995.
- MUTINI 1972 C. MUTINI, *Interpretazione del Poliziano* (Bibliotheca biographica 6), Roma, 1972.
- NUNZIANTE 1898 E. NUNZIANTE, *I primi anni di Ferdinando d'Aragona e l'invasione di G. d'Angiò (1458–1464)*, Napoli, 1898, 7–804.
- ORVIETO 2009 P. ORVIETO, *Poliziano e l'ambiente mediceo* (Sestante 17), Roma, 2009.
- PAPP 2010 PAPP E., *La sezione dantesca della Raccolta aragonese*, Orpheus Noster 2 (2010), 125.
- PERCOPO 1926 E. PERCOPO, *La villa del P. ad Antignano*, Napoli, 1926. (Facsimile kiad.: *Due opuscoli su G. P.*, Napoli, 2004).
- PEROSA 2000 A. PEROSA, *Angelo Poliziano* (Studi e testi del Rinascimento europeo 1), Roma, 2000.
- PEROTTO SALI 1978 L. PEROTTO SALI, *L'opuscolo inedito di Giorgio Merula contro i Miscellanea di Angelo Poliziano*, *Interpres*, 1 (1978), 146–183.
- QUONDAM 2010 A. QUONDAM, *I nostri moralisti: Pontano e le moderne virtù del dispendio onorato*, in: *Forma del vivere. L'etica del gentiluomo e i moralisti italiani*, Bologna 2010, 384–431.
- RINALDI 2002 M. RINALDI, „*Sic itur ad astra*”. *G. Pontano e la sua opera astrologica nel quadro della tradizione scritta della Mathesis di Giulio Firmico Materno*, Napoli, 2002.
- ROGGIA 2011 C. E. ROGGIA, *Poliziano*, in: *Enciclopedia dell'Italiano*, 2011. https://www.treccani.it/enciclopedia/poliziano_%28Enciclopedia-dell%27Italiano%29/, 2020. 10. 08.
- SANTORO 1963 M. SANTORO, *Poliziano e l'Umanesimo: lezioni dell'anno accademico 1960–61*, Napoli, 1963.
- SENATORE 2001 F. SENATORE, *Pontano e la guerra di Napoli*, in: *Condottieri e uomini d'arme nell'Italia del Rinascimento*, a cura di M. Del Treppo, Napoli 2001, 279–309.
- SIMONETTA 2004 M. SIMONETTA, *Rinascimento segreto. Il mondo del Segretario da Petrarca a Machiavelli*, Milano, 2004, 225–234.

- SIMONETTA 2012 Angelo Poliziano – Gentile Becchi, *La congiura della verità*. Testo latino a fronte. Intr., comm. e cura di M. SIMONETTA, tradiz. di G. Fortunato, Napoli, 2012.
- SOLDATI 1906 B. SOLDATI, *La poesia astrologica nel Quattrocento. Ricerche e studi*, Firenze, 1906, 199–314.
- TATEO 1972 F. TATEO, *Lorenzo de' Medici e Angelo Poliziano*, Bari, 1972, 70–159; életrajzi adatok: 70.
- TATEO 2006 F. TATEO, *Giovanni Pontano e la nuova frontiera della prosa latina: l'alternativa al volgare*, in: *Sul latino degli umanisti*, a cura di F. Tateo, Bari, 2006, 11–78.
- VECCE 1990 C. VECCE, *Multiplex hic anguis. Gli epigrammi di Sannazaro contro Poliziano*, *Rinascimento*, s. II, 30 (1990), 253–254.
- VÍGH 2004 VÍGH É. (szerk.), *Az udvari élet művészete Itáliában. Szöveggyűjtemény*, Budapest 2004, passim.
- VÍGH 2019 VÍGH É., *A reneszánsz kori olasz irodalom számárságai*, in: VÍGH É., *Állatszimbolika a középkor és újkor Itália irodalmában*, Budapest, 2019, 177–194; az Asinusról: 182–183.
- WEISS 1957 R. WEISS, „Un allievo inglese del Poliziano: Thomas Linacre”, in *Il Poliziano e il suo tempo: Atti del IV Convegno Internazionale di Studi sul Rinascimento (Firenze, 23–26 settembre, 1954)*, Firenze, 1957, 231–236.

Poliziano's letter of consolation to Pontano

This article focuses on Angelo Poliziano's letter written in 1494 to Gioviano Pontano on the occasion of King Ferrante's death. Among the correspondents, it mainly outlines Pontano's political and literary activities, and through it also tries to present the historical situation, highlighting the Hungarian aspects. Then the content and style of the letter is analysed to highlight the relationship between the two humanists and the atmosphere that surrounded Poliziano after the publication of his studies in the volume Miscellanea. The exemplary consolation letter follows the rhetorical rules set forth in the Orator of Cicero and the recently rediscovered Institutio oratoria of Quintilianus. Poliziano also weaves his own and his humanist colleague's glorification into the letter of consolation, and he seeks to strengthen his own position by drawing parallels between them, since they could both understand the coming to power of their disciples. At the end of the study, I will provide my translation and the Latin text of the letter.

Keywords: Angelo Poliziano, Gioviano Pontano, King Ferrante I, rhetoric, consolation, Cicero, Quintilianus, humanism, royal pupils

MÁTÉ ÁGNES

Névetimológia és növényhatározó egy 17. századi nászénekben: jókívánságok David Spillenberger lőcsei orvos és Susanna Regina Reuther esküvőjére (1659)

A tanulmány egy különleges versfüzért mutat be, amely a lőcsei orvos és természettudós David Spillenberger és Susanna Regina Reuther 1659-ben tartott esküvőjére készült. A versfüzér egyébként ismeretlen szerzője, Combergius Blumboth a vőlegény vezetéknevének, és a menyasszony két keresztnévének felhasználásával a német, a héber és a latin nyelv segítségével megfejthető névrejtvényeket szőtt művébe, amelyekhez kulcsot is közölt. A kertek jelentőségét méltató gondolatait a szerző Justus Lipsius műveiből vette, míg pontos botanikai adatait Johannes Bauhinus svájci természettudós néhány évvel korábban megjelent kézikönyvéből merítette.¹

Kulcsszavak: névetimológia, névrejtvény, növényhatározó, Corona imperialis, Justus Lipsius, Carolus Clusius, Johannes Bauhinus

A folyóirat egy korábbi számában írtam Samuel Spillenberger lőcsei orvos humoros költeményéről, amely egy bigámista kereszteslovag történetét mesélte el latin nászének formájában.² Ezúttal legfiatalabb fiának, a szintén természettudós és orvos David Spillenbergernek az esküvőjére készült rejtvényes versfüzért mutatok be. Ez a nászének az epithalium műfaj tematikus és formai sokszínűségének újabb példája, amely

---

¹ A szerző az NKFIH PD128227 Királyi és arisztokrata neolatin nászének-költészet a kora újkori Magyarországon c. projekt vezető kutatója. A publikáció az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport (TK2016-126) támogatásával jelent meg.

² MÁTÉ (2019).

természettudományos ismereteket a humanista idézéstechnika és etimológizálás fogásaival vegyítve személyre szabott ajándékként készült az ifjú pár számára. A versfüzér jó példája annak, hogy a neolatin költészet fogásait elsajátító szerzők technikájukban a poétikai minták elrejtésére törekedtek, de a közölt ismeretanyag tekintetében szükségesnek érezték, hogy állításaik forrását tudós emberek munkáiban akár a bekezdésig menően feltárják: aki költő volt, az könnyű kézzel utánozta az ókori mintákat, de aki tudós is, az lábjegyzetben hivatkozta a szaktekintélyeket.

A pár és a szerző

David Spillenberger (1627–1684) apjához hasonlóan Lőcse város költségén járt egyetemre, s Leiden, Bázél és Wittemberg felkeresése után végül Padovában avatták orvosdoktorrá 1653 végén.³ Hazatérte után hat évvel, harminckét éves korában nősült meg. Az eseményre szóló esküvői meghívó szerint,⁴ amelyet a vőlegény Lőcse városának küldött, 1659. szeptember 14-én Selmecebányán kezdődtek az esküvői ünnepségek. Az ünneplés a párt köszöntő fennmaradt két nyomtatvány, a *Vota et desideria ...* és a *Honori et felicitati ...* címlapjain olvasható dátumozás alapján szeptember 21-én még zajlott.⁵ Spillenberger Georg Ulrich Reuther arany- és ezüstbánya részvényes leányát, Susanna Reginát vette feleségül, aki addigra már elveszítette édesapját. A nő gazdag hozománya később lehetővé tette, hogy az orvos felhagyjon a praktizálással, és maga válogassa meg, hogy kinek ad tanácsot. Az doktorról 1670–1672 táján, valószínűleg unokatestvére, a kassai Johannes Spillenberger jr. által festett portré már egy befutott, érett férfit ábrázol.⁶ David és Susanna Regina 25 évig élt boldog házasságban,⁷ de csupán egyetlen fiuk érte meg a felnőttkort, David (1662–1703), aki szintén orvosi pályára lépett, és apjá-

³ SPILLENBERG-DIÓSZEGI (1998: 68).

⁴ MAGYARY-KOSSA (1929: 124). A meghívó kelte 1659. augusztus 27.

⁵ RMNY 2854 és RMNY 2847.

⁶ SPILLENBERG-DIÓSZEGI (1998: 68). A 180x100 cm méretű olaj vászon portré Horányi Ildikó főmuzeológus tájékoztatása szerint a Semmelweis Orvostörténeti Múzeumban 82.60.1 (VIII/1) leltári számon az állandó kiállításon megtekinthető.

⁷ MAGYARY-KOSSA (1929: 126).

hoz hasonlóan Lócse város orvosi hivatalát is betöltötte.⁸ Egy lócsei posztókereskedő leányával, Susanna Schuberttel 1686-ban kötött házasságát szintén nászének-gyűjtemény örökítette meg.⁹

A jelen tanulmány mellékletében helyet kapott versfüzér az esküvőt megörökítő két kiadvány közül a *Vota et desideria...* című nyomtatványban szerepel,¹⁰ amelyet a pár szepességi barátai és jóakarói állítottak össze. A gyűjtemény összesen tizennyolc szerzője közül¹¹ sorrendben negyedik egy bizonyos Combergius Blumboth, akinek személyéről, illetve más munkájáról egyelőre nincs adat, valószínűleg selmecebányai polgár lehetett. Remélhető, hogy a Régi Magyarországi Nyomtatványok újabb kötetének megjelenésével többet is megtudunk róla. Blumboth a vőlegény természettudományos érdeklődésének megfelelően választott témát, hiszen David Spillenbergernek később külföldi latin nyelvű folyóiratban néhány kisebb értekezése is megjelent, például a veszettség kezeléséről.¹²

A versfüzér

Combergius Blumboth versei egy narrációra épülnek fel, amely a férfi tulajdonságait és hátterét mutatja be, azután következik az ara jellemzése, majd a jókívánságok, egy sor virágmetaforás és névetimológias utalással megtűzdelve. A második sajátos nyomdaképző vers, amely mintha egymás tetejére állított vázákat ábrázolna hosszabbra és rövidebbre szedett soraival, hármas jelzőhalmazokkal a kézfogó eseményeit idézi fel. A harmadik darab újra szabályos sorokba tördelve, disztichonba szedve fejt ki a menyasszony két keresztnévének mélyebb értelmét, aki a vőlegény kertjének legszebb virága lesz. A negyedik egységet a szerző maga négy részre tagolja és számozza, s ezek sorai kis fantáziával ismét virágtartó edényekhez hasonló alakba vannak tördelve. A négy vers a kert viselkedési szabályait foglalja parancsba, illetve távol tartó ráolvasás-

---

⁸ SPILLENBERG-DIÓSZEGI (1998: 72).

⁹ RMK II 1590.

¹⁰ RMNY 2854: 3r-4r. A felhasznált példányt a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában őrzik RM II 101 jelzeten, egykor Vigyázó Ferenc gyűjteményének része volt.

¹¹ Felsorolásuktól itt eltekintek, a nyomtatvány részletes leírását lásd: P. VÁSÁRHELYI (2012: 256).

¹² MAGYARY-KOSSA (1929: 123).

ként értelmezhető. A költeményekhez nyolc lábjegyzet is tartozik, amelyek a–h betűkkel jelölt a nyomdász a jobb margón, és a versfüzér alatt megtaláljuk feloldásukat is *Clavis* azaz 'kulcs' cím alatt.

Az első vers (1–22 skk.)¹³ a házasság okozta változásokról szól. A hegyeket járó természetbúvár doktor odahagyja a Kárpátok magas ormait, hogy a házasság kötelékébe lépjen. A férfi nevére szőrejtvényben utal a szerző, amelyet kétszeresen is kódol. A 7. sorban az *omen* és *nomen* szavakhoz kötődő mondással játszva, miszerint az embernek a nevében a végzete, felhívja rá a figyelmet, hogy a doktor hegyek iránti szeretetéről a neve is árulkodik. Mivel az okfejtést talán maga is kicsit homályosnak látja, az első, a) jelű lábjegyzetbe teszi a férfi nevét, ami a szepességi német ajkú közegben nyilván egyértelmű magyarázatként szolgált, a mai olvasónak azonban okozhat némi fejtörést. David Spillenberger családnevét a költő ugyanis a német *spielen* 'játszik' ige és a *Berg* 'hegy' főnév összetételeként értelmezi, vagyis viselője olyasvalaki, aki az előző verssorok értelmében a hegyen szeret játszani. Hogy természettudományos jártasságát is bizonyítsa a költő, azt állítja, hogy a doktorban ezt a vonalmat a hegyek mágnessége is okozza, nem csoda hát, hogy a végzet rendeléséből és a természet szeretete miatt a férfi otthagytta a hazai vidéket és a hegyek városába (*Urbs montanae*), azaz Selmechányára költözött, amelynek utcái a hegyoldalban teraszosan helyezkednek el ma is. Következik egy jókívánság (16. sk.), amelyben a költő egy újabb furfangos névrejtvényvel élve *Montanus*nak azaz 'hegyi'-nek szólítja a vőlegényt, hiszen a férfi német családneve is melléknévi alakban tartalmazza a hegy szót (*berger*). A kívánság az, hogy a vőlegény oltárhoz vezetve menyasszonyát hegyi (ember) és virágzó is maradjon, vagyis amikor életét a Reuther családból való Susanna Reginához köti, a hajadon legyen számára virágzó liliom. A szófejtés alapja itt az, hogy a héber Zsuzsanna név liliomot jelent, de a latin szövegben használt *Tusai* szóalak Blumboth megítélése szerint egy újabb lábjegyzetet igényel. Mint a b) jegyzete felvilágosít róla, a *Tusai* a más néven *Lilium percisum* néven ismert liliomfajta, amelyet már a rómaiak idejében elhoztak Európába. A Blumboth által használt botanikai kézikönyv, amelyről alább még lesz

¹³ A sorok a nyomtatványban számozatlanok, azokat a jobb követhetőség kedvéért ebben a modern kiadásban sorszámozva közlöm.

szó, *Corona imperialis*ként is említi a virágot (lásd 1. kép), a modern kettős nevezéktanban pedig a *Fritillaria imperialis*, magyarul császárliliom vagy császárkorona nevet viseli. Nem túlzás azt feltételezni, hogy a *Corona imperialis* elnevezés még szorosabbra fűzi a menyasszony, Susanna Regina és a virág közötti asszociációt, hiszen a hölgy első keresztnéve liliomot, a második pedig királynőt jelent, s ezért azonosítódik kifejezetten a liliomoknak e fajtájával. Az első vers utolsó soraiban azután Blumboth a menyasszonynak, a virágok virágának, vagyis a virágok között is kiemelkedőnek a Szepesség virágaiból kötött koszorút ígér, amelyekhez saját jókívánságait fonja a következő versben.

A második egység (23–53. skk.) egy hosszú könyörgés az új pár tagjaiért, illetve gratuláció. Blumboth könyörgése a szepességi virágokért, azok jó illatáért és egészségéért szól, nemkülönben értő művelőjükért, a nagy tudású orvosért, David Spillenbergerért, a boldog vőlegényért, aki a háromszemélyű egy isten, a természet szülője és megtartója akaratából házasságra lép szűz arájával, aki nem annyira új virágnevelői minőségében¹⁴ érdemli meg, hogy a férfi az ő fejedelme legyen (*princeps*), hanem neve és saját fajtája erénye és csodálatossága miatt. Ez utóbbi bók valószínűleg nemcsak a liliummal azonosított menyasszonynak, hanem igen tehetős családjának is szólt. A könyörgés Susanna Reginaért is szól, Chloris nimfa, vagyis a tavaszistennővé lett Flora menyasszonyáért, a császárkoronáért (itt a fentebb említett liliumfaj neve értendő), Selmec virágának virágjáért, akinek esküvője napját ünnepeelve versekkel akart gratulálni a szerző. Ez az egység kettősponttal zárul, vagyis a következő vers folytatólagosan értendő hozzá, amelyben újabb virágmetaforákba szőtt, főként a termékenységgel kapcsolatos jókívánságokat fogalmazott meg Blumboth.

A harmadik kompozícióban (54–63. skk.) olyan mértékben sűríti a botanikai leírásokból vett adatokat a menyasszonyra vonatkoztatott képekben, hogy összesen öt, c–g betűkkel jelölt terjedelmes lábjegyzetben magyarázza mondanivalóját a szerző. Azt kívánja, hogy a Reuther család bimbója hosszú évekig virágozzék, s legyen annyi sarja, ahány levele a liliumoknak van. A c) jegyzet tanúsága szerint a hegyi lilium, ami ismét a Zsuzsanna nevű, hegyvidéken született leányra mutat, rengeteg

---

¹⁴ Lefordíthatatlan szójáték: a férfi a *cultor*, a nő a *nova cultrix* jelzöt kapja.

apró, élénk zöld színű levelet növeszt. A virág, Regina hordozzon bíborszínű erekkel ékes kiterjesztett karjaival örömet, és magzata se hullassa lombját, hanem fenséges fejében tartsa vissza a még éretlen magot. Bár e sorok a nő-virág metafora értelmezési keretében elég zavarosnak hatnak, a liliumokról adott részletes magyarázat a d) jegyzetben némileg tisztázza, hogy mire is utal a költő. A jegyzetből kiderül, hogy a teljesen kinyílt császárlilium virágai csengettyű módjára lelógnak, és az alma-vagy citromsárgánál halványabb virágjukat bíborszínű erek ékesítik, amitől különösen elragadóak. A déli napon az egyes virágok belsejében könnyecseppekhez hasonló átlátszó és édes nektárcseppek gyűlnek össze (vö. a *deliciae* kifejezéssel a versben), és az egymáshoz tapadó virágok a búzakaralász belsejében sorjázó magokhoz hasonlóknak látszanak. A kis csövekhez hasonló virágok fehér rostjai olyan sűrűn állnak, hogy az egyes virágokat alig lehet megkülönböztetni egymástól. Az e) jegyzet pedig felvilágosít róla, hogy a szár felső, levéltelen része után emelkedik a virágkorona, amit felülről egy apró levelekből álló üstök védelmez, és az ékes virágfejek a magasba emelkednek azért, hogy virágnyíláskor nehogy a még éretlen magok idő előtt kiszóródjanak belőlük.

A vers folytatásában a vőlegény az Argushoz és Catullushoz hasonló, illetve a régiek módjára szóló Justus Lipsiust (1547–1606) idézi, aki a kert szabályainak betartására int (*Leges hortenses*). Az imperativus futurusban kifejezett tömör felszólítások mintha Priaposznak, a kertek védőistenének a távol tartó varázsigéit idéznék fel. A szabályok forrására az f) jegyzet utal, amelyeket különböző kiadásokban *Lipsiani Horti Leges* címen találhatunk meg.¹⁵ Néhány átalakítást és kisebb kihagyást leszámitva Combergius Blumboth szinte szó szerint átveszi Lipsius művét a versfüzér utolsó egységében (64–99. skk.), amely négy kisebb darabra van osztva, míg az eredetiben egyetlen folyamatos versként szerepel a kiadásokban.¹⁶ Blumboth szövegének és a lipsiusi szabályoknak a különbségére az 1. táblázat üres sorai hívják fel a figyelmet.

1. táblázat: Blumboth versfüzérének utolsó darabjai párhuzamosan közölve a Lipsiani Horti leges c. verssel.

¹⁵ A Blumboth által használt kiadás: LIPSIUS (1627: 129–130) *Epistola XV. Dominico Lampsonio*.

¹⁶ Egy későbbi kiadásban például: RAPIN et al. (1672: 32).

Blumboth

Quisquis es HOSPES,
 STA, LEGE, PARE
 CULTOR ad hoc limen sic EDICO.
 HORTO et HERO fruendi tibi jus esto,
 Illo conserendo, hoc Satore,
 Sed illo ad ASPECTUM, isto ad
 SERMONEM.
 Nec OCULIS, quicquid heic satum, nisi natum,
 ne LIBATO.
 VIR esto, JUVENIS esto, TIRO esto:
 MANUM apud TE habeto,
 LINGVAM cohibeto.
 Si effers ad TACTUM,
 Verbo dicam, te EFFERTO.
 II. Sed nec HERO usquequaque FRUITOR.
 Post SEXTAM vespertinam ne MANETO.
 Ante SEPTIMAM matutinam ne ADITO.
 Horae aliae, ad alias illi curas.
 Heic collit; heic fingit;
 heic curat, heic pangit;
 Area hic est, abi Musca.
 Area hic est, cede talpa.
 Area hic est, cave pulex.
Quid si cibus? Quid si grumus? Quid si frigus?
 STILUS heic est abi Musca, talpa, pulex.

III. SERMONE etiam ne exlegeres.
 JOCARI licet:
 NARRARE licet:
 ROGARE licet:
 Sed NE QUID NIMIS:
 GRATIARUM hic locus est.

IV. Tu qui SERIOSUS,
 Tu qui RIXOSUS,
 Ti qui Magno EXOSUS,
 EXESTE.
 Adulterii locus non est. h
 CLUSIUS ego sum vobis.

Lipsiani Horti Leges

Quisquis es,
 STA, LEGE, PARE,
 JANUS ad hoc limen sic EDICO.
 HORTO & HERO fruendi tibi jus esto.
 Sed illo ad ASPECTUM, isto ad
 SERMONEM.
 Nisi OCULIS, quicquid heic satum aut natum,
 ne LIBATO.
 TIRO esto,
 manum apud te habeto.
 Si effers ad TACTUM, aut ad RAPTUM,
 Verbo dicam, te efferto.
 Sed ne HERO usquequam FRUITOR.
 Ante SEXTAM vespertinam ne ADITO:
 Post SEPTIMAM ne MANETO.
 Horae aliae, ad alias illi curas,
 Heic cogitat, heic pangit:
 Stilus hic est, Abi MUSCA.
 Quid si et CAENA? Abi MUSCA
 SERMONES etiam ne exleges.
 JOCARI licet
 NARRARE licet.
 ROGARE licet.
 Sed nihil SERIUM.
 GRATIARUM hic locus est
 Si quid AMOENIUS tamen in STUDIIS
 Inter AMBULANDUM
 Dissere, doce, disce.
 Et MUSARUM hic locus est.
 Tu qui SERIOSUS
 Tu qui RIXOSUS
 EXESTE,
 CLUSIUS ego sum vobis.
 CANIS praeter unam EMANETO
 HECUBA praeter unam EMANETO.
 Habes? Hoc etiam:
 QUOQUO TE AGIS, TE VIDEO.
 FINIS.

A németalföldi humanista és a magyarországi szerző szövegeinek fő különbsége az elképzelt kert rendeltetéséből adódik. Lipsius ideális kertje a tanulás és a szépség színhelye, ahová a művelt férfiú visszavonulhat, hogy a Múzsáknak hódolhasson. Blumboth a g) jegyzetben Justus Lipsius hatalmas levelezéskiadásának egy helyére utalva¹⁷ felidéz egy anekdotát a németalföldi humanistáról, aki a *De constantia* című művének II. könyvében írt barátjának, Carolus Langiusnak a kertjében tett látogatásáról. Ez a hely számára a Paradicsomkerthez hasonlónak tűnt.¹⁸ Lipsius a látvány és az illatok még teljesebb befogadása érdekében a százszemű Argushoz, a tehénné változtatott Ió őréhez szeretett volna hasonlóná válni, és Catullus 13. *carmen*jének egy helyét¹⁹ felidézve egyetlen hatalmas orrá szeretett volna alakulni.

Ez a lipsiusi kert Blumboth interpretációjában pedig mintha inkább egy valós, művelésre váró kertté alakulna, ahol a felüdülés mellett gyakorlati tudásra tehet szert a látogató: a Múzsák említése itt elmarad, de több szó esik a légy, a vakond és a bolha távoltartásáról (*musca, talpa, pulex* a 83–85., majd ismét a 87. sorban). Házasságával a versfüzér fentebbi részeinek értelmében ebbe a kertbe engedi be a gazda (*cultor*) az új gazdasszonyt (*cultrix*) is.

A versnek egy hangsúlyos helyén, az utolsó előtti sorban (98. sk.) Blumboth egy újabb, a forrásul használt „távol tartó vers” szövegétől független Lipsius-helyről még egy idézetet kölcsönöz, amelyet az esküvői alkalom tesz aktuálissá. „Ez nem a házasságtörés helye” – figyelmeztet a kert utolsó szabálya. A h) jegyzet adja meg a mondat kontextu-

---

¹⁷ Az anekdota kiragadott idézetként megvan például a Giovanni Battista Ferrari sienai botanikus *Flora, seu de florum cultura* című művének Bernhard Rottendorf jezsuita atya által jegyzett előszavában is (*Epistola dedicatoria*, az eredetiben oldalszámok nélkül): FERRARI (1646: 6–7).

¹⁸ *Mi senex, quae haec amoenitas est?, inquam, quis splendor? Caelum hic habes, langi, nec hortum, nec astrorum illi profecto magis nitent in serena nocte, quam hi tui scintillantes micantesque varie flores. Adonidis et Alcioni hortos loquuntur? Nugae, ad istos comparati, et imagines muscarum. Et simul propius accedens, et flores quosdam naribus oculisque admovens, Quid primum voveam?, inquam. Oculus cum Argo fieri, an nasus cum Catullo?* Az idézet jelentőségéről Lipsius gondolkodásában lásd: YOUNG (1999: 271).

¹⁹ Cat. 13, 11–14: *nam unguentum dabo, quod meae puellae / donarunt Veneres Cupidinesque, quod tu cum olfacies, deos rogabis, / totum ut te faciant, Fabulle, nasum.*

sát, amelyet Justus Lipsiusnak egy a sógorához, Gulielmus Breugeliushoz (Gulielmus van Breugel) írt levele szolgált a levelezés első százas egységének nyolcadik darabjából.²⁰ Abban a levélben azonban Lipsius a kertekben megfigyelhető változatosságot dicséri, és arról a jelenségről beszél, hogy a fák olykor megtermékenyítik, beoltják egymást, így „házasságra lépve”, illetve néha „házasságtörést követnek el”, amikor különböző fajok kereszteződnek. Ami Lipsius megítélése szerint tehát csodálatra méltó tulajdonsága a kertben élő fának, azt Combergius Blumboth ellenkező értelműre fordítja a nászébenben. Hiszen az ő metaforikus kertje a házassági közösség, amelybe a lilium-menyasszony új virágként kerül be, hogy aztán maga is a kert gondozójává váljon, s ebben a kertben nincs helye idegen magvaknak vagy oltványoknak. Az egyszerű intést a házasságtörés ellen Blumboth olyan hivatkozással támasztja tehát alá, amely eredetileg ellenkező értelmű, és ezért szükséges is, hogy a szöveghelyet jegyzettel magyarázza. A versfüzér szerzője tehát nemcsak az anyanyelvi német és a tudós nyelvek, a latin és részben a héber segítségével állítja össze névrejtvényeit, de bizonyos olvasmányok szövegszerű ismeretét is elvárja olvasójától. Feltételezhető, hogy a névetimológiai rejtvényeket az olvasók többsége fel tudta fejteni, és valószínű, hogy a címzett David Spillenberger maga is forgatta a forrásként használt tudós műveket.²¹

A források

Combergius Blumboth munkája tehát főként Justus Lipsius *De constantia* (Az állhatatosságról) című művére, illetve levelezésének *centuriáira* hivatkozik, olykor kissé enigmatikus módon. Versfüzérének zárómondata pedig egy újabb auktoritást idéz: a versszerző önmagát a XVI. századi németalföldi botanikus Carolus Clusiuszal (Charles de l'Écluse, 1526–1609) azonosítja, hiszen ő egy metaforikus értelmű „növényhatározóval” kedveskedik a párnak esküvőjük alkalmából. Clusius, az 1573–1587 között a bécsi császári kertek felügyelőjeként dolgozó belga tudós úttörő

---

²⁰ LIPSIUS (1614: 10) *Epistola VIII. Giuliemo Breugelio consiliario regio cognato meo S. D.*

²¹ SPILLENBERG-DIÓSZEGI szerint (1998: 68) az orvos 1655-ben 13 könyvet adományozott a padovai egyetemi könyvtárnak, és halálakor 126 könyv birtokosa volt. A cikkben azonban nem közöl jegyzéket ezekről a kötetekről.

munkát végzett a magyarországi növényvilág feltárásában is, és e tevékenységében számos magyar főúr barátja segítette. 1584-ben Christophorus Plantinus adta ki Clusiusnak a *Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam, Austriam et vicinas quasdam provincias observatorum historia* című munkáját, amelyhez Beythe István a növények magyar neveit tartalmazó kiegészítő kötetet is írt.²² 1601-ben Clusius frissítette összefoglalását, amelyben a hazánkban található gombafajok már ábrákkal együtt kaptak helyet.²³ Combergius Blumboth valószínűleg forgatta Clusius munkáit is, a verseihez fűzött c) és d) jegyzetek azonban szó szerinti idézetek egy szintén XVI. századi svájci tudós, Johannes Bauhinus (Jean Caspar Bauhin, 1541–1612) művéből, a *Historia plantarum universalis* című botanikai összefoglalásából. A mű szerzőjének halála miatt befejezetlen maradt, és csak négy évtizeddel később, 1650–1651-ben jelent meg, vagyis amikor a mi szerzőnk 1659-ben fellapozta, még viszonylag friss kiadványnak számított. Blumboth jegyzeteinek pontossága és a mai digitális gyűjtemények révén forrását az oldalszámokig azonosítani lehet: a c) jegyzetben olvasható leírás a hegyi liliomról a *Historia plantarum universalis* 19. fejezetéből való a *Corona Imperialis sive Tusai aliis* címszónak a növény rajza mellett jobb oldalon olvasható soraiból. A d) jegyzet, amely pedig a kifejlett, csengettyűkhöz hasonló virágzatot írja le, ugyanott, a 697–698. oldalakon olvasható.²⁴ Blumboth alig változtatott valamit forrásán: csupán átugrott néhány sort a növény leírásában, illetve kissé eltérő ortográfiát használt. Biztosra vehetjük tehát, hogy Bauhinus munkáját vette kézbe a magyarországi szerző, amikor ihletet keresett, hogy a botanikában is jártas Spillenberger doktor szívének kedves témában írjon a selmeci ismerősök által összeállított esküvői köszöntő kötetbe.

Női keresztnevek a nászénekekben

A Spillenberger–Reuther esküvőre készült kötetnek ez a Combergius Blumboth által írt darabja azok közé az alkotások közé tartozik, ame-

---

²² BARLAY (1948/1949).

²³ Ennek színes facsimile kiadását hazánkban az Akadémiai Kiadó jelentette meg: CLUSIUS (1983).

²⁴ BAUHINUS (1650–1651: 697–698).

lyekben a szerzők megpróbálták költeményeiket a legapróbb részletekig a házasulandó párra szabni. Például 1658. november 11-én, amikor az eperjesi lelkész, Johannes Sartorius sr. immár harmadik feleségét, a szintén özvegy Charitas Jästerint vezette oltár elé, a férfi egyik kollégája, a szintén Eperjesen szolgáló Georgius Curiani az asszony keresztnévére írt verset.²⁵ A költemény mottója Pál apostolnak a korintusiakhoz írt első leveléből, azon belül a szeretethimnuszként ismert részből vett idézet (1Cor 13, 13., *Charitas est maxima*. „Mind közül legnagyobb a szeretet.”), amelyre azután úgy írt epigrammát a szerző, hogy a mottót csattanóként megismételte a vers végén. Számos hasonló példa hozható a 17. századi nászénekekből, amelyekben főként a női nevek szolgálták az etimologizáló költemények alapjául. Ennek egyik oka, hogy a leendő feleségeknek a nevükön kívül nem volt sok egyénítő jegyük, hiszen a férfiatól eltérően nem lehetett saját szakmájuk, így az ő tulajdonságaik csak az általános elvárt női erényeket képviselhették. Másrészt a leányok elég szabályos rendben édesanyjuk vagy nagyanyjuk keresztnévét, illetve ezek valamilyen kombinációját kapták,²⁶ így a menyasszonyoknak szóló intések gyakran az azonos nevű női felmenőik erényeit méltatták, és biztatták őket, hogy ne csak nevükben, de életvitelükben is legyenek hozzájuk hasonlóak. A zárt evangélikus közösségekben, amelybe a fenti példákban említett nők is tartoztak, néhány tucat keresztnév volt használatban pl.: Anna, Maria, Catharina, Susanna, Martha, Agnes, Rebecca, Judith, Salome, Regina, Euphrosina, Dorothea, köztük olyan, ma furcsának ható nevek is, mint a fentebb említett Charitas, Fides²⁷ vagy Spes. Ennek következtében többször előfordulhatott, hogy az elhalt és az új feleség keresztnéve megegyezett, amely újabb hasonlítgatásra adott okot. Például amikor Christian Seelmann lőcsei első pap 1667 utolsó napjaiban eltemette Anna Catharina Zauchtler nevű második feleségét, majd egy év

²⁵ RMNY 2783 2. költemény.

²⁶ Az alább említendő Anna Catharina Zauchtler édesanyját például Maria Salome Baumgartnak hívták, a nő leányai pedig az Anna Catharina, Maria Susanna és Anna Salome neveket kapták, amit az asszony halálára írt egyik gyászbeszédéből tudunk: RMNY 3353.

²⁷ Egy Fides Windisch nevű hajadon volt például az RMNY 2778 kiadvánnyal köszöntött új pár nőtagja, akinek nevére rögtön az első verset szerezték *Allusio ad nomen sponsae* címen.

múlva feleségül vette Anna Euphrosina Frölichet, a párt köszöntő egyik kiadványban a vőlegényt arra biztatta Johannes Kemmel nevű barátja, hogy az új Anna legyen számára mindenben a régi Anna képmása, és az újban szeresse a régit is.²⁸ Néhány száz hasonló költemény elolvasása után a modern ember egyértelműen szembesül azzal, hogy milyen gyakorlatiasan, de ugyanakkor az Isten akaratába való teljes belenyugvással kezelték – legalábbis a társadalmi elvárást megfogalmazó versek szerint – kora újkori elődei a házastársak elvesztését. Eltemették a régit, és reménykedve várták, hogy az új partner legalább annyira jó társuk lesz a hátra maradt gyermekek nevelésében és a háztartás ellátásában, mint a korábbi(ak).

Összegzés

A fentebb bemutatott versfüzér segítségével néhány újabb darabot helyezhetünk el tehát azon a virtuális könyvespolcon, amelyen a 17. századi német ajkú, evangélikus értelmiség tagjai által forgatott kötetek állnak. Az itt tárgyalt művek közül Lipsius és Clusius munkáinak használata a 17. század közepén már nem számít újnak, hiszen mindkét németalföldi humanistának voltak kapcsolatai hazánkkal már életükben is. Bauhinus botanikai lexikonjának bizonyítható használata hazánkban kb. nyolc évvel annak megjelenése után pedig annak az élénk könyvforgalmazó tevékenységnek a jele lehet, amelyet David Spillenberger szülővárosában, Lőcsén a Brewer nyomdászcsalád irányított több generáción keresztül.²⁹

A Susanna Regina Reuther keresztneveit alapul vevő, s azt a vőlegény botanikai érdeklődésével vegyítő versfüzérben az átlagosnál összetettebb, invenciózus névetimológias rejtvényeket alkotott Combergius Blumboth. Az, hogy a rejtvényekhez jegyzetek formájában megadta a kulcsot is, szintén olyan technika, amellyel teljesen más tematikájú epithalamiumokban is találkozhatunk.³⁰ Munkájának bemutatásával az volt a célom, hogy a magyarországi nászének-költészet tematikus sokszínűségének egy újabb szeletére világítsak rá. Mint az korábbi, hasonló

---

²⁸ RMNY 3449 1. költemény.

²⁹ PAVERCSIK (1972–1973).

³⁰ MÁTÉ (2019: 143).

munkákat feldolgozó cikkeimből is látszik, szinte nem volt olyan téma vagy tudományterület, amelynek egy-egy kérdését a köszöntő versek szerzői ne tartották volna alkalmasnak arra, hogy epithalamiumba foglalják, ha azt a házasulandók személyéhez, illetve az alkalomhoz tudták igazítani.

1. kép: A Tusai vagy Corona imperialis nevű virág rajza Bauhinus munkájának 697. oldaláról

Szövegmelléklet³¹

Vota et desideria quibus Davidem Spilenbergerum, philosophiae atque medicinae doctorem et practicum, festivitatem nuptialem anno ... 1659. die 21. septembris Schemnitzy Montanarum celebrantem, cum Susanna Regina ... Georgii Ulrici Reutheri, s. c. m. aulae familiaris, ordinis senatorii Schemnicensis primipilatis et metallurgices cultoris clarissimi relicta filia, prosequantur et gratulantur, apprecantur fautores et amici scepusienses, Lőcse, Brewer, 1659, 3r-4r.

Mirabar quum Te laeto celsissima nisu
 scandere spectarem DOCTOR honore juga:
 Nec minus in varias hac huc disquirere valles,
 et perscrutari dissita quaeque loca.
 Raras cura fuit legisse cacuminis Herbas, 5
 Quas vix carpendas Carpathus altus alit.
 Ominis augur eram quod praebet amabile Nomen. a
 Te *Magnetismo* montibus esse sacrum.
 Flores vel peregre, patriis prae, carpere velle,
 naturae et Fati, saepe quod esse solet. 10
 En! Res ipsa probat: nam derelinquere Amore
 Urbis montanae, patria rura placet.
 Quid desiderio satius? Natura DEUSque
 nil faciunt frustra; carpe quod ambo jubent.
 Id voti mitto quod fers quoque Sponsus ad aras 15
 Sponsae, MONTANUS, florifer et maneat.
 Virgo tibi Sponso jugenda SUSANNA REGINA
 Rheuteriae stirpis, florida sit Tusai. b
 Ast Sponsae florum flori, quae lecta corona
 Florum Scepusii vota precesque ferunt? 20
 Heic jungo carptim, livor nunc invidus absit,
 quae, praeficiente, do, fausta velim veniant.

³¹ A dőlt és álló betűk, illetve a nagybetűk használata az eredeti nyomtatvány szedését tükrözik. A sorok számozását a modern kiadás kedvéért végeztem el, az az eredetiben nem szerepel.

Florum gratia SCEPUSIENSIIUM, quicquid honoris, vel fragrantia sua:	25
vel salubritate: hactenus Cultori suo, Medico experientissimo: DAVIDI SPILENBERGERO	30
Sponso felicissimo exhibuit: id, Sic volente DEO TRIUNO	35
Naturae conservatore ac Parente: Conjugii Statore, Virgini Sponsae, non tam novae Cultrici, quam nomine et virtute	40
sui Generis et splendoris Principi. SUSANNAE REGINAE, Sponsae Chloridi, Coronae imperiali	45
Flori florum SCHEMNICENSIIUM Vota dare, et	
aliena crena scribere dieique ipsi Nuptiis sacrae gratulari, precari VOLUIT:	50
<i>Bulbus Reutherius vireat numerosus in annos;</i>	c
<i>Tot truat stirpes, lilia quot folia.</i>	55
<i>Flos, Regina ferat pendentia Brachia venis</i>	d

*purpureis, prodeant stamina, deliciae:
Nec sit deciduus tibi foetus, summa reposcat,
semen sit praecox, splendidiore coma.* e

Neve quid infelix culturam sternere tentet 60
Leges hortenses, Lipsius hasce tulit: f
Lipsius in hortis voto Argus tumque Catullus,
Moribus antiquis, Sponsus eas repetat: g

Quisquis es HOSPES,
STA, LEGE, PARE 65
CULTOR ad hoc limen sic EDICO.
HORTO et HERO fruendi tibi jus esto,
Illo conserendo, hoc Satore,
Sed illo ad ASPECTUM, isto ad SERMONEM.
Nec OCULIS, quicquid heic satum, nisi natum, 70
ne LIBATO.
VIR esto, JUVENIS esto, TIRO esto:
MANUM apud TE habeto,
LINGVAM cohibeto.
Si effers ad TACTUM, 75
Verbo dicam, te EFFERTO.

II. Sed nec HERO usquequaque FRUITOR.
Post SEXTAM vespertinam ne MANETO.
Ante SEPTIMAM matutinam ne ADITO.
Horae aliae, ad alias illi curas. 80
Heic collit; heic fingit;
heic curat, heic pangit;
Area hic est, abi Musca.
Area hic est, cede talpa.
Area hic est, cave pulex. 85
Quid si cibus? Quid si grumus? Quid si frigus?
STILUS heic est abi Musca, talpa, pulex.

- III.   SERMONE etiam ne exlegeres.
   JOCARI licet:
   NARRARE licet: 90
   ROGARE licet:
   Sed NE QUID NIMIS:
   GRATIARUM hic locus est.
- IV.   Tu qui SERIOSUS,
   Tu qui RIXOSUS,   95
   Ti qui Magno EXOSUS,
   EXESTE.
   Adulterii locus non est.   h
   CLUSIUS ego sum vobis.

Clavis

a [DAVID SPIELENBERGER] b Tusai nomen, nomen est Persicum lilii, sed jam civitate latina, in Botanicis donatum.

c Clusius in Historia stirpium Pannonicarum et ex eo Bauhinus in hist: plant: l. 19o ita describit Tusai, quod calvem tollat singularem etc. folii magna parte stipatum numerosis, splendore viridanti, nitentibus, liliaceis. vel Lilii montani floribus Lob. Pluribus indidemortis[!]32, aequali ordine, aliis inconditis, nullo nixis pediculo, sed latiore sui parte cauli adnatis, ita ut appendices paulum eminentes ab iis propagatis caulem reddant nonnihil angulosum.

d Flos absolutus et maturus expanditur, tintinnabuli modo propendent aurei Mali sive Citry colore, sed pallidiore, venis purpureis summam venustatem adferentibus: Singula floris folia interna parte in ipsis unguibus singularibus tuberculis candidis praedita sunt, quae meridiano etiam Sole limpidissimam dulcemque aquam exstillant, lacrymarum in morem, ut uniones propendentes visci grano fere pares, videantur, sed abundantius pluvio tempore: ea deinde tubercula, marcescentibus, floribus in albas lacunas abeunt. Ex ipso penitus floris umbilico prodeunt pro foliorum numero stamina candida adeo conjuncta, ut pro uno fallant obiter intuentem, apicibus majusculis in Orcham

---

³² Az RMNY 2854 4r oldalán ez szerepel. BAUHINUS (1650–1651: 697) vonatkozó helyén azonban *indidem ortis* olvasható, vagy 'szintén felemelkedő' áll, tehát ennek a növénynek is az ég felé nyílnak a virágai.

vergentibus: brevior trifido stilo inter ea latinitate.

e Ibid: Caulis reliquus supra nudus eminet supra florum coronatum agmen, conferta duntaxat minorum foliorum coma, Facunda capita sursum eriguntur magna DEI providentia, ne dehiscentibus, semina ante maturitatem excidant.

f Vide: Lipsii Cent.: II. Epistolarum post Ept: XV.

g Justus Lipsius, cum olim in hortis Languii sui, inter florentissimas areolas pulvillosque deambulet, cum Catullo nasus, cum Argo oculus peroptarat fieri, quo sensus suos plenius pasceret, et fonte gaudii, ut ipse ait: liquidissimae voluptatis uberius perfunderet.

h Exosus, dico, Nam Justus Lipsius magnum illud Germaniae decus, Centuria I. Epistolarum.: VIII. ad Gulielmum Breugelium, adulteria hortorum fere his verbis admiratur. In hortum prospexisti? Oculorum aciem tibi praestringet illa ipsa nocte exortum agmen florum et herbarum. In pratum? Occurrent vere novo arbores odora quadam et cana nive perspersae? Eademque sub Autumnum, alia pomorum purpura sive cera distincta. Propius easdem aspice insitiones mirabere et matrimonia: adulteria etiam et suppositos foetus, inscia matre nec invita. Quam lascivam comprehensionem, foecunditatemque quisque in ligno non miratur, ipse profecto lignum.

Idem f.

Combergius Blumboth.

Források

- BAUHINUS 1650–1651 J. BAUHINUS, *Historia plantarum universalis*, Yverdon, 1650–1651.
- CLUSIUS 1983 C. CLUSIUS, *Fungorum in Pannoniis observatorum Brevis Historia et Codex Clusii*, Budapest, 1983.
- FERRARI 1646 G. B. FERRARI, *Flora, seu de florum cultura*, Amstelodamum, 1646.
- LIPSIUS 1614 *Iusti Lipsi Epistolarum selectarum centuria prima[secunda] miscellanea*, Anversa, 1614.
- LIPSIUS 1627 *Iusti Lipsi Epistolarum selectarum chiliarum nunc centuria nova poematis indicibusque absolutissimis auctior et locupletior*, Francofurtum, 1627.
- RAPIN et al. 1672 R. RAPIN, A. POLIZIANO ET. AL., *Hortorum libri IV. Cum disputatione de cultura hortensi. Joannes Meursii Arboretum sacrum. Angeli Politiani Rusticus, ad haec Lipsii leges Hortenses et Laz. Bonamici Carmen de vita rustica*, Ultrajectum, 1672.

- RMNY 2778 *NEOGAMORUM bigae lectissimae puta: ... Eliae Langio Totpronon., ludi Igloviani moderatori ... Fidei Windischianae ... Georgii Windisch ... reip. Leutsch. civis ac e decem virorum quinq., de curiis suffragatoris haud postremi fi liae unice ... sponsis ... matrimonium auspicato ineuntibus ... MDCLIX. die 27. Novembr. honori dicunt ac dicant amici, Lócse, 1658.*
- RMNY 2783 *Vota collegarum, fautorum, amicorum in festiuitatem nuptialem ... Johannis Sartorii, symmystae Eperiensis vigilantissimi tertium sponsi, ... Charitatem Jästerin sponsam ..., Lócse, 1658.*
- RMNY 2847 *HONORI et felicitati amabilissimorum neogamorum, sponsi ... Davidis Spielenbergeri, medicinae doctoris ... sponsae ... Sosannae Reginae ..., Georgii Ulrici Rheoteri ... relictæ ... filiae, ipsa die nuptiarum sacra 21. Septembris anni 1659 ... vota sua dd. fautor et amici Schemnicenses, Lócse, 1659.*
- RMNY 2854 *Vota et desideria quibus Davidem Spilenbergerum, philosophiae atque medicinae doctorem et practicum, festiuitatem nuptialem anno ... 1659. die 21. septembris Schemnitzzy Montanarum celebrantem, cum Susanna Regina ... Georgii Ulrici Reutheri, s. c. m. aulae familiaris, ordinis senatorii Schemnicensis primipilatis et metallurgices cultoris clarissimi relictæ filia, prosequuntur et gratulantur, apprecantur fautores et amici scepusienses, Lócse, 1659.*
- RMNY 3353 *J. ERYTHRAEUS, Die harte wie aller glaubiger Creütz-träger, also insonderheit kämpffender Kind-Betterinnen Kranckheit seelige Cur, Lohn und Cron. Erzeigt an der Gedult und Vberwindung der ... Fr. Anna Katharina Seelmannin, deß ... Christiani Seelmanns ... pastoris der christlichen Gemeine in der königl. frey. Stad Leutschau ... gewesenenen ... Hauß-Ehre. In dem sie ihres alters 32. Jahr, in ihrer harten Kindes-Geburth, sambt der verschlossenen Frucht diß Elend beschlossen ... am 3. Decemb. ... im Jahr Christi 1667. darauf der Leib christlich u. mit vieler Thränen in der Haupt-Kirch beerdet und auf Begehren die dabey gehaltene Leich- Predigt zum Abdruck verfertiget worden durch M. Joachimum Erythraeum, archi-diaconum daselbst. [M. sen., ADAMI, Abdanckungs-Rede bey christlicher, hochansehnlicher u. volckreicher Leichbestattung der ... Frauen Annen Catharinen Seelmannin, geb. Zauchtlerin auß der königl. fr. Stad Oedenburg, des ... M. Christiani Seelmanns ... gewesener Hauß-Ehre u. lieben Ehe-Schatzes: alß ihr todter u. verblichener Leichnam ... in der Haupt Kirchen ... beygesetzt und die Leidtragenden biß vors trauer Hauß ansehnlich begleitet worden, vor dem Pfarrhause zur Leutsch gehalten von Martino Adami, deutschen Prediger daselbst.], Lócse, 1667.*
- RMNY 3449 *Gamēlia solennitati nuptiali ... m. Christiani Seelmann, ... sponsi, cum ... Anna Evphrosyna ..., Martini Frölich, derelicta filia unica, sponsa..., Lócse, 1668.*
- RMK II 1590 *D. SINAPIUS, Hortus coniugii medico-botanicus, quem ... ingressus ... est ... David Spielenbergerus ... toro suo inferens ... Susannam ... Bartholomei Schuberthi ... filiam, Lócse, 1686.*

Felhasznált irodalom

- BARLAY 1948/1949 BARLAY Ö. SZ., *A Clusiusnál található magyar növénynevek kérdése*, Magyar Nyelv, 44 (1948/1949), 69–72, 151–153; Magyar Nyelv, 45 (1950), 91–93.
- MAGYARY-KOSSA 1929 MAGYARY-KOSSA GY., *Adalékok Spillenberger Dávid életéhez (1627–1684)*, in: Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvos-történelem köréből 2., Budapest, 1929, 122–126.
- MÁTÉ 2019 MÁTÉ Á., *Bigámia nászajándékba: Samuel Spillenberger nászéneke Máriássy János és Palugyay Zsófia esküvőjére (1635)*, Antikvitás és Reneszánsz, 4 (2019), 131–149.
- P. VÁSÁRHELYI 2012 P. VÁSÁRHELYI J. (szerk.), *Régi magyarországi nyomtatványok 1656–1670*, Budapest, 2012.
- PAVERCSIK 1972–1973 PAVERCSIK I., *A lőcsei Brewer-nyomda a XVII–XVIII. században I–II.*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 10 (1972–1973), 353–408, 349–473.
- SPILENBERG-DIÓSZEGI 1998 SPILENBERG-DIÓSZEGI GY. A., *A Spillenberg család lőcsei ága (XVII–XVIII. század). Spillenberger Dávid (1627–1684) lőcsei orvosdoktor és bíró élete*, Turul, 71 (1998), 68–74.
- YOUNG 1999 R. V. YOUNG, *Lipsius and Imitation as Educational Technique*, in: *Iustus Lipsius Europae Lumen et Columen. Proceedings of the International Colloquium Leuven 17–19 September 1997*, ed. by G. Tournoy, J. De Landstheer and J. Papy, Leuven, 1999, 268–280. (Supplementa Humanistica Lovaniensia XV.)

Etymology of Names and a Short Guide to Botany Presented in Wedding Songs: Good Wishes for the Wedding of David Spillenberger, a Doctor from Levoča with Susanna Regina Reuther in 1659

The essay presents a series of wedding poems originally printed in the collection of Régi Magyarországi Nyomtatványok nr. 2854, dedicated to the wedding of the above-mentioned couple by their otherwise unknown friend, a certain Combergius Blumboth. The author based his poems on the etymology of the German family name of the groom and on that of the two (one Hebrew, one Latin) Christian names of the bride. Blumboth also inserted footnotes in his compositions in order to give a key to his aenigmas. Blumboth borrowed his ideas about the importance and function of gardens from Justus Lipsius. While writing about a species of lily, Corona imperialis, the author also quoted to the letter a famous handbook of botany written by Johannes Bauhinus, which was printed only eight years before the wedding.

Keywords: etymology of names, aenigmas, guide to botany, Corona imperialis, Justus Lipsius, Carolus Clusius, Johannes Bauhinus

---

PATAKI ELVIRA

Átjárók az Olymposra. A görög mitológia és a kortárs magyar YA fantasy

S. A. Brown 2017-es, az angolszász YA fantasy aktuális trendjeit vizsgáló tanulmányában meglepő, új jelenségként hívja fel a figyelmet a görög és római mitológia egyre jelentősebb térvesztésére. Állítása szerint a klasszikus antikvitás háttérbe szorulása, az ókori világ inspiratív erejének fogyatkozása pszichológiai és kulturális okokra vezethető vissza. Az olymposi istenek nagyfokú kegyetlensége, önzése, felelőtlensége lényegében a szülői tekintély sajátos megnyilvánulásaként értelmezhető, amely ellen természetesen lázad az ifjú olvasó. Másrészt, a hagyományos európai oktatásban századokon át vezető szerepet játszó antik mítosz iskolai felülreprezentáltsága miatt mára kiüresedett, unalmassá vált. A jelen munka kettős megközelítésben tárgyalja újra Brown felvetéseit. A tanulmány első része vázlatos műfaj történeti áttekintésben kíván rávilágítani a görög irodalom, mindenekelőtt a hellénizmus gyerekábrázolásának azon vonásaira, amelyek előképül szolgálhatnak a modern fantasy mitológiában kalandozó hősökről szóló elbeszéléseihez. A vizsgálat második része két, közelmúltban megjelent magyar fantasy-trilógia (Szakács Eszter: Grifflovasok; Bessenyei Gábor: A jövő harcosai) elemzésével kívánja bemutatni a görög-római ókor kultúrájára épülő regények narratív lehetőségeit és sajátos esztétikáját.¹

Kulcsszavak: YA irodalom, a hellénizmus gyerekábrázolása, kortárs magyar mitológiai fantasy

1. Mitológia a 21. században

A kortárs populáris irodalom egyik vezető műfaját jelentő *young adult* fantasy² mítoszokat újramesélő alfaja évezredes kulturális tradíció örö-

---

¹ A publikáció az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport (TK2016-126) támogatásával jelent meg.

² Fantasy alatt a konszenzusos realitástól elszakadó, az olvasó meglévő mentális modelljeinek kiterjesztésén alapuló, létező valóság-egységek újrendezésével, imaginárius

köse. Noha az 1960-as években történtek kísérletek az Európán kívüli (észak-amerikai indián, polinéz) mítoszok ilyesfajta újraírására is, a mitológiai fantasy fő forrása (a J. R. R. Tolkien óta meghatározó kelta mellett) továbbra is a görög hitvilág, többnyire annak a 19. század végéről eredeztethető, modern kori olvasata. Az olymposi istenek, *hérósok* és a velük érintkező halandók sorsát, küldetéstörténeteit újraíró művek divatja és népszerűsége magyarázható a műfaj egészében rejlő, közismert lélektani lehetőségekkel: a szöveg hatására megvalósuló átlépés a befogadó saját világából a tér- és időhatárokat nem ismerő, alternatív világokba a szabadság érzetét kelti; a történet súlyos szociális vagy egzisztenciális krízisből mutathat kiutat (eszképizmus), s a hőssé válás folyamatának bemutatásával a személyiségfejlődés segítője lehet (vágybeteljesítés). Ehhez járul a mítosz elbeszéléseinek univerzális jellege, kérdésfeltevéseik kortalan aktualitása. Az alvilágba távozott szerelmes felkutatásának, visszaszerzésének irracionális vágya a halállal való szembesülés szerves része mindenütt a világon,³ s a történet, amelynek főszereplőjét az európai kultúrkörben Orpheusként ismerjük, bárhol, bármikor újramondható – Vergilius tankölteménye,⁴ Cl. Monteverdi (1607) és Ch. W. Gluck (1762) operája, J. Cocteau (1950), M. Camus (1959) filmjei vagy M. Phillips a Hadést a londoni metróval megfeleltető, 2007-ben publikált, s hamar mozivászonra adaptált regénye (*Gods Behaving Badly*) után is.

Mindemellett tagadhatatlanok azok az esztétikai problémák, amelyek a klasszikus antikvitás ihlette mai tömegkulturális termékeket jellemzik, s amelyek a görög mítosz szociokulturális pozíciójának történeti változásával is összefüggenek. Az antikvitás e történeteit évszázadokon át a magas kultúra őrizte meg és adta tovább a soron következő nemzedékeknek, miközben az Athén és Róma műveltségéhez való hozzáférést biztosító iskolai oktatás jobbára a mindenkori elit privilégiumát képezte. A költőkön túl filozófusokat és történetírókat is ma-

---

elemekkel való bővítésével képzeletbeli világot létrehozó, saját motivikus és elbeszélői toposzokkal rendelkező szöveget értek. A műfaj ifjúsági változatáról ld. BUTLER (2012: 224–225).

³ CIPOLLETTI (2003).

⁴ Verg. *Georg.* 4, 453–527.

gukba foglaló klasszikus *auctorok* veretes szövegeinek olvasásán, értelmezésén alapuló latin- és görögtudás – kiegészülve az antik szöveg feldolgozásához elengedhetetlen grammatikai, retorikai készségek fejlesztésével, az ókor reáliáinak ismeretével – az évszázadok során egyrészt Európa-szerte általánosan elfogadott esztétikai kánont teremtett; másrészt, e komplex tudáshalmaz az azt szigorúan számonkérő érettségi révén a 20. század közepéig lényegében mindenütt a társadalmi mobilitás előfeltételévé vált. A korszerű tudás fogalmának radikális átalakulása, a tananyag ennek hatására lezajlott módosulása következtében a klasszikus műveltség mint univerzális, az egyén számára biztos intellektuális, etikai és esztétikai bázist jelentő háttértudás mára letűnni látszik. A *humaniora* össztársadalmi értékvesztését elvileg kompenzálhatná e tudás demokratizálódása, az antik tradíciónak az elitből a populáris kultúrába – fantasyba, filmbe, képregénybe, videójátékba – való átkerülése; a műalkotásból globális igényeket kielégítő szórakoztatóipari árucikké válás azonban óhatatlanul az elsődleges nyelvi-kulturális környezetükből kiszakított történetek esszenciális tartalmának felhígulásával jár együtt. Félő, hogy a formai kísérletezésről eleve lemondó, a műveltséget tekintve igen heterogén nagyközönség számára jól bevált cselekménysémákat és ismétlődő karaktereket kínáló, a befogadó részéről különösebb koncentrációt nem igénylő akciódús mitológiai fantasy a gondolatosságában és nyelvében sokkalta bonyolultabb, emellett az oktatásból is fokozatosan kiszoruló kanonikus művektől vonja el az olvasókat.

Mindezen, a klasszikus kultúra fennmaradása szempontjából kedvezőtlen folyamatokat elősegíti egy, a populáris műfajokban egyre határozottabban megmutatkozó jelenség. Anna Sarah Brown 2017-es, a *middle grade* és *young adult* korosztálynak írott angol és amerikai mitológia fantasy világképét vizsgáló tanulmánya szerint a műfajban mára egyöntetűvé vált az északi, kelta-germán hitvilág és folklórhagyomány dominanciája, ami a görög tematika marginalizálódását hozza magával. Az üzleti szempontból meghatározó angolszász piacon a görög mítosz – háborúi, szörnyei, kincskereső expedíciói, átváltozásai ellenére – csupán egyetlen, távolról sem vezető réteg a műfaj mágikus univerzumában. Magyarozatként a kutató kulturális és pszichológiai okokat említ: az északi szájhagyományból merítő varázs- és kalandtörténetekre, szem-

ben a görög–római kultúrkörből származókkal, nem tornyosul a felnőtt értékrendet közvetítő iskolai mediáció terhe, a kötelező olvasmány ódi-uma. Noha ezen érv a *classical studies* Nyugaton is tapasztalható jelenkori hanyatlása miatt nem tűnik teljesen adekvátnak, tagadhatatlan, hogy az előző generációk szellemi örökségével s általában mindenfajta tekintélyelvvel szembeni kamaszkori lázadás valóban előidézheti az európai identitás alapjának minősített antikvitástól való elfordulást.⁵ Brown másrészt magára a görög mitológiára vezeti vissza annak folyamatos térvesztését: értelmezésében a kiszámíthatatlan, önző istenek a szülőkön és a tanárokon túl maguk is a mindenkori hatalom erejükkel visszaélő képviselőiként jelennek meg az olvasók tudatában, akiknek autoriter megnyilvánulásai természetesen elutasításra találnak az önmagát kereső ifjúság részéről.

Hogy a máig a fiatalabb korosztályok vészesen fogyatkozó olvasási kedve (sőt, olykor a klasszikus műveltség⁶) megmentőjeként ünnepelt, tömegek meghatározó szövegét jelentő (de latin varázsigéi ellenére elsődlegesen nem az antikvitásból merítő s emiatt itt nem tárgyalandó) *Harry Potter* sorra felnövekvő olvasói eljutnak-e Shakespeare vagy Dickens értő és élményt adó olvasásáig, bizonytalan. Miképp az is, hogy a J. K. Rowling-széria elképesztő példányszámait valamelyest megközelíteni képes, kifejezetten görög témájú bestseller, Rick Riordan világszerte utánczótt *Percy Jackson*-sorozatának mai rajongói a homérosi vagy euripidési változatokban is fogyasztói lesznek-e a mitológiának. Az mindenestre örvendetes tény, hogy a nemzetközi klasszika-filológia igyekszik reflektálni e jelenségekre, s az antik hagyomány gyermek- és ifjúsági irodalomban való jelenlétét feltérképező vizsgálat mára – legalábbis külföldön – a recepciókutatás fontos részévé vált.⁷ A görög istenek jövőjével kapcsolatos jóslásokba való bocsátkozás helyett a jelen munka két témát szeretne körbejárni. A mitológiai fantasy fejlődéstörténetének igen szemelvényes bevonásával előbb azon teológiai, illetve narratológiai sajátosságokra szeretnénk rámutatni, amelyek alapján az ókori görög hit-

---

⁵ BROWN (2017).

⁶ OLECHOWSKA (2016).

⁷ MAURICE (2015); STIERSTORFER (2017); JANKA–STIERSTORFER (2017a); MURNAGHAN–ROBERTS (2018).

világ a műfaj kínálkozó alapanyagává válhatott, felmutatva a hellenisztikus irodalom mítoszábrázolásának azon jellegzetességeit, amelyeknek nyomai a kortárs mítoszszelbeszélésekben is fellelhetők. A tanulmány második része, némiképp vitázva a görög pantheon inspiratív erejének folytatkozását hangoztató Brown állításával, a műfaj esztétikai lehetőségeit konkrét szövegeken vizsgálja, s Percy Jackson magyarországi rokonaira koncentrálva a közelmúlt két, meglehetősen sikeres⁸ hazai sorozatának, Bessenyei Gábor és Szakács Eszter trilógiájának⁹ bemutatására vállalkozik.

2. Világmegmentő gyerekhősök: ókori előzmények és kortárs modellek

A hellén tematika jelenléte a mai fantasyban a görög világ továbbra is sokak számára nem múltó vonzerején túl elbeszéléstörténeti okokra is visszavezethető, noha a műfaj ókori eredeztetésének gondolata – a Bahytin-féle kronotoposz és N. Frye románc-elméletének kivételével – ritkán merül fel a szakirodalomban. (A görög irodalom legkésőbb kialakult, kánonon kívüli műfaja, a titokzatos származás, az egymástól elszakított családtagok, az utazás, a szerelem, a kaland, az erőszak és a halálközelség motívumaira épülő, tömegigényeket kielégítő regény mindkét teoretikusnál az újkori regény és a mai populáris irodalom toposzainak legfőbb forrásaként szerepel.)¹⁰ Ennél is kevesebb szó esik arról, hogy az antik világ meghatározó jelenléte a fantasyben egyrészt szorosan összefügghet a görög vallás sajátosságaival, másrészt visszavezethető az ókori fikció egy, a császárkorban kialakult regénynél sokkalta korábbi ábrázolási hagyományára is. A szakralitás szempontjával kezdve: mivel a

---

⁸ A 2010-es évek messze legsikeresebb hazai vállalkozása a múltba és a jövőbe tartó párhuzamos időutazást elbeszélő, a sci-fi és az *urban fantasy* narratív sémáját abszurd humorral és (Catullustól Sienkiewiczen át Kosztolányiig) ívelő gazdag intertextualitással vegyítő *Időfutár* (GIMESI D., – JELI V., – TASNÁDI I., – VÉSZITS A., *Időfutár* 1–7, Budapest, Tilos az Á, 2013–2018), amelynek ókori szála a Nero-kor Rómájában játszódik. A sorozat világképét tudománybarát, filantróp attitűd s valamiféle felvilágosult fantasztikum jellemzi, benne a mitológia csupán mint kulturális referencia kap szerepet; bővebben ld. PATAKI (2019).

⁹ BESSENYEI (2015–2017); SZAKÁCS (2016–2020).

¹⁰ BAHTYIN (1976); FRYE (1976).

politeizmus lényegével eleve összeegyeztethetetlen valamiféle pánhellen érvényességű, abszolút és kizárólagos igazságot közvetítő szent könyv képzete, a görög antikvitás nem kodifikálja a mítoszokat, nem rögzíti az egyes istenekről állítható kijelentések halmazát. A halhatatlannok történetei (az isteni aspektusok eleve adott funkcionális és pszichológiai gazdagságán túl) a poliszvallás változó lokális és kronológiai kontextusának megfelelően is jelentős eltéréseket mutatnak. Ezt a sokszínűséget egészíti ki a mítosz műalkotássá formálása során aktiválódó elbeszélői változatosság, amely az idő múltával a tradíció alapuló, de egyéni művészi célokat megvalósító, egymással dialogizáló elbeszélések polifón, hierarchiát nem alkotó, végtelenné tágítható korpuszát hozza létre. A görög mítoszok kellően nyitottak és rugalmasak ahhoz, hogy bárki, bármikor újraírhasa őket a versengő modellkövetés antik elvét követve.

E mítoszkezelési attitűd különösképp érvényes a hellénizmus irodalmára, amely az istentörténetek meg nem kérdőjelezett alapigazságát hajlamos az archaikus és klasszikus korra jellemző heroikus, fennkölt hangnem helyett új regiszterekben megszólaltatni; másfelől pedig igyekszik eddig ismeretlen, a lokális tradícióból vagy az alkotói fantáziából eredő történetekkel, változatokkal gyarapítani a konszenzusos mitológiai tudást.

Utóbbi legegyszerűbb módja a tematikai bővülés. Az alvilágba rabolt lányát gyászoló, a földek ennek nyomán bekövetkező terméketlenségével az emberiség jövőjét veszélyeztető Démétér Eleusisben, dajkaként töltött időszaka az archaikus kor végén keletkezett, homérosi stílusreminiscencián alapuló *Démétér-himnusz* óta meghatározó az istennőre vonatkozó tudásanyagban. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a Kr. e. 3. századi költő, a kósi Philitas mára csak töredékekből rekonstruálható kiséposza a Persephonét kereső bolyongása során a költő szülőföldjére is eljutó Démétér ottani tetteiről kevésbé igaz információkat hordozna. Noha az általános éhínség fenyegető árnyékában a selyemhernyótenyésztés feltalálásának istennői gesztusa akár nevetséges apróságnak tűnhet, a létező sziget valós ókori gazdaságtörténetében kiemelt fontosságú textilipar létrejöttének ezen új eredetmítosza problémamentesen integrálódik a Démétérrel kapcsolatos, szabadon bővíthető képzelt

adatbázisba.¹¹ A korszak mitikus elbeszéléseinek további jellegzetessége (műfaji korlátoktól lényegében függetlenül) a halhatatlanok tetteinek reális, földi elemekkel bővített bemutatása, amely a modern mitológiai elbeszélések emberléptékű, olykor egyenesen deheroizáló istenképét készíti elő. A korabeli olvasó által jól ismert hétköznapi tárgyak, banális cselekvések bevezetése az örökkönélők szférájába tekinthető a mai intruzív fantasy fordítottjának is, amelynek elbeszélői alaphelyzetét az jelenti, hogy az érzékszervin túli szféra betör a hétköznapiiba. Hogy kinél, hányféle olajbogyót evett az ifjú Théseus a marathóni bika legyőzése előtti este, az a félig elfeledett athéni, külvárosi tradíciót feldolgozó kallimachosi kiséposz, a *Hekalé* előtt nem képezte a *héro*sszal kapcsolatos *epistémé* részét. Az elbeszélés középpontjába az aktív, fiatal férfi helyett a küzdelem előestéjén őt a közelgő vihar láttán kunyhójába invitáló, ott szerényen megvendéglő attikai anyókat állító elbeszélés a mítoszt a heroikus küldetés szempontjából valójában érdektelen, viszont nagyon is átélhető részletek beemelésével meséli újra.¹² Az istenek, félistenek hétköznapi rutinjának, illetve a hőssé válás folyamatában meghatározó gyerekkorának ironikus vagy kifejezetten humoros ábrázolása közelebb hozza az olymposiakat az olvasóhoz, teológiai problémát nem jelent, s teljességgel megfelel az ábrázolás valóságosságával kapcsolatos, ugyancsak a hellénizmus korából származó aristotelési követelménynek.

A YA mitológiai fantasy felé vezető út szempontjából a hellénizmus irodalmának legfontosabb újítása azon sajátos életrajziség, amelynek révén az alkotók a tradícióban hatalmuk, képességeik teljében, felnőttként megjelenő istenalakok, *héro*sok eddig említésre érdemesnek nem tartott, kialakulóban lévő személyiségjegyeit mutatják fel. A félelmetesség és a fenség helyébe a korszak istenábrázolásában gyakran a megmosolyogtató, a tökéletlen, a félkész, azaz a gyermeki lép, amelynek megjelenítésében a gesztusnyelv, a kisgyerekkori viselkedés pszichológiai hitelű megfigyelése is fontos szerephez jut.¹³ Noha az ugyancsak az archaikus és klasszikus kor határán keletkezett homérosi *Hermés-himnusz* maga is a ravasz és találékony csecsemőt állítja a középpontba,

---

¹¹ SPANOUDAKIS (2002: 267).

¹² A magyar szakirodalomból ld. SZEPESSY (1992).

¹³ A témához ld. AMBÜHL (2005).

aki túljár bátyja, Apollón eszén; az olymposiak gyerekkorának, felnövekvésének ábrázolása új és közkedvelt témaként a hellénizmusban válik általánossá, s a korszak mindhárom, egymásra folyamatosan reflektáló, kiemelkedő alkotójánál meghatározó jelentőségűvé.

A gyermekkorra való fókuszálás jegyében a himnusz ősi műfajának megújításával kísérletező Kallimachos kötetét Zeus születéstörténetével kezdi, részletes áttekintést adva a világrajövetel mikéntjéről, az újszülött köldökcsonkjának lehullásáról, a krétai barlangban mézzel és kecsketejjel táplált, sokat síró kisbaba fejlődéséről, egészen a szakáll megjelenésével jelzett serdülőkorig.¹⁴ A költő egy másik himnusza Artemist három, nem kronologikus sorrendet követő, motívumismétlésen alapuló gyerekkori epizódban láttatja.¹⁵ Az istennő először apróságként, főisten apja ölében jelenik meg a szövegben, amint annak szakála után kapdosva kuncsorog ajándékért (4–5, 26–29); majd kilencévesen tűnik fel, amikor felnőtt kísérete nélkül, vele egykorú, mumussal riogatott földi lányok módjára rémüldöző nimfácskái társaságában keresi fel a Kyklópsok vulkánmélyi barlangját (46–72). Végül ismét háromévesen látjuk viszont, egy korábbi, szintén a kovácsisten műhelyében tett látogatás során, amint anyja karjáról a neki gerelyt készítő, hegynyi Brontés (“Mennydörgés”) térdére kéredzkedve bátran tépegeti annak irdatlan mellkasáról a bozontos szőrt (72–79). A játékával minimális fájdalmat okozó, butuska gyermek és az ormóttan, de nyilván érző szívű szörnyeteg kettőse a fizikai dimenziók (normál esetben fenyegető) aránytalanságát ellentételező biztonságérzet hatására derús-ironikus életképet alkot a másutt nem hagyományozott történetekből.

Az archaikus kor óta hagyományosan a κλέος ἀνδρῶν (“a férfiak hírneve”) megéneklésére hivatott, gyerekekkel csak elvétve foglalkozó¹⁶ eposz újraértelmezője, Apollónios Rhodios Argonauta-elbeszélésében ugyancsak gyakran ábrázolja istenek gyerekkorát. Iasón küldetése, az

¹⁴ Kall. *Hymn. ad Zeum*, 44–56.

¹⁵ Kall. *Hymn. ad Artem*. Az istennő kislánykénti ábrázolásáról ld. ADORJÁNI (2019: 10–12).

¹⁶ A Hektór és Andromaché búcsúja során (Hom. *Il.* 6,391–496) sisakos, véres apja látán felsíró kis Astyanaxon túl leginkább hasonlatokban találkozni gyerekekkel (ld. az alvó kisdetről a legyet elhessegető anya képét, *Il.* 4,130–131).

aranygyapjú megszerzése nem hajtható végre Médeia varázstudása nélkül, kettejük szövetségét azonban az őket pártfogoló istennők csakis szerelmi kontextusban tartják elképzelhetőnek. Eltérően a kortárs YA mitológiai fantasyben többnyire díszítőelemként alkalmazott szerelmi száltól, ez esetben a kalandos vállalkozás szempontjából valóban kulcsfontosságú érzelmekről van szó, amelyek felkeltése Aphrodité fiának feladata. Az apai szigor nélkül felnövő, elkényeztetett, a kockajátékban mindig csaló s ezzel játszópajtását, a kis Ganymédést minduntalan megrikató Eróst anyja csakis új, bűvös játékszer, a kis Zeus egykori labdájának odaígéréssel képes rávenni a cselekvésre.¹⁷ A viszonylag rendezett háttérű olymposi gyerekistenek mellett a veszélynek kiszolgáltatott, védtelen kicsi alakja szintén feltűnik a műben: a kincs megszerzése után menekülni kényszerülő pár rögtönzött nászát az epikus abba a barlangba helyezi, ahol egykoron az (anyja villámsújtotta, égő testéből kimetszett) újszülött Dionysos rejtőzött, korábban sehol sem említett dajkájával.¹⁸

Az idill új műfaját évszázados tematikai, hangnemi, nyelvi, metrikai szabályok tudatos áthágásával, illetve keresztezésével létrehozó Theokritosnak két költeménye is különösen érdekes a majdani, gyerekszereplőket mozgató fantasy történetsemáinak szempontjából. A 24. idill a bátorságot, hősiességet a felnőtt férfiléttel azonosító képzet kihívójaként pajzs-bölcsőben alvó kisedeként ábrázolja Héraklést. A *héros* superképessége már e zsenge korban is megmutatkozik, a csecsemő pusztá kézzel fojtja meg az alvilágból rá és mit sem sejtő ikertestvérére támadó kígyókat: a kozmikus erővel harcoló, világmegmentő gyerek (kamasz) alakja a YA fantasy központi eleme. A serdülő Polyphémos monológjaként elhangzó 11. idill teremti meg a Szépség és a Szörnyeteg máig népszerű kettősét. A tengeri nimfáért reménytelenül epekedő, saját rútságáról nem tudó, sőt, önmagát a víztükörben szépnek látó, viszonzatlan első szerelmének esendőségében az olvasó szimpátiáját elnyerő kamasz kyklóps radikálisan különbözik a homérosi ábrázolás által dominált tradíció félelmetes emberevőjétől. A halhatatlanokon túl valós földi gyerekek is idézhetők a korszak alkotásaiból, mégpedig igen fontos esztétikai

¹⁷ Ap. Rhod. Arg. 3, 129–145.

¹⁸ Ap. Rhod. Arg. 4, 1128–1140.

kontextusokból: az idős Kallimachos pályavégi összegzésében a tiszta, gyerekkori önmagához való hűséget tekinti művészete Apollón által legitimált alappillérenek; míg a bukolikus költészet programversét jelentő I. idill *ekphrasis*ában a műgond, a *textust* létrehozó alkotói koncentráció és függetlenség megjelenítésére a külvilággal és a rábízott feladattal mit sem törődő, sásból tücsökkelitkát fonó, munkájában elmélyülő kisfiú alakja szolgál.¹⁹ Az iménti példák alapján úgy tűnik, a váratlanul a mítosz terében feltűnő, cselekvő, az ottani kihívásoknak megfelelni képes, szuperképességekkel bíró, kollektív érdekeket felvállaló gyerek/kamasz alakja határozott ókori gyökerekkel rendelkezik.

A mai YA mitológiai fantasy világképének egy további fontos és csaknem általános jellemzője, a zeusi rendet valamiféle felsőbbrendű Igazsággal, Szépséggel megfeleltető képzet visszaszorulása, sőt ellentétbe fordulása viszont másunnan vezetendő le. Bár a görög mítoszok racionalizáló átdolgozására, az antikvitást a felvilágosult, tudomány- és fejlődéshívő Nyugat polgári értékrendjének nézőpontjából szemlélő, gúnyos vagy frivol, a heroikus eszmények rombolása helyett inkább szórakoztatni kívánó szövegekre a 19. század végének populáris irodalmából, zenéjéből számos példa hozható,²⁰ a görög istenvilág átértékelésének, a vele szembeni feltétlen hódolat eltűnésének kezdetei e másodlagos felhasználói körök helyett a klasszikus antikvitás hagyományozásáért felelős akadémiai milióhöz köthető. A görögségkép F. Nietzsche írásaival kezdődő, majd a 2. világháborút követően főként az irracionális görög gondolkodásban játszott szerepét vizsgáló E. R. Dodds hatására bekövetkező radikális változására e helyütt nincs mód részletesen kitérni, az azonban mindenképp megjegyzendő, hogy ezen, morális kritikán is alapuló mítoszolvasat visszatérő gesztusként az olymposiak kegyetlenségének, igazságtalanságának képzetét, cselekedeteik kiábrándító irracionálisát szegezi szembe az *edle Einfalt und stille Größe* Winckelmanntól származó ideájával. Mindez erőteljesen hat a kortárs mitológiai fantasy istenképére, amelynek egyképp visszatérő eleme a

¹⁹ Kall. *Ait.* fr. 1; Theokr. 1, 45–54.

²⁰ Ld. pl. J. OFFENBACH operettjeit (*Orphée aux enfers*, 1854; *La belle Hélène*, 1864) vagy a *belle époque* *Odysséia*-újraírásait: J. LEMAITRE, *En marge des vieux livres*, Paris, 1906, 3–48; E. GIRADOUX, *Elpénor*, Paris, 1919.

dehonesztáló paródia és a halhatatlanok gátlástalan ösztönlényként való ábrázolása, amely a felnőtteknek írott szövegekből indulva mára a YA fantasy világképét is befolyásoló tényezővé vált.

Ami a mai görög témájú fantasy közvetlen kialakulását illeti, az előzmények ez alkalommal is angolszász nyelvterületen keresendők, noha a mágikus világot elsődlegesen a kelta mítoszokra alapozó *Gyűrűk ura* hatásával összemérhető, általános imitáció tárgyává lett antik vonatkozású modellszöveg nehezen jelölhető meg. A műfaj első, felnőttekhez szóló alkotásaként Tolkien barátja és pályatársa, C. S. Lewis *Till we have faces* című művét szokás említeni, 1956-ból. Az apuleiusi *Aranyszamár* betételbeszéléséből kiinduló regény Amor és Psyché történetét képzeletbeli, barbár világba helyezi át, a szépséges Psyché és az őt féltve szerető rút nővér kapcsolatát állítva az elbeszélés középpontjába.²¹ Noha az erőteljes vallási szimbolizmus áthatotta műve ma is népszerű, Lewis napjainkig tartó valódi írói sikerét a gyerekeknek szánt, rendkívül heterogén (az arab, a skandináv, a kelta és a keresztény) hagyományból merítő *Narnia*-sorozatnak köszönheti. A londoni ház padlásán porosodó szekrényből nyíló párhuzamos világban a szereplők rendre találkoznak kentaurokkal, faunokkal, bortól áradó folyókkal, a görög mitológia ennek ellenére nem kizárólagos forrása (a magát hithű anglikánnak valló, haldokló feleségével azonban Delphoiba „zarándokló”) Lewis fantáziavilágának.²²

Görög mítoszokat újramesélő, kifejezetten gyerekek számára készült, a jelenkori angolszász YA regények fontos előképének tekinthető szövegek ismertek viszont a 19. század közepének amerikai irodalmából. N. Hawthorne *A Wonder-Book for Girls and Boys* (1851) és *Tanglewood Tales* (1853)²³ című, a tanári állását elveszítő szerző egzisztenciális válságában született (s így a *Harry Potter* keletkezéstörténetével párhuzamot mutató) munkái keretes elbeszélésgyűjtemények formájában írják át a görögség néhány mítoszáét (*A Gorgó, Midas király, a Hesperidák almái*), különös érdeklődést mutatva a szörnyek és legyőzőik iránt, nem ritkán a

²¹ FOLCH (2017).

²² A *Narnia* görögségképéhez ld. SLATER (2015).

²³ Bővebben MURNAGHAN (2011). A kötetekből *Aranyvarázs és más görög regék* címmel 1931-ben jelent meg magyar válogatás.

gótikus rémregény tónusát imitálva. A két kötet célja a közkincsnek tekintett antik mitológia naprakésszé formálása:

No epoch of time can claim a copyright in these immortal fables. They seem never to have been made; and certainly, so long as man exists, they can never perish; but, by their indestructibility itself, they are legitimate subjects for every age to clothe with its own garniture of manners and sentiment, and to imbue with its own morality.²⁴

Hawthorne értelmezése szerint az ősidők ködében, az emberiség gyekkorában keletkezett ártatlan, erkölcsös, Ovidius idején azonban bemocskolt történetek csupán eredeti hangvételük helyreállítása után szolgálhatnak az ifjúság épülésére.²⁵ A bűntől való megtisztítás jegyében Persephoné elrablása mögött eszerint távolról sem Hadés kéjvágya áll: az alvilág ura épp csak arra vágyik, hogy állandóan halhassa egy édes kis lábacska ide-oda szaladgálását földalatti folyosóin. A *Tanglewood Tales* kerettörténetében feltűnő Hawthorne-alteregő, a lelkes, fiatal Eustace Bright nem titkolt célja, hogy ifjú amerikaiakból álló hallgatóságának az öreg, ősz szakállú bácsiknak való, régi, dohos históriák helyett élvezetes, képeskönyvszerű megjelenítéssel adja elő új mítoszait, s nem fél vitába szállni az őt szintén hallgató idős klasszika-filológus begyepesedett nézeteivel sem, miközben az elbeszélések háttérében a fiatal, dinamikus, erkölcsileg feddhetetlen Amerika és a bűnökkel terhelt, fejlődésképtelen, *has been* Európa ellentéte is felsejlik.

A teljességgel a görög hitvilágra alapozó kortárs YA mitológiai fantasy jelenlegi első számú modellje kétségkívül R. Riordan *Percy Jackson*-sorozata.²⁶ A texasi irodalomtanár klasszikus kánon őrizte mítoszok tömegkultúrába való áttemelését megvalósító, Rowling vállalkozásához hasonlóan erős és sikeres brandépítés kísérte pentalógiája (s az abból kinövő újabb szériák²⁷) számos figyelemre méltó vonást mutat, amelyek egy része a mítoszt szórakoztató, egyszersmind borzongató elbeszélésekben

²⁴ HAWTHORNE (1851: 5–6).

²⁵ RICHARD (2009: 179).

²⁶ RIORDAN (2005–2009). A magyar változat első köteteiről ld. FEHÉR (2011).

²⁷ RIORDAN, *The Heroes of the Olympos* 1–5 (2010–2014); *The Trials of Apollo* 1–5 (2016–2020). A kötetek magyarul is olvashatók.

újrateremtő Hawthorne-i kezdeményezés továbbgondolásán alapul. Míg elődje csupán a képzeletbeli világ viszonyrendszerének (pl. Héraklés magasságának) érzékeltetésekor hivatkozott olykor Massachusetts hegy- és vízrajzára, a *Percy Jackson* cselekménye már teljes egészében a jelenkori Egyesült Államokban játszódik. A gyermek- és ifjúsági regények történetalkotására vonatkozó normatív alapfeltételek utóbbi évtizedekben tapasztalható módosulása nyilvánvaló módon mutatkozik meg Riordan műveiben is, mindenekelőtt a szereplők társadalmi, vallási, nemi hovatartozásának változásában: a fehér, anyagi-érzelmi biztonság jellemezte középosztálybeli fiúkat és lányokat nehéz sorsú, diszkrimináció sújtotta szereplők váltják, a hagyományos családmóddal helyett megjelenik az egyszerűs, illetve mozaikcsalád, a szülő betegsége vagy káros szenvedélye miatti diszfunkció, az árvaság motívuma.²⁸ Az olvasóközönségéhez hasonlóan bevallottan videójáték-rajongó,²⁹ egy interjúban vizuális inspirációként a *World of Warcraft* világára hivatkozó Riordan kevésbé szelíd formában a 19. századi *picture book* ideáját fejleszti tovább. A regény nyíltan hangoztatott célja nála is a mítosz életre keltése, a dermedtségét okozó iskolai közegből való kiszabadítása és közvetítése az ókori szövegekkel szemben tanári tapasztalata szerint mereven ellenálló korosztály felé. E törekvésnek mintegy metaforája a főszereplő iskolai pályafutása: a hagyományos oktatási keretek között bukducsoló, figyelemzavara miatt stigmatizált Percy/Perseus, miután fény derül olymposi származására, remekül érzi magát új, alternatív iskolájában, a vele egyívású Félvérek táborában, s diszlexiájáról is bebizonyosodik, hogy az csupán az angolt érinti, a *campus* hivatalos nyelvét jelentő ógörögöt a legkevésbé sem.³⁰

Az én-elbeszélésként megszólaló, a párhuzamos világok, illetve a valóságba betörő negatív erők toposzát vegyítő regény bevált elbeszélői sémákat alkalmaz. A rossz anyagi körülmények között, alkoholista nevelőapjának kiszolgáltatottan, ráadásul (látszólag) mentális fogyatékos-sággal élő tizenkét éves fiúról a véletlen folytán derül ki félisteni szár-

²⁸ Az atipikus család motívumának lehetséges mitológiai előzményeiről ld. JANKA-STIERSTORFER (2017b).

²⁹ A számítógépes játék és a fantasy történetformálási analógiáiról, az algoritmus narratív szerepéről ld. MCMENOMY (2005); BORBÍRÓ (2019).

³⁰ A mitológiai fantasy iskolaképéről ZINN (2017).

mazása, amely küldetését is meghatározza. Poseidón new york-i fiának a Zeustól ellopott villámot kell visszaszereznie, helyreállítva ezáltal az ég, a tenger és az alvilág korábbi *status quóját*, amely az egykor ellene lázadó ifjabb istengeneráción bosszút álló Kronos akaratából vált kozmikus konfliktussá. A Jó és a Rossz harcát példázó, átkok, jóslatok mozgatta cselekményt az elbeszélő reflexiónak helyet nem hagyó, lendületes akciókra, gyors egymásutániségben váltakozó, de kiszámítható, repetitív üldözésjelenetekre, párbajokra fűzi fel.

A világepítés narratív eszközei ismert formulákat követnek.³¹ Az elbeszélő hallgatolagos megállapodást köt az olvasóval az irracionális létezőként való elfogadása érdekében – ennek értelmében nincs mit csodálkozni, ha egy hétköznapi kosármecsen gyilkos laistrygónok támadnak az emberre a tornateremben. A szubsztitúció elvét követve a mágikus szféra tradicionális tárgyainak megfelelői megtalálhatók a valóságban is: a Hadés sapkáját idéző baseballsapka viselőjét láthatatlanná teszi. A regény világát döntően a mitológiai alapkarakterüket őrző, de a modern civilizáció vívmányait is értékelő, a jelen társadalmi problémáival szembesülő mitikus lények népesítik be. Az isteni apjától örökölt különleges képességeit high-tech eszközökkel kombináló, a Medusát a mobiltelefon tükörfelületének segítségével lefejező Percy csapatában találni gyáva, hajléktalan, mogyoróvajfüggő kyklópsot; környezetvédő, a hősök alvilági útja során a Styx szennyezettségén felháborodó, afro-amerikai származású szatírt. A felnőtt pártfogók legfontosabbja a magát mozgássérült latintanárnak álcázó, kentaurságát kerekesszékekkel leplező Cheirón, aki a műveltséget és a józan ítélőképességet testesíti meg, s aki a történet kezdetén a Metropolitan Museum antik szoborgyűjteményében menti meg a főhőst az undok matektanár, Mrs. Dodds (!) alakjában életére törő fúriától. A szerző olykor tudatosan távolodik a hagyománytól, illetve azt az ellentétjébe fordítja: a szatír pánsípjával állatokat szelídít meg, indulatokat csillapít – kérdés, hogy a mitológiában járatlan olvasó felismeri-e a szatírt orpheusi képességgel, de nem orpheusi hangszerrel felruházó játékot. A teljesen beavatatlan publikum számára a fordulatos történések a felvillanyozó újdonság erejével hathatnak; aki azonban már valaha is hallott Odysseusról, az pontosan tudja, milyen

---

³¹ BUTLER (2012: 232–234).

típusú veszély fenyeget, ha a főhős társaival egy *Lotus* nevű bárba téved. Hasonlóan kulturális választóvonalat jelent a gyakran humoros³² célzatú névadás: a mitológia ismerőinek a cselekmény kezdetétől van némi sejtésük az eltűnt Pan felkutatására induló, természeti lény mivoltát sokáig sikeresen leplező Grover Underwood valós szatíridentitásával kapcsolatban – akinek alakját, mellesleg, a szerző az Államok mai értékrendjében igen hangsúlyos, prüdériával határos szemérem jegyében mindenfajta ókori eredetű szexuális konnotációtól megfosztja.

A szöveg többszintű olvasatának lehetőségét a magának nyíltan kultúráközvetítői feladatot tulajdonító alkotó messzemenően érvényesíti. Riordan szerzői oldalán nem csupán híreket, kezdő írókat gyámolító tanácsokat és a neopogányság (Rowlinghoz hasonlóan) ellene is felhozott vádját hárító, a görög politeizmust a nyugati szellemi örökség részeként védelmező apológiát találni.³³ A regényíró ugyanitt a kötetek iskolai feldolgozását segítő ingyenes feladatlapokat, projekt- és játékötleteket kínál, e gesztussal közkinccsé téve s egyben kanonizálva is szövegét.³⁴ Riordan a történet előrehaladtával egyre nagyobb tempót diktálva rohan végig a görög mitológián, mindvégig kényesen ügyelve azonban a politikailag korrekt világképre és beszédmódra. A néhány mondat erejéig a jelen társadalom szinte minden kiszolgáltatottját megjelenítő, nekik ezáltal méltóságot kölcsönző regényíró eljárása mögött nem titkolt, patrióta színezetű politikai küldetéstudat is megmutatkozik. Az Olymposzt az Empire State Building 600. emeletére lokalizáló írói döntést a *translatio imperii* gondolata motiválja: a civilizáció folyamatos nyugatra vándorlása értelmében a világ feletti, igazságon alapuló hatalom, ezzel együtt a felelősség és az Európából átmentett kultúra letéteményese immáron az Egyesült Államok.

*35

---

³² A humor további (a ROWLING-féle hányásízű bonbon óta szinte kötelező) forrása az (al)testi működéssel kapcsolatos, kevésbé szalonképes jelenségek emlegetése, lásd a kentaurtanár kapcsán a lócitrom visszatérő motívumát.

³³ <https://rickriordan.com/>.

³⁴ NELSON–MOREY (2015).

³⁵ A tanulmány folytatása az Antikvitás & Reneszánsz következő, VII. kötetében jelenik meg.

Források

- BESSENYEI 2015–2017 BESSENYEI G. *Az Olümposz legyőzése* 1–3. (*A jövő harcosai, A feledés folyója, A háború lelke*), Szeged, 2015–2017.
- HAWTHORNE 1851 N. HAWTHORNE, *The Gorgon Heads*. in: *A Wonder-Book for Girls and Boys*, Lenox, 1851.
- RIORDAN 2005–2009 R. RIORDAN, *Percy Jackson & the Olympians*. (*The Lightning Thief, The Sea of Monsters, The Titan's Curse, The Battle of the Labyrinth, The Last Olympian*).
- SZAKÁCS 2016–2020 SZAKÁCS E., *Grifflovasok* 1–3. (*A Szelek Tornya, Babilon, Az utolsó zsebuniverzum*), Budapest, 2016–2020.

Felhasznált irodalom

- ADORJÁNI 2019 ADORJÁNI Zs., *Kallimachos Artemis-himnusza. Megjegyzések a művészi egység és a datálás kérdéséhez*, *Antik Tanulmányok*, 63 (2019), 1–38.
- AMBÜHL 2005 A. AMBÜHL, *Kinder und junge Helden. Innovative Aspekte des Umgangs mit der literarischen Tradition bei Kallimachos*. (*Hellenistica Groningana* 9), Leuven, 2005.
- BORBÍRÓ 2019 BORBÍRÓ A., *Másodlagos világok kapcsolata. A fantasy az adatbázis, algoritmus és hypertext tükrében*, in: Fogarasi Gy. – Tóth Á. (szerk.), *A tudományos hálózatoktól a hálózatok tudományáig (Szövegek között 21)*, Szeged, 2019, 274–311.
- BROWN 2017 S. A. BROWN, *The Classical Pantheon in Children's Fantasy Literature*, in: B. Rogers – E. Stevens (eds.), *Classical Tradition in Modern Fantasy*, Oxford, 2017, 189–209.
- BUTLER 2012 C. BUTLER, *Modern Children's Fantasy*, in: E. James – F. Mendlesohn (eds.), *Cambridge Companion to Fantasy Literature*, Cambridge, 2012, 224–235.
- CIPOLLETTI 2003 M. S. CIPOLLETTI, *Die Orpheus-Erzählungen in außereuropäischen Gesellschaften*, in: *Akten der Tagung der Deutschen Psychoanalytischen Vereinigung*, Bad Homburg, 2003, 243–249.
- FEHÉR 2011 FEHÉR B., *Ifjúsgági fiction – pedagógia – antikvitás*, *Orpheus Noster*, 3 (2011), 89–95.
- FOLCH 2017 M. FOLCH, *A Time for Fantasy: Retelling Apuleius in C. S. Lewis's Till We Have Faces*, in: B. Rogers – E. Stevens (eds.), *Classical Tradition in Modern Fantasy*, Oxford, 2017, 160–186.
- JANKA–STIERSTORFER 2017a M. JANKA – M. STIERSTORFER, *Verjüngte Antike: Griechisch-römische Mythologie und Historie in zeitgenössischen Kinder- und Jugendmedien*, Heidelberg, 2017.
- JANKA–STIERSTORFER 2017b M. JANKA – M. STIERSTORFER, *Von fragmentierten Familienverhältnissen zu Patchworkfamilien. Perseus, Theseus und Herkules in Ovids Metamorphosen und aktuellen Kinder- und Jugendmedien*, in: M.

- Janka – M. Stierstorfer (eds.), *Verjüngte Antike: Griechisch-römische Mythologie und Historie in zeitgenössischen Kinder- und Jugendmedien*, Heidelberg, 2017, 137–163.
- MAURICE 2015 L. MAURICE, *The Reception of Ancient Greece and Rome in Children’s Literature: Heroes and Eagles*, Leiden – Boston, 2015.
- McMENOMY 2015 M. McMENOMY, *Reading the Fiction of Video Games*, in: L. Maurice, *The Reception of Ancient Greece and Rome in Children’s Literature: Heroes and Eagles*, Leiden – Boston, 2015, 105–138.
- MURNAGHAN 2011 Sh. MURNAGHAN, *Classics for Cool Kids: Popular and Unpopular Versions of Antiquity for Children*, *Classical World*, 104 (2011), 339–353.
- MURNAGHAN–ROBERTS 2018 SH. MURNAGHAN – D. H. ROBERTS, *Childhood and the Classics: Britain and America, 1850–1965*, Oxford, 2018.
- NELSON–MOREY 2015 C. NELSON – A. MOREY, *A God Buys Us Cheeseburgers: Rick Riordan’s Percy Jackson Series and America’s Culture Wars*, *The Lion and the Unicorn*, 39 (2015), 235–253.
- OLECHOWSKA 2016 E. OLECHOWSKA, *J. K. Rowling Exposes the World to Classical Antiquity*, in: K. Marciniak (ed.), *“Our Mythical Childhood...” The Classics and Literature for Children and Young Adults*, Leiden – Boston, 2016, 386–410.
- PATAKI 2019 PATAKI E., *Seneca már (megint) nem a régi: A young adult fantasy és az antikvitás az Időfutár tükrében*, *Studia Litteraria*, 58 (2019), 258–276.
- RICHARD 2009 C. J. RICHARD, *The Golden Age of the Classics in America: Greece, Rome, and the antebellum United States*, Cambridge MA, 2009.
- SLATER 2015 N. W. SLATER, *Classical Memories in C. S. Lewis’ Chronicles of Narnia*, in: L. Maurice (ed.), *The Reception of Ancient Greece and Rome in Children’s Literature: Heroes and Eagles*, Leiden – Boston, 2015, 169–191.
- SPANOUidakis 2002 K. SPANOUidakis, *Philitas of Cos*, Leyden – Boston, 2002.
- STIERSTORFER 2017 M. STIERSTORFER, *Antike Mythologie in der Kinder- und Jugendliteratur der Gegenwart*, Frankfurt am Main, 2017.
- SZEPESY 1992 SZEPESY T., *Kallimachos Hekaléja*, *Antik Tanulmányok*, 36 (1992), 23–40.
- ZINN 2017 L. ZINN, *Camp Half Blood, Mount Olympus Academy & Co. Die Inszenierung der Schule in Mythenadaptionen des 21. Jahrhunderts*, in: M. Janka – M. Stierstorfer (eds.), *Verjüngte Antike: Griechisch-römische Mythologie und Historie in zeitgenössischen Kinder- und Jugendmedien*, Heidelberg, 2017, 99–115.

Doorways to Mount Olympus. Rewriting Greek Mythology in contemporary Hungarian YA fantasy

In a recent paper written about actual trends in English-speaking YA mythological fantasy A. S. Brown (2017) underlines the increasing marginalization of Greek and Roman stories as a new phenomenon. According to her, Classical Antiquity as narrative setting seems to lose importance and imaginative force which can be explained by psychological and cultural reasons. Because of their overwhelming cruelty, egoism and irresponsibility the Olympian gods seem to incarnate the parental authority which is heavily refused by young readers. On the other hand, Greek myths are considered boring due to their dominant role in traditional European education. The recent paper reexamines the statements of Brown by a twofold approach. Firstly, in a historical overview I would shed a light on some particularity of Greek literary tradition, especially on Hellenistic representation of (divine) childhood which can be regarded as a model for modern storytelling about the adventures of young people in a mythical world. Secondly, I would explore the narrative possibilities and the inspirational force of Classical Antiquity by a close reading analysis of two recent Hungarian YA trilogies, The warriors of future by G. Bessenyei and Gryphon Riders by E. Szakács.

Keywords: YA literature, child in Hellenistic Greek literature, contemporary Hungarian mythological fantasy

GELLÉRFI GERGŐ

Igaz történet a nagy halról Iuvenalis 4. satírájának fordítása

Egy rövid, a falánk Crispinus elleni invektíva és az antik irodalom egyik legkülönlegesebb eposzparódiája – e két egységből áll össze Iuvenalis 4. satírája, amelynek jegyzetelt prózai fordítása olvasható a következőkben.¹

Kulcsszavak: Iuvenalis, satíra, ezüstkör, Domitianus, eposzparódia

A 4. satíra Iuvenalis legtöbbet kritizált költeményei közé tartozik, elsősorban szerkezete miatt – sőt a “patchwork satire” kifejezés is felbukkan vele kapcsolatban a szakirodalomban, ti. hogy két külön műből „fércelték össze”. A problémát a satíra kritikusai számára a látszólag igen laza kapcsolat jelentette a két fő szerkezeti egység, a Crispinust támadó első (1–33) és a Domitianusnak szánt hatalmas rombuszhalról és az azt befogadni képes fazék hiányáról szóló második szakasz (34–149) közt – utóbbi a kutatás egyöntetű állásfoglalása szerint eposzparódia.²

A szerkezeti problémák javarésze azonban feloldható a két központi figura közötti összefüggés feltárásával. A miniatűr „rombuszhal-eposz” kulcsjelenetében, a tanácsnokok sorában megjelenő tizenegy alakot Iuvenalis csak néhány szóval, legföljebb néhány sorral jellemzi, egyikük, Crispinus azonban ennél jóval hosszabb bemutatást kap a satíra bevezetőjében – alakja ráadásul számos párhuzamot mutat Domitianuséval. A tanácsjelenetben a költő nem emeli ki Crispinust a többi közül, nem

---

¹ A publikáció az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport (TK2016-126) támogatásával jelent meg.

² A 4. satíra kutatástörténetéhez ld. ANDERSON (1982: 232–234) és GELLÉRFI (2018: 182–185).

utal arra, hogy bármilyen szempontból más lenne, mint a másik tíz. Crispinus nem hitványabb alak Domitianus többi bizalmasánál, csupán egy a sok közül, ezért a szatírárt nyitó hosszú jellemzés bármelyikükről szólhatna. A gyarlóság számos formáját megjelenítő tanácsadók magáról a császárról alakítanak ki lesújtó képet, aki hozzájuk hasonló alakokkal vette körül magát – s ez egyúttal a teljes rezsím kritikája is, amelyben az uralkodó legfontosabb bizalmasai egy túlméretes rombuszhalhoz hasonló banális ügyekkel foglalkoznak.

Ráadásul a történet utolsó soraiból kiderül, hogy e tanácsülés volta képpen haditanács, amelyet úgy hívott össze Domitianus, mintha a germániai harcokkal kapcsolatos fejleményeket kellene megvitatni. Crispinus és társai azonban nem a hadieseményekről tárgyalnak, hanem arról, hogy hogyan, milyen fazékban kellene elkészíteni e példátlanul nagy halat. Iuvenalis azt sugallja, hogy a germánok elleni győzelmekért ünnepelt fővezér valójában ilyen semmiségekkel volt elfoglalva, míg mások megvívták neki a háborút, amelyért Statius dicsőítő költeményt írt róla. Az ezüstkori eposzköltő a hagyományban *De bello Germanico* címen ismert műve a 4. szatíra eposzparódiájának egyik fő ihletője, egyúttal célpontja – ahogy azt Iuvenalis a múzsainvokációban hangsúlyozza: az udvari eposzokkal szemben az övé egy *igaz történet*.³

Célom, akárcsak az *Antikvitás & Reneszánsz* előző kötetében megjelent fordításokban, a narrátor indulatainak, gondolatmenetének és szatirikus gúnyának visszaadása volt a lehető legpontosabb prózai fordítással, amíg ez nem megy az érthetőség, illetve a stílus rovására – ahol pedig igen, ott a pontos tartalmi megfelelést tartottam szem előtt. A szöveghez illesztett magyarázó jegyzetek elkészítéséhez mindenekelőtt Braund és Courtney kommentárjait, illetve Ferguson proszopográfiáját használtam.

Források

CLAUSEN 1959 W. V. CLAUSEN (ed.), *A. Persi Flacci et D. Iuni Iuvenalis Saturae*, Oxford, 1959.

---

³ A 4. szatíráról ld. még GELLÉRFI (2016: 399–407) és az ott hivatkozott szakirodalmakat.

Felhasznált irodalom

- ANDERSON 1982   W. S. ANDERSON, *Studies in Book I of Juvenal*, in: *Essays on Roman Satire*, Princeton, 1982, 197–254.
- BRAUND 1996   S. M. BRAUND, *Juvenal Satires Book I*, Cambridge, 1996.
- COURTNEY 1980   E. COURTNEY, *A Commentary on the Satires of Juvenal*, London, 1980.
- FERGUSON 1987   J. FERGUSON, *A Prosopography to the Poems of Juvenal*, Brussels, 1987.
- GELLÉRFI 2016   G. GELLÉRFI, *Res vera agitur – On the structure and the targets of Juvenal's Satire 4*, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 56 (2016), 399–407.
- GELLÉRFI 2018   GELLÉRFI G., *Allúziós technika és műfaji hatások Iuvenalis szatíráiban*, Budapest, 2018.

*D. Iunii Iuvenalis***SATVRA IV**

Ecce iterum Crispinus, et est mihi saepe uocandus
 ad partes, monstrum nulla uirtute redemptum
 a uitiiis, aegrae solaque libidine fortes
 deliciae, uiduas tantum aspernatus adulter.
 quid refert igitur, quantis iumenta fatiget 5
 porticibus, quanta nemorum uectetur in umbra,
 iugera quot uicina foro, quas emerit aedes
 [nemo malus felix, minime corruptor et idem]
 incestus, cum quo nuper uitata iacebat
 sanguine adhuc uiuo terram subitura sacerdos? 10
 sed nunc de factis leuioribus. et tamen alter
 si fecisset idem caderet sub iudice morum;
 nam, quod turpe bonis Titio Seioque, decebat
 Crispinum. quid agas, cum dira et foedior omni
 crimine persona est? mullum sex milibus emit, 15
 aequantem sane paribus sestertia libris,
 ut perhibent qui de magnis maiora locuntur.
 consilium laudo artificis, si munere tanto
 praecipuam in tabulis ceram senis abstulit orbi;
 est ratio ulterior, magnae si misit amicae, 20
 quae uehitur cluso latis specularibus antro.
 nil tale expectes: emit sibi. multa uidemus
 quae miser et frugi non fecit Apicius. hoc tu
 succinctus patria quondam, Crispine, papyro?

¹ Domitianus (uralk. 81–96) közelebbről azonosítatlan, az 1. szatírában is említett egyiptomi származású kegyence.

² A szüzességi fogadalmukat megszegő Vesta-papnőket élve temették el. Pliniustól és Suetoniusától tudjuk, hogy Domitianus idején egy Cornelia nevű Vesta-szüzet halálra ítélték – nem egyértelmű, van-e közvetlen kapcsolat Crispinus alakja és ezen eset között.

*Iuvenalis 4. satírája***Igaz történet a nagy halról**

[1] Nézd, már megint Crispinus!¹ Gyakran kell színpadra szólítanom e szörnyet, kinek bűneit egyetlen erény sem enyhíti, e beteg kéjencet, ki csak a bujaságban bátor, e gaz csábítót, ki csak hajadon nőkre nem vet szemet. Nem számít, hogy mekkora az oszlopsor, ahol lovait izzasztja, mekkora a liget, melynek árnyában körbehordozzák, hogy micsoda házakat vett és mennyi földet a Forum mellett. Hisz egyetlen hitvány ember se lehet boldog, a legkevésbé pedig a szalagos papnő vérfertőző megrontója: élve kell a föld alá kerülnie a szűznek, ki összefeküdt vele a minap!²

[11] No, de most a kisebb bűneiről. Persze ha más követné el ezeket, az erkölcsbíró elé kerülne; csakhogy ami a derék Titius és Seius esetében rút, az Crispinushoz kimondottan illik. Mit tehetsz, ha egy elvetemült személy mocskosabb bármilyen vádnál? Hatezerért vett egy márnát, ezer sestertiust adott minden fontjáért, legalábbis így tartják, akik a nagy dolgokról még nagyobbakat mondanak.³ Dicsérném e mesteri ötletet, ha e méreates ajándékkal egy gyermektelen öreg végakaratóban csalná ki magának az első helyet,⁴ vagy ami még jobb, ha nagy hatalmú kedvesének küldené, aki barlangnyi gyaloghintója széles ablakai mögött utazik. De ilyesmire ne számíts! Magának vette! Sok dolgot láthatunk manapság, amit még szegény takarékos Apicius se tett meg.⁵ És ezt épp te, Crispinus, aki otthon annak idején még papirusszal övezted derekad?!⁶

---

³ A hal súlya és a ráköltött összeg (egy legionárius sokévi zsoldja) egyaránt túlzásnak tűnik.

⁴ Az ún. „örökségvadászok” ajándékokkal és egyéb szolgálatokkal igyekeztek lekenyerezni a törvényes örökös nélküli gazdagokat.

⁵ Ironikus: Marcus Gavius Apicius, kora császárkori híres-hírhedt ínyenc, aki Seneca tanúsága szerint azért követett el öngyilkosságot, mert úgy érezte, nem tudja tovább fentartani az életszínvonalát. A neve alatt hagyományozott szakácskönyv évszázadokkal halála után keletkezett.

⁶ Utalás Crispinus egyiptomi származására és egykori alacsony sorára.

hoc pretio squamae? potuit fortasse minoris piscator quam piscis emi; prouincia tanti uendit agros, sed maiores Apulia uendit. qualis tunc epulas ipsum glutuisse putamus induperatorem, cum tot sestertia, partem exiguam et modicae sumptam de margine cenae,	25 30
purpureus magni ructarit scurra Palati, iam princeps equitum, magna qui uoce solebat uendere municipes fracta de merce siluros? incipi, Calliope. licet et considerare: non est cantandum, res uera agitur. narrate, puellae Pierides, prosit mihi uos dixisse puellas.	35
cum iam semianimum laceraret Flauius orbem ultimus et caluo seruiret Roma Neroni, incidit Hadriaci spatium admirabile rhombi ante domum Veneris, quam Dorica sustinet Ancon,	40
impleuitque sinus; neque enim minor haeserat illis quos operit glacies Maeotica ruptaque tandem solibus effundit torrentis ad ostia Ponti desidia tardos et longo frigore pingues. destinat hoc monstrum cumbae linique magister pontifici summo. quis enim proponere talem aut emere auderet, cum plena et litora multo delatore forent? dispersi protinus algae inquisitores agerent cum remige nudo,	45
non dubitaturi fugitiuum dicere piscem depastumque diu uiuaria Caesaris, inde elapsum ueterem ad dominum debere reuerti.	50

⁷ Száraz, rosztalajú vidék – ezért nagyobb földet lehet itt venni ugyanazon az áron.

⁸ A szatírát Iuuenalis 101 és 117 között publikálta, valószínűleg a 110-es években; a kifejezés Domitianus korára utal vissza.

⁹ Azaz: egyiptomi halakat.

¹⁰ Az eposzparódia kezdete az epikus Múzsza, Kalliopé invokálásával.

¹¹ Az éneklés ti. hagyományosan állva történik – Iuuenalis így állítja kontrasztba a fik-tív tárgyú epikus költészetet saját igaz történetével.

Ennyit egy marék pikkelyért? Talán még a halászt is olcsóbban megvehetted volna, mint ezt a halat; tartományok adnak el földeket ennyiért, sőt Apulia nagybirtokokat is.⁷

[28] Mit gondoljunk, mekkora lakomákat zabált fel a legfőbb vezér annak idején,⁸ mikor a nagy Palatium bíbor bohóca ily sokezer sestertiust böfögött fel egy szerényebb étkezés csekély, mellékes része után? S most ő az első a lovagok közt, aki egykor még a romlott áru közül kínálta nagy hangon honfitársait, a harcsákat?⁹

[34] Kezdd el, Calliope.¹⁰ Le is ülhetsz, nem kell énekelned, ez egy igaz történet.¹¹ Meséljetek, Pieria lányai, s váljék javamra, hogy lánynak neveztelek titeket.¹²

[37] Midőn már az utolsó Flavius gyötörte e félholt világot, s Róma is a kopasz Nerót¹³ szolgálta, felbukkant egy hihetetlen méretű adriai rombuszhal Venus háza előtt, mely a dór Ancon fölé magasodik,¹⁴ és megtöltötte a hálót. Nem kisebb példány akadt ugyanis bele, mint amelyeket Maeotis jege rejt,¹⁵ majd kiont a hullámzó Pontus szorosaiba,¹⁶ miután a nap áttörte a fagyot, a tétlenségtől lomhán, s a hosszú téltől kövéren.

[45] A háló és a sajka mestere¹⁷ a főpapnak¹⁸ szánja e szörnyet. Ugyan ki is merne áruba bocsátani vagy megvenni egy ekkora fogást, mikor a partok is tele vannak besúgókkal?! A lépten-nyomon felbukkanó hínárvizsgálók¹⁹ tüstént perbe fognak a védtelen evezőst, nem röstelnék azt állítani, hogy szökevény e hal: sokáig táplálta a császári keltező, s innen csusszant ki, vissza kell hát térnie régi gazdájához.

¹² A Domitianus-udvart meghatározó hízelgés megjelenése: a *puella* szó sem „fiatal lány”, sem „szűz” értelemben nem lehet igaz a Múzsákra.

¹³ Domitianust Suetonius tanúsága szerint nagyon bántotta kopaszodása; a Neróval való összehasonlítás a legkevésbé sem hízelgő.

¹⁴ A syracusaei menekültek által alapított mai Ancona védőistensége, Venus temploma egy dombon állt

¹⁵ Az Azovi-tenger, amely sekélyisége és alacsony sótartalma miatt könnyen befagy.

¹⁶ A Fekete-tenger.

¹⁷ Iuvenalis itt mímelt epikussággal nevezi meg az öreg halászt.

¹⁸ A *pontifex maximus*nak, azaz Domitianus császárnak.

¹⁹ Mivel a hínár teljesen értéktelen, valószínűleg a magukat álcázó besúgókra utal.

si quid Palfurio, si credimus Armillato,
 quidquid conspicuum pulchrumque est aequore toto
 res fisci est, ubicumque natat. donabitur ergo, 55
 ne pereat. iam letifero cedente pruinis
 autumnno, iam quartanam sperantibus aegris,
 stridebat deformis hiems praedamque recentem
 seruabat; tamen hic properat, uelut urgueat auster.
 utque lacus suberant, ubi quamquam diruta seruat 60
 ignem Troianum et Vestam colit Alba minorem,
 obstitit intranti miratrix turba parumper.
 ut cessit, facili patuerunt cardine ualuae;
 exclusi spectant admissa obsonia patres.
 itur ad Atriden. tum Picens 'accipe' dixit 65
 'priuatis maiora focis. genialis agatur
 iste dies. propera stomachum laxare sagina
 et tua seruatum consume in saecula rhombum.
 ipse capi uoluit.' quid apertius? et tamen illi
 surgebant cristae. nihil est quod credere de se 70
 non possit cum laudatur dis aequa potestas.
 sed derat pisci patinae mensura. uocantur
 ergo in consilium proceres, quos oderat ille,
 in quorum facie miserae magnaeque sedebat
 pallor amicitiae. primus clamante Liburno 75
 'currite, iam sedit' rapta properabat abolla
 Pegasus, attonitae positus modo uilicus urbi.
 anne aliud tum praefecti? quorum optimus atque
 interpret legum sanctissimus omnia, quamquam
 temporibus diris, tractanda putabat inermi 80
 iustitia. uenit et Crispi iucunda senectus,

²⁰ Besúgók, előbbi talán a Suetonius által is említett M. Palfurius Sura.

²¹ Azaz a lázas periódusok ritkulásában.

²² Az Albanus és a Nemorensis tavakra kilátás nyílt a magasabban futó via Appiáról.

²³ A hagyomány szerint Tullus Hostilius alatt pusztult el az Aeneas fia, Ascanius által alapított Alba Longa, de Vesta kultusza megmaradt, még ha a rómainál kisebb templommal is.

²⁴ Eposzt idéző megnevezés több értelmezési lehetőséggel – a legvalószínűbb: Domitianus a római nép ellensége, akárcsak a két Atreus-sarj, Agamemnón és Menelaos a trójaiaké s ezzel együtt áttételesen a rómaiaké is.

Ha hiszünk Palfuriusnak és Armillatusnak,²⁰ akkor kincstári vagyton minden, ami szép és különös a tengeren, bárhol is ússzon. Így hát eladományozza a halat, kárba ne vesszen.

[56] Már engedett a halálhozó ősz a dérnek, már a negyednapi lázban bíztak a betegek,²¹ csikorgott a csúf tél, s friss zsákmányát őrizte; a halász mégis siet, mintha a déli szél hajtaná. Aztán ahogy a tavak fölé ért,²² hol romokban bár, de még őrzi Alba a trójai lángot és a kisebbik Vestát,²³ a bejáratnál egy pillanatra csodálkozó tömeg állta útját. Majd utat engedtek neki, könnyű sarkaikon kitértek az ajtószárnyak, s a kívül rekedt atyák a bebocsátott étekre bámultak. Atrideshez megy.²⁴ Így szólt ekkor Picenum szülőtte:

[65] „Fogadd el, nagyobb ez holmi házi tűzhelynél. Legyen ünnep e nap! Gyorsan, tömd meg gyomrod finom falatokkal, fogyaszd el a te korszakodra tartogatott rombuszhalat! Ő maga is azt akarta, hogy kifogjam!” Hát van ennél nyíltabb hízelgés? És mégis fölmered a császár tараja! Hisz nincs, mit el ne tudna hinni magáról az égiekkel felérő hatalom, ha dicsérik.

[72] De nem volt elég nagy tál a halhoz! Tanácsba hívták tehát az előkelőket, akiket gyűlölt ő, s akik arcán sápadtság ült e hatalmas férfi balsorsú barátsága miatt.²⁵ Épphogy elkiáltotta magát a liburnus,²⁶ hogy „igyekezzetek, már leült”, már rohant is köpenyt ragadva Pegasus,²⁷ a rémült város minap kinevezett házmestere.²⁸ Hát mi más volt akkoriban a prefektus? Közülük a legkiválóbb volt ő, és a legszentebb tolmácsa a törvényeknek: bármily kegyetlen is volt az a kor, mégis mindent kard nélkül akart alávetni a jognak. És megjött Crispus derűs öregsége is,²⁹

²⁵ A *cliens-patronus* és hasonló alá-fölérendelt viszonyokat Iuvenalis gyakran illeti gúnyosan a barátság szóval.

²⁶ Egy liburniai rabszolga.

²⁷ Az 1. tanácsadó: Plotius Pegasus jogász, konzul, kormányzó és *praefectus* – írásaiból töredékek ránk maradtak.

²⁸ A város rendjét fenntartani hivatott *praefectus urbi* hivatalának gúnyos lekicsinylése. A *vilicus* szó a többiek felügyelő rabszolgát jelöli, így Pegasus nem más, mint az első Domitianus rabszolgái sorában.

²⁹ A 2. tanácsadó: Q. Vibius Crispus háromszoros konzul, Afrika és Hispania Tarraconensis kormányzója, akinek ékesszólását és szellemességét is dicséri a hagyomány. Az udvar igazi túlélője, legalább Nerótól Domitianusig megőrizte befolyását (és életét).

cuius erant mores qualis facundia, mite
ingenium. maria ac terras populosque regenti
quis comes utilior, si clade et peste sub illa
saeuitiam damnare et honestum adferre liceret 85
consilium? sed quid uiolentius aure tyranni,
cum quo de pluuiis aut aestibus aut nimbo
uere locuturi fatum pendebat amici?
ille igitur numquam derexit brachia contra
torrentem, nec cuius erat qui libera posset 90
uerba animi proferre et uitam inpendere uero.
sic multas hiemes atque octogensima uidit
solstitia, his armis illa quoque tutus in aula.
proximus eiusdem properabat Acilius aeui
cum iuvene indigno quem mors tam saeua maneret 95
et domini gladiis tam festinata; sed olim
prodigio par est in nobilitate senectus,
unde fit ut malim fraterculus esse gigantis.
profuit ergo nihil misero quod cominus ursos
figebat Numidas Albana nudus harena 100
uenator. quis enim iam non intellegat artes
patricias? quis priscum illud miratur acumen,
Brute, tuum? facile est barbato inponere regi.
nec melior uultu quamuis ignobilis ibat
Rubrius, offensae ueteris reus atque tacendae, 105
et tamen improbior saturam scribente cinaedo.
Montani quoque uenter adest abdomine tardus,
et matutino sudans Crispinus amomo
quantum uix redolent duo funera, saeuior illo
Pompeius tenui iugulos aperire susurro, 110

³⁰ A 3. tanácsadó: a vérvonalát Aenasig visszavezető Acilius-család egy tagja, valószínűleg a Claudius alatt konzulságot viselő M'. Acilius Aviola.

³¹ A 4. tanácsadó: M'. Acilius Glabrio, Traianus konzultársa 91-ben, négy évvel később Domitianus száműzte és meggyilkoltatta.

³² Azaz „a föld fia”: egy senki.

erkölcsi mint ékesszólása, lelke jámbor. Akadhatott volna-e nála hasznosabb társa tenger, föld és népek urának, ha e pusztító vérengzés közepette elítélhette volna a kegyetlenséget és őszinte tanácsokat adhatott volna? De mi lehetne erőszakosabb egy zsarnok fülénél? Akkor is életét kockáztatja a barátja, ha az esőről, a nyárról vagy a tavaszi felhőkről készül vele beszélni! Ezért hát sosem tárta ki karjait árral szemben, nem olyan polgár volt ő, aki lelkéből szabad szavakat tár elő, s életét is felteszi az igazságra. Így láthatott meg sok telet és nyolcvan nyári napfordulót, e páncél megvédte még abban a palotában is.

[94] Mögötte igyekezett kortársa, Acilius³⁰ és fia, ki a rá váró oly kegyetlen, ura kardjaitól sürgetett halálra nem szolgált rá.³¹ Ám akkoriban csodaszamba ment, ha egy nemes megérte az öregkort, ezért szeretnék inkább egy gigász öcsikéje lenni!³² Mit se használt e szerencsétlennek, hogy az albai arénában pucér vadászként szúrt le numidiai medvét kézitásában.³³ Hisz ki ne ismerné manapság az előkelők fondorlatait? Ki csodálja még azt a híres hajdani elmésséged, Brutus?³⁴ Könnyű egy szakállas királyt rászedni! Ezeknél nem jobb ábrázattal érkezett, bár közrendű volt, a régi, ki sem mondható bűnben vétkes Rubrius,³⁵ aki mégis szégyentelenebb volt egy satírát író hímszajhánál is.³⁶

[107] És ott van Montanus hasa is, súlyától lomha, és a reggeli parfümöt izzadó Crispinus, kinek illatát két temetés is alig múlja felül, a nála is kegyetlenebb Pompeius, kinek halk suttogására is átvágják a torkod,³⁷

³³ Talán önmaga megalázása (a vadakkal küzdő *venatorokat* a gladiátoroknál is alacsonyabbra tartották) céljából, hogy ezzel hárítsa el a fenyegető vést a feje fölül. Dio szerint ironikus módon Domitianus épp az arénában mutatott rátermettsége miatt ölette meg.

³⁴ Az utolsó király, Tarquinius Superbus elűzésében kulcsszerepet vállaló L. Iunius Brutusra utal. A szakállviselés a régi időket idézi, csak Hadrianus császár hozza vissza a divatba.

³⁵ Az 5. tanácsadó: Rubrius Gallus, aki már a 68-69-es polgárháborúban is katonai szerepet vállalt Nero és Otho oldalán. Bűne egy scholion szerint a császárné megrontása még gyermekkorában – ez a titok adhatott hatalmat felette Domitianusnak.

³⁶ Aligha konkrét utalás, általánosságban: „szégyentelenebb, mint aki hímszajha létre a rossz erkölcsöt támadja.”

³⁷ A 6. és a 8. tanácsadó nem azonosítható, előbbi talán a Nero idején befolyásra szert tett Curtius Montanus. A 7. tanácsadó nem más, mint a satíra elején támadott Crispinus.

et qui uulturibus seruabat uiscera Dacis
 Fuscus marmorea meditatus proelia uilla,
 et cum mortifero prudens Veiento Catullo,
 qui numquam uisae flagrabat amore puellae,
 grande et conspicuum nostro quoque tempore monstrum, 115
 caecus adulator dirusque ta pontet satellites,
 dignus Aricinos qui mendicaret ad axes
 blandaque deuexae iactaret basia raedae.
 nemo magis rhombum stupuit; nam plurima dixit
 in laeuum conuersus, at illi dextra iacebat 120
 belua. sic pugnas Cilicis laudabat et ictus
 et pegma et pueros inde ad uelaria raptos.
 non cedit Veiento, sed ut fanaticus oestro
 percussus, Bellona, tuo diuinat et 'ingens
 omen habes' inquit 'magni clarique triumphi. 125
 regem aliquem capies, aut de temone Britanno
 excidet Aruiragus. peregrina est belua: cernis
 erectas in terga sudas?' hoc defuit unum
 Fabricio, patriam ut rhombi memoraret et annos.
 'quidnam igitur censes? conciditur?' 'absit ab illo 130
 dedecus hoc' Montanus ait, 'testa alta paretur
 quae tenui muro spatiosum colligat orbem.
 debetur magnus patinae subitusque Prometheus.
 argillam atque rotam citius properate, sed ex hoc
 tempore iam, Caesar, figuli tua castra sequantur.' 135
 uicit digna uiro sententia. nouerat ille
 luxuriam inperii ueterem noctesque Neronis
 iam medias aliamque famem, cum pulmo Falerno
 arderet. nulli maior fuit usus edendi
 tempestate mea: Circeis nata forent an 140
 Lucrinum ad saxum Rutupinoue edita fundo
 ostrea callebat primo deprendere morsu,
 et semel aspecti litus dicebat echini.

³⁸ A 9. tanácsadó: Cornelius Fuscus, Galba és Vespasianus oldalán küzdött a polgárháborúban, Domitianus idején *praefectus praetorio*. A 86-87-es daciai hadjáratban esett el.

³⁹ A 10. tanácsadó: A. Didius Gallus Fabricius Veiento, háromszoros konzul, aki Nero, Domitianus és Nerva alatt is megőrizte befolyását.

majd a beleit a dák keselyűknek tartogató, márvány villájában csatákon töprengő Fuscus³⁸ és a ravasz Veiento³⁹ a halálhozó Catullusszal,⁴⁰ kit sosem látott kedveséért fűtött a szerelem: még a mi korunkban is emlékszünk e hatalmas szörnyre, a vak hízelgőre, a kegyetlen hídi csatlósra,⁴¹ ki méltó lenne rá, hogy Aricia útjai mellett kolduljon és alázatos csókokat dobáljon a száguldó szekereknek.

[119] Senki sem ámult úgy a halon mint ő: hosszan beszélt balra nézve, ám jobbán volt a vad. Épp így volt szokása a cilix ökölvívók ütéseit, és a fiúkat egészen a vászontetőig repítő emelőt is dicsérni.⁴² Veiento nem hagyja magát! Bellona,⁴³ mintha csak te érintetted volna meg, úgy kezd megszállott kinyilatkoztatásba: „Fényes és nagy diadalod hatalmas előjele ez! Királyt ejtesz majd foglyul, vagy a brit Arviragus hull le szekérrúdjáról.⁴⁴ Idegen állat ez: és látod a hátán fölmeredő lándzsákat?” E Fabricius-sarj csak egy dolgot mulasztott el: megemlékezni a hal szülőhazájáról és életkoráról.

[130] „Hát akkor mit gondolsz? Vágassam fel?”⁴⁵ „Kíméljük meg e méltatlan sorstól” – mondta Montanus. „Gyártassunk egy mély edényt, vékony fal ölelje körül hatalmas öblét! Gyorsan kell egy nagy Prometheus⁴⁶ e fazékhoz! Hamar, hozzátok az agyagot és a korongot, s a mai naptól, Caesar, fazekasok kísérjék táborod!”

[136] Győzött e hozzá méltó javaslat. Ismerte ő a régi udvar fényűzését is, Nero éj közepén új erőre kapó étvágyát, mikor falernusi bor égette tüdejét. Az én koromban senkinek sem volt nagyobb tapasztalata az evést illetően: egy harapásra fel tudta ismerni, az osztriga Circeiben született vagy Lucrinus szikláján, esetleg Rutupiae mélységéből származik,⁴⁷ és első pillantásra megmondta, melyik partról érkezett a tengeri sün.

⁴⁰ A 11. tanácsadó: L. Valerius Catullus Messalinus, Domitianus kétszeres konzultársa, hírhedt besúgó – a hagyomány vakságát és kegyetlenségét is hangsúlyozza.

⁴¹ A latin szöveg feltehetőleg romlott – a 116. sor utólagos betoldás lehet.

⁴² A *pegma* a színi előadások során használt emelő, amelynek nagyszerűségén éppúgy ámult Catullus, mint az óriási halon – ti. egyiket sem látta.

⁴³ Valószínűleg szabin eredetű hadistennő.

⁴⁴ Caesar tanúsága szerint a britannusok a szekérrúdra állva harcoltak.

⁴⁵ Domitianus egyetlen megszólalása a „rombuszhal-eposzban”.

⁴⁶ Prometheus az első fazekas, hiszen agyagból formálta meg az embereket.

⁴⁷ Circeii: Róma-közeli tengerpart; Lucrinus: tó Baiae mellett; Rutupiae: a mai Richborough Britannia délkeleti partvidékén

surgitur et misso proceres exire iubentur
consilio, quos Albanam dux magnus in arcem 145
traxerat attonitos et festinare coactos,
tamquam de Chattis aliquid toruisque Sygambris
dicturus, tamquam ex diuersis partibus orbis
anxia praecipiti uenisset epistula pinna.
atque utinam his potius nugis tota illa dedisset 150
tempora saeuitiae, claras quibus abstulit urbi
inlustresque animas inpune et uindice nullo.
sed periit postquam cerdonibus esse timendus
coeperat: hoc nocuit Lamiarum caede madenti.

---

⁴⁸ Germán népek, a *Chatti* ellen Domitianus hadat viselt, valószínűleg e hadjáratról (melyben a történetírók tanúsága szerint részt sem vett) írta Statius a *De bello Germanico* eposzt.

[144] Felkelnek, véget ér a tanács, elküldik az előkelőket, akiket rettegésük közepette úgy rángatott a nagy vezér albai várába, mintha csak a chattok népéről vagy a vad sygamberekről⁴⁷ akart volna szólni valamit, mintha aggasztó levél érkezett volna sebes szárnyon a világ távoli tájairól.

[150] És bárcsak inkább ily csekélységekre szánta volna ezt az egész kegyetlen időszakot, mely jeles és dicső lelkeket vett el a várostól büntetlenül, bosszulatlan. De végül mégis elpusztult, miután már a mesteremberek is félni kezdtek tőle: ez okozta a vesztét neki, kinek kezét a Lamiák vére áztatta.⁴⁹

---

⁴⁹ L. Aelius Plautius Lamia Aelianus a későbbi császárné, Domitia első férje. Suetonius szerint kényszerű válására utaló tréfás megjegyzései miatt ölette meg a császár.

MAJOROS MÁTÉ

„Vergilius Evangéliuma” – Faltonia Betitia Proba: *Cento Virgilianus*

Jelen kötetben Faltonia Proba, a késő antikvitás kiemelkedő költőnőjének egyetlen fennmaradt költeménye, egy vergiliusi cento fordítása olvasható, amelyben a költőnő, Vergilius életművét felhasználva, az Ó- és Újszövetség epikus formában való parafrázisát tűzte ki célul.¹

Kulcsszavak: Faltonia Betitia Proba, cento, későantik irodalom, keresztény költészet, Vergilius-parafrázis, női költészet, női költők

Hatását tekintve a késő antikvitás legjelentősebb és legműveltebb latin költőnője, a kortársak és az utókor megítélése szerint is kétségtelenül Faltonia Betitia Proba (306/315 – 353/366).² Családja, a *gens Anicia* – amelyhez később többek közt a kitűnő filozófus, Boethius is tartozott³ –, az egyik legelőkelőbb római család volt ekkoriban, és híres volt keresztény hitéről. Az Aniciusok intenzív patrónusi tevékenységet is folytattak, pártfogoltjaik közé tartozott többek közt Claudius Claudianus, az „utolsó római költő” is, aki 395-ben két fiatal Anicius, Probinus és Olybrius *consulságára* írt dicshimnusz.⁴

Férje, Adelphius, római *proconsul* volt, unokája, Anicia Faltonia Proba (Petronius Probus felesége) pedig szintén költőnő volt.⁵ Költészetéről nem könnyű képet alkotni, mert egyetlen fennmaradt műve, amelynek

---

¹ A publikáció az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport (TK2016-126) támogatásával jelent meg.

² STEVENSON (2005: 64).

³ STEVENSON (2005: 64).

⁴ MEZEI (1988: 223).

⁵ SCHENKL (1888: 513–514).

azonban halhatatlanságát köszönheti, nem más, mint egy vergiliusi *cento*, amely, az ajánlástól és az *invocatió*tól eltekintve, teljes egészében Vergilius műveiből, főképp az *Aeneis*ből származó sorokból, illetve félso-rokból van összeeszkábálva.

A bevezetőben írja, hogy úgy gondolta, a költő sorainak felhasználásával verses formába önti az Ó- és az Újszövetséget, és úgy adja elő, ahogyan azt bizonyára Vergilius is előadta volna. „Jobbá formálja” tehát az eredetit, a kereszténység számára is fogyaszthatóbbá téve ezáltal a pogány klasszikust. Szerzői intenciója egyértelmű és világos. Célja voltaképpen Vergilius krisztianizálása, ha tetszik, szentté avatása, méghozzá oly módon, hogy a költő életművéből keresztény kontextust hoz létre, miközben magát a szöveget érintetlenül hagyja, megőrizve annak vergiliusi ízét és hangzását.

Hogy sikerrel járt, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a *Centó*t már a maga korában is dicsérték, és később sem vesztett népszerűségéből: még a reneszánszban is használták iskolai olvasmányként, illetve gyakran szerepelt szerzetesi könyvtárak katalógusaiban.⁶ Nyomtatásban először Michael Wensler jelentette meg Bázelen, 1475-ben, majd ezt követően még tizennégy kiadást ért meg a 16. században.⁷ Proba művéről a jeles olasz humanista, Maffeo Vegio is elismeréssel szólt,⁸ aki egyébként maga is nagy csodálója lévén Vergiliusnak, írt egy befejező, tizenharmadik éneket az *Aeneis*hez.

Háromszáz évvel megírását követően Sevillai Szent Izidor *De viris illustribus* című munkájából nemcsak az derül ki, hogy Proba *Centó*ját olvasták, hanem az is, hogy jóformán kanonikus szöveggként tekintettek rá.⁹ Nem túlzás tehát, és méltán illeti meg művét ennek alapján a „Vergilius evangéliuma” elnevezés.

A latin szöveget, amelynek alapján a magyar fordítás is készült, Cullhed kritikai kiadása szerint közlöm.¹⁰ A szöveg magyar fordítását, mivel épp *cento*-mivoltából fakadóan problematikus és aligha érdemes

---

⁶ STEVENSON (2005: 69).

⁷ STEVENSON (2005: 69).

⁸ STEVENSON (2005: 69).

⁹ STEVENSON (2005: 69).

¹⁰ CULLHED (2015: 190–231).

versben lefordítani, Nagyillés János javaslatára prózában adom közre. Amennyiben egy, az eredeti szöveg *cento*-jellegét is szem előtt tartó, teljesen autentikus, formahű fordításra törekedtem volna, Probához hasonlóan magyarul is *centót* kellett volna készítenem, tehát pl. Lakatos István Vergilius-fordítását felhasználva kellett volna összeillesztgetnem a megfelelő sorokat, ami, lévén, hogy a fordítás már interpretációja az eredeti szövegnek, legalább is jelentősebb módosítások nélkül nem volt lehetséges. Bizonyos szófordulatokat és kifejezéseket azonban, a *cento*-hatás és a vergiliusi áthallások érzékeltetése kedvéért, némely esetben, ahol ez lehetséges volt, átvettem a magyar fordításokból. A *dedicatio* és az *invocatio* magyarra fordítása során viszont, minthogy azok nagyrészt Proba saját szerzeményei, tehát nem valódi *centók*, megtartottam az eredeti versmértéket. A könnyebb követhetőség és átláthatóság kedvéért átvettem az 1719-es hallei kiadás¹¹ szövegének tagolását, és a fejezetcímek tekintetében is ezt a kiadást vettem alapul. A fordítás ellenőrzéséért, és az annak kapcsán tett értékes észrevételekért, javaslatokért a köszönet Nagyillés Jánost illeti.

Források

KROMAYERUS 1719 Io. Henri. KROMAYERUS (ed.), *Probae Falconiae F. Cl. Cento Virgilianus Historiam Veteris Et Novi Testamenti Complexus*, Halae Magdeburgicae, 1719.

Felhasznált irodalom

- CULLHED 2015 S. S. CULLHED, *Proba the Prophet: the Christian Virgilian Cento of Faltonia Betitia Proba*, Leiden, 2015.
- MEZEI 1988 MEZEI B. (ford.), *Claudius Claudianus versei*, Budapest, 1988.
- SCHENKL 1888 C. SCHENKL (ed.), *Probae Cento*, in: F. TEMPSKY (ed.), *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum Vol. XVI. Poetae Christiani Minores Pars I*, Vindoboniae, 1888.
- STEVENSON 2005 J. STEVENSON, *Women Latin Poets: Language, Gender, and Authority, from Antiquity to the Eighteenth Century*, New York, 2005.

---

¹¹ KROMAYERUS (1719).

Faltoniae Betitiae Probae

Cento Virgilianus¹

Romulidum ductor, clari lux altera solis,
 eoa qui regna regis moderamine iusto,
 spes orbis fratrisque decus, dignare Maronem
 mutatum in melius divino agnoscere sensu,
 scribendum famulo quem iusseras. Hic tibi mundi 5
 principium formamque poli hominemque creatum
 expediet limo. Hic Christi proferet ortum,
 insidias regis, magorum praemia, doctos
 discipulos pelagique minas gressumque per aequor,
 hic fractum famulare iugum vitamque reductam 10
 unius crucis auxilio reditumque sepultae
 mortis et ascensum pariter sua regna petentis.
 Haec relegas servesque diu tradasque minori
 Arcadio, haec ille suo semini, haec tua semper
 accipiat doceatque suos augusta propago. 15

Iam dudum temerasse duces pia foedera pacis,
 regnandi miseros tenuit quos dira cupido,
 diversasque neces, regum crudelia bella
 cognatasque acies, pollutos caede parentum
 insignis clipeos nulloque ex hoste tropaea, 5
 sanguine conspersos tulerat quos fama triumphos,
 innumeris totiens viduatas civibus urbes,
 confiteor, scripsi: satis est meminisse malorum:
 nunc, deus omnipotens, sacrum, precor, accipe carmen
 aeternique tui septemplicis ora resolve 10
 spiritus atque mei resera penetralia cordis,

---

¹ A latin szöveget Sigrid Schottenius CULLHED, *Proba the Prophet: the Christian Virgilian Cento of Faltonia Betitia Proba*, Leiden, 2015, 190-231 kiadásából idézem.

Faltoniae Betitiae Probae

Cento Virgilianus

Tündöklő nap mása, a rómaiak vezetője,
napkeleten te igaz kézzel kormányzod a népet,
testvérednek a dísze vagy, és mentsvára a földnek,
jobbá formáltad Marót szent érzületeddel.
Írni te biztattad szolgád, aki szólni fog arról,
hogy jött létre a föld, hogy néz ki az ég, hogy az ember
hogy készült sárból, hogy Krisztus hogy született meg,
s mit művelt a király; bölcsek hozományairól, hogy
kit tanított, s hogy járt viharos tengernek a tükrén.
Szól arról, hogy támadt fel, tért vissza az élet,
s tört a kereszt segedelmével meg a szolgálai járom,
s hogy szállt égi királyságába az eltemetett holt.
Olvasgasd, őrizd, Arcadiusodnak is add át,
s adja tovább ő is, mindezt fenséges utódod
mélyen vesse szívébe, tanítsa övéit is erre.

Invocatio.

Arról, hogy rég megszegették a vezérek a békét,
mert szívük romlott hatalomvágy verte bilincsbe;
zsarnokölésekről, jól ismert ütközetekről,
zord haddelhaddról, ragyogó pajzsról, mit atyáknak
vére csufít el, zsákmányról (nem külhonoról), és
Rómának vértől csepegő diadalmenetéről,
s városról, ami már sokszor vesztette lakóját,
minderről írtam, tudom, ennyi elég is a rosszról.
Kérlek, Uram, most szent munkámra tekints kegyelemmel,
és lelkednek örök száját, ami hétszeresen szent,
oldozd fel, kérlek, s tárd fel szívemnek a mélyét,

arcana ut possim vatis Proba cuncta referre.
 non nunc ambrosium cura est mihi quaerere nectar,
 nec libet Aonio de vertice ducere Musas,
 non mihi saxa loqui vanus persuadeat error 15
 laurigerosque sequi tripodas et inania vota
 iurgantesque deos procerum victosque penates:
 nullus enim labor est verbis extendere famam
 atque hominum studiis parvam disquirere laudem:
 Castalio sed fonte madens imitata beatos 20
 quae sitiens hausi sanctae libamina lucis
 hinc canere incipiam. praesens, deus, erige mentem;
 Vergilium cecinisse loquar pia munera Christi.
 Rem nulli obscuram repetens ab origine pergam,
 si qua fides animo, si vera infusa per artus 25
 mens agitat molem et toto se corpore miscet
 spiritus et quantum non noxia corpora tardant
 terrenique hebetant artus moribundaque membra.

O pater, o hominum rerumque aeterna potestas,
 da facilem cursum atque animis inlabere nostris, 30
 tuque ades inceptumque una decurre laborem,
 nate, patris summi vigor et caelestis origo,
 quem primi colimus meritosque novamus honores,
 iam nova progenies, omnis quem credidit aetas,
 [munera vestra cano; satis est potuisse videri].
 nam memini veterum volvens monumenta virorum 35
 Musaeum ante omnes vestrum cecinisse per orbem
 quae sint, quae fuerint, quae mox ventura trahantur,
 omnia, ut ipse tener mundi concreverit orbis.
 felix, qui potuit rerum cognoscere causas,
 unde hominum pecudumque genus vitaeque volantum 40
 et quae marmoreo fert monstra sub aequore pontus;
 † et liquidi simul ignis (.....
 .....) et caeli mobilis umor †.
 haut aliter prima crescentis origine mundi
 inluxisse dies aliumve habuisse tenorem
 crediderim. maior rerum mihi nascitur ordo, 45

hogy minden titkát Proba elmondhassa egészen.
 Nem dolgom most, hogy megleljem az isteni nektárt,
 s nem vágyam Múzsát levezetni az aoni csúcsról.
 Csak hiu ábránd, nem hiszem én, hogy szólnak a sziklák,
 hogy vesztés penatések, a delphi babérkoszorús szék,
 vagy vezetőik irigy istenségei értik imáim.
 Nem vágyom rá, hogy szavaimtól nőjön a hírem,
 s némi sikert hozzon számomra az emberi becsvágy;
 szomjúságom a Parnasszus vize csillapította,
 és mint költők, felfrissültem az égi nedűtől.
 Itt kezdem dalom: öntsd el a szívemet, ó, te Hatalmas,
 s Maróként zengjem Krisztusnak szent adományát.
 Jól ismert dolgot kezdek most újra előlről,
 már ha elég a hitem, s szándékom, elöntve a testem,
 megbirkózik a súllyal, s eggyé válik a lelkem
 testemmel, s nem tart fel az annyira bűnös anyag, s nem
 tompulok el testem múlandó porhüvelyétől.

1. Könyörgés Istenhez.

Ó, Atyám, ó, aki az emberek, és mindenek fölött örökké uralkodsz,
 adj könnyű életet, és áradj szét szívünkben,
 te segíts, és fejezzük be együtt a megkezdett munkát.
 Ó, Fiú, a leghatalmasabb atyának ereje és az ég fia,
 akit mi elsőként imádunk, és a téged megillető tiszteletet megújítjuk,
 mint új utódok, akiben az egész nemzedékünk hitt.
 [Adományaitokról zengek dalt, és ez épp elegendőnek látszik]
 Én már olvastam a régi férfiak írásait, és emlékszem rá,
 hogy a te Múzsád mindenki előtt énekelte az egész világon,
 hogy mi van, mi volt, és hogy mi minden lesz majd a jövőben.
 ahogy maga a még lágy világ egésze összesűrűsödött.
 Boldog, aki meg tudta ismerni a dolgok okait,
 hogy honnan származnak az emberek, a négy lábú állatok faja, és a madarak,
 miféle szörnyeket terem márvány tükre alatt a tenger,
 és honnan ered víz és a tűz (.....
 .....) és a változó levegőég nedvessége.
 Nem hinném, hogy másként virradt meg a nap
 a még formálódó világ kezdetén, vagy hogy más pályán
 haladt. Szemem előtt az események jelentősebb sora sejlik fel,

si qua fidem tanto est operi latura vetustas.
 namque — fatebor enim — levium spectacula rerum
 semper equos atque arma virum pugnasque canebam
 et studio incassum volui exercere laborem.
 omnia temptanti potior sententia visa est 50
 pandere res altas terra et caligine mersas.
 inque dies aliquid iam dudum invadere magnum
 mens agitat mihi, nec placida contenta quiete est.
 ore favete omnes laetasque advertite mentes,
 matres atque viri pueri innuptaeque puellae. 55

Principio caelum ac terras camposque liquentes
 lucentemque globum lunae solisque labores
 ipse pater statuit, vos, o clarissima mundi
 lumina, labentem caelo quae ducitis annum.
 nam neque erant astrorum ignes nec lucidus aether, 60
 set nox atra polum bigis subvecta tenebat,
 et chaos in praeceps tantum tendebat ad umbras,
 quantus ad aetherium caeli suspectus Olympum.

tum pater omnipotens, rerum cui summa potestas,
 aëra dimovit tenebrosam et dispulit umbras 65
 et medium luci atque umbris iam dividit orbem.
 sidera cuncta notat tacito labentia caelo
 intentos volvens oculos, qua parte calores
 austrinos tulerit, quae terga obverterit axi, 69a
 [Obliquus qua se signorum verteret ordo.] 69b

postquam cuncta videt caelo constare sereno 70
 omnipotens stellis numeros et nomina fecit
 temporibusque parem diversis quattuor annum
 aestusque pluviasque et agentes frigora ventos.

ha az utókor valami módon meg fogja hozni egy ekkora munka számára a bizalmat. Ugyanis, bevallom, mindig könnyű témák látványosságairól, lovakról, fegyverekről, vitézekről és csatákról énekeltem, és nagy igyekezettel forgattam magamban azt, hogy hiábavaló munkát végezzek. Ha mindent megvizsgálók, helyesebbnek tűnik feltárni azokat a dolgokat, amelyeket a föld mélye és homály takar. S szívem már rég nap mint nap arra ösztökél, hogy valami nagy dologba kezdjek, és nem hagy nekem nyugtot. Hallgassátok beszédem, és figyeljetek mindnyájan örömmel, anyák, férfiak, fiúk és hajadon leányok.

2. A világ megteremtése.

Kezdetben teremtette az Atya az eget és a földet és a vízi mezőket, a Hold és a Nap tündöklő gömbjét és fogyatkozásait, s titeket, ó, a világnak ragyogó csillagai, akik az égen haladva vezetitek az évet. Ugyanis nem voltak sem tüzes csillagok, sem világos ég, hanem a sötét éjszaka tartotta fogva az eget fenn száguldó kettős fogatával, és a káosz akkora mélységbe terjedt az alvilágban, amekkora magasságába nézve az égnek csodáljuk a hatalmas Olympost.

3. A fény és a sötétség szétválasztása.

Akkor a Mindenható Atya, akinek a legnagyobb a hatalma a dolgok felett, elválasztotta a levegőt és a sötétséget, és elűzte az árnyakat, a földet középen felosztotta, és egyik részét a fénynek, a másikat a sötétségnek adta. A csendes égen sikló összes égiteket elnevezi, miközben végigpergeti rájuk szegezett szeméit, és kijelöli, hogy melyik irányba vigye a déli hőséget, mi fordítsa hátát az égnek, [és merre forduljon a csillagok égi rendje.]

4. Az év négy részre osztása télre, tavaszra, nyárra és ősze.

Miután látta a Mindenható, hogy mindez szilárdan áll a csendes égen, meghatározta a csillagok számát és neveit, majd ezután felosztotta az évet négy egyenlő részre: hőségre, esőre és hideget hozó szelekre.

atque haec ut certis possimus discere signis,
 vere tument terrae et genitalia semina poscunt 75
 ac medio tostas aestu terit area fruges
 et varios ponit fetus autumnus et atra
 venit hiemps: teritur Sicyonia baca trapetis,
 atque in se sua per vestigia volvitur annus.
 tempore iam ex illo fecundis imbribus aether 80
 magnus alit magno conmixtus corpore fetus.

Et iam prima novo spargebat lumine terras
 ducebatque diem stellis Aurora fugatis.
 tum durare solum et discludere Nerea ponto
 incipit et rerum paulatim sumere formas. 85
 Et variae pelagi facies inmania cete
 aequora verrebant caudis aestumque secabant.
 nec non et vasti circum gens umida ponti
 iam sole infuso, iam rebus luce relectis
 exsultans rorem late dispergit amarum. 90

postera iamque dies primo surgebat eoo.
 fundit humus flores et frondes explicat omnes
 sanguineisque inculta rubent aviaria bacis,
 non rastris, hominum non ulli obnoxia curae.

tertia lux gelidam caelo dimoverat umbram. 95
 avia tum resonant avibus virgulta canoris
 et liquidas corvi presso dant gutture voces
 nec gemere aëria cessavit turtur ab ulmo.

És, hogy ezeket biztos jelekről megismerhessük,
tavasszal duzzadnak a földek, és termékenyítő magokat kérnek,
a nyár közepén szárított termést csépel a szérű,
és különféle terméseket hoz az ős, majd jön
a sötét tél: olajsajtóval dörzsölik a sicyoni olajbogyót:
és újra gördülni kezd az év saját nyomain.
A nagy ég, amely összekeveredett a nagy anyaggal,
már attól az időtől fogva bőséges esővel táplálta a termést.

5. A teremtés első napja.

És már az első óra meghintette új fénnel a földeket,
és Auróra hozta magával a napot, miután a csillagok elhalványultak.
Ezután elkezd megkeményedni a föld, elválík Nereus
a tengertől, és lassan elkezdi fölvenni a világ dolgainak formáit,
és különféle alakú tengeri szörnyek borzolták
a tenger cetektől rettenetes tükrét, és farkukkal átszelték a hullámokat.
És miután a nap szétáradt rajta, s fényénél
a dolgok láthatóvá váltak, a roppant tenger nedves élőlényei
ugrándozva szórják egyszerre a sós harmatot.

6. A teremtés második napja.

És már fel is kelt az első reggelen a következő nap.
A föld virágokat terem, minden kibontja lombját,
piros gyümölcsöktől vöröslenek a vad madárlakok,
és az emberek közül se volt senki alávetve sem a kapának, sem a gondnak.

7. A teremtés harmadik napja.

A fény háromszor eltávolította az égről a fagyos éjszakát.
Akkor madárdaltól zengtek a járhatatlan bozótok,
tisztán csengő hangokat adtak a hollók összepréselt torkukból,
és a gerle sem szűnt búgni a magas szilfáról.

quarto terra die variarum monstra ferarum
 omnigenumque pecus nullo custode per herbam 100
 educit silvis subito mirabile visu.
 tum demum movet arma leo, tum pessima tigris
 squamosusque draco et fulva cervice leaena
 saevire ac formae magnorum ululare luporum.
 cetera pascuntur virides armenta per herbas, 105
 nec gregibus liquidi fontes nec gramina desunt.

iamque dies alterque dies processit, et omne
 hoc virtutis opus divinae mentis et haustus
 prospiciens genitor perfectis ordine rebus
 expleri mentem nequit ardescitque tuendo 110
 terrasque tractusque maris caelumque profundum,
 alituum pecudumque genus, secumque volutat,
 qui mare, qui terras omni ditione tenerent,
 neu segnes iaceant terrae. iuvat usque morari.

talia versanti subito sententia sedit, 115
 felicemque trahit limum fingitque premando
 pingue solum primis extemplo a mensibus anni.
 Iamque inproviso tantae pietatis imago
 procedit nova forma viri pulcherrima primum,
 os umerosque deo similis, cui mentem animumque 120
 maior agit deus atque opera ad maiora remittit.

quaeritur huic alius; nec quisquam ex agmine tanto
 audet adire virum sociusque in regna vocari.
 haut mora continuo placidam per membra quietem
 dat iuveni et dulci declinat lumina somno. 125

8. A teremtés negyedik napja.

A negyedik napon a föld váratlanul a különféle vadállatokat és mindenféle marhát kivezette az erdőből szerte a réten, mindenféle őrizet nélkül: váratlan látványuk csodálatos volt. Csak ezután kezd harcot az oroszlán, és ezután kezd vadul viselkedni a rettenetes anyatigris, a pikkelyes kígyó, a sárga nyakú nőstény oroszlán, és ezután kezdenek el vonítani a nagytermetű farkasok. Az állatok más csapatai legelnek a zöldellő mezőn, és a nyájaktól sem hiányzik a csörgedező forrás, sem a pázsit.

9. A teremtés ötödik és hatodik napja.

Eltelt ez a nap, és megvirradt egy másik, és az isteni erőből, elméből és munkából származó egész művére tekintett a Teremtő, miután sorjában befejezett mindent, nem tudott vele betelni, és fűteni kezdte a vágy, hogy megvédje a földeket, a hatalmas tengert, a magas eget, és a szárnyasok és négy lábúak fajait, s magában meghányta-vetette, hogy kik rendelkezzenek korlátlan hatalommal a tenger, és kik a földek felett, nehogy a lusta földek parlagon heverjenek. Egészen felvidította, hogy ezzel tölti idejét.

10. Az első ember megteremtése.

Miközben fejét töri, hirtelen a következő gondolat szállja meg: termékeny iszapot vesz magához, és nyomkodva megformálja a zsiros földet rögtön az év első hónapjaitól kezdve. És meg is jelent az oly hatalmas szeretet képmása, az ember új és igen szép alakja, az arcára és a testére nézve az Istenhez hasonlatos, akinek a hatalmas Isten elmét és lelket adott, és nagyobb feladatokra szánta.

11. Éva megteremtése.

Társat teremtett neki; és a mégoly nagy állati hordákból egy sem merte az emberhez mérni magát, s nem mert a hatalomban az Isten társának neveztetni. Mindjárt ezután [Isten] a testét átjáró, nyugalmas álmot ad az ifjúnak, és lecsukja szemeit édes álmra.

Atque illi medio in spatio iam noctis opacae
 omnipotens genitor costas et viscera nudat.
 harum unam iuveni laterum conpagibus artis
 eripuit subitoque oritur mirabile donum —
 argumentum ingens — claraque in luce refulsit 130
 insignis facie et pulchro pectore virgo,
 iam matura viro, iam plenis nubilis annis.
 olli somnum ingens rumpit pavor, ossaque et artus
 coniugium vocat ac stupefactus numine pressit
 exceptique manu dextramque amplexus inhaesit. 135

His demum exactis torquet qui sidera mundi
 infit: eo dicente premit placida aequora pontus
 et tremefacta solo tellus, silet arduus aether:
 “vivite felices interque nitentia culta
 fortunatorum nemorum sedesque beatas. 140
 haec domus, haec patria est, requies ea certa laborum.
 his ego nec metas rerum nec tempora pono:
 imperium sine fine dedi, multosque per annos
 non rastros patietur humus, non vinea falcem.
 at genus immortale manet, nec tarda senectus 145
 debilitat vires animi mutatque vigorem.

vos contra quae dicam animis advertite vestris. 147a
 [In medio ramos annosaque bracchia pandens] 147b
 est in conspectu ramis felicibus arbos,
 quam neque fas igni cuiquam nec sternere ferro,
 religione sacra numquam concessa moveri. 150
 hac quicumque sacros decerpserit arbore fetus,
 morte luet merita: nec me sententia vertit.
 nec tibi tam prudens quisquam persuadeat auctor
 conmaculare manus — liceat te voce moneri —,
 femina, nec te ullius violentia vincat, 155
 si te digna manet divini gloria ruris.”

A sötét éjszaka közepén a Mindenható Isten feltárja bordáját és belső részeit. Ezek közül kiragad egyet az ifjú testének szűk alkotmányából, és hirtelen egy csodálatos ajándék születik (mily csodálatos történet) és ragyogó fényben tündöklök fel egy páratlan arcú és szép testű leány, aki már eladó sorban van, és felserdült évekkel teljes. Hatalmas félelem törte szét álmát: csontját és testét hitvesének szólítja, és az Isteni akarattól kábultan magához szorította, megfogta kezével, és jobbját átkarolva hozzá simult.

12. Isten megáldja Ádámot és Évát.

Végül, miután mindezt elvégezte, így szólt, aki forgatja a világ csillagait, márpedig ha ő beszél, felkavarja a tenger nyugodt tükrét, és a föld mindenestül megremeg, és elhallgat a magas ég is: „Éljetek boldogan szerencsés berkek dús veteményén s áldott vidékén. Itt a hazátok, ez az otthonotok, küzdelmetek itt bizonyosan véget ér. Mindennek én sem határt, sem időt nem szabok: határtalan hatalmat adtam fölötte, és sok-sok évig nem szenved a föld kapát, sem metszőkést a szőlő. Fajtok pedig halhatatlan, s a lélek erejét nem gyengíti lomha öregség, élénksége megmarad.

13. Az Úr megtiltja, hogy egyenek a jó és rossz tudásának fájáról, s ha ezt megszegik, halállal lakolnak.

Csak figyeljetelek oda arra, amit most mondok. Láttok ott középen egy fát, amint terméstől roskadozó öreg ágait nyújtja: tűzrevalónak fejszével nem vághatja ki senki, a szent vallás tiltja, hogy valaha is érintsék. Bárki, aki szent termést szakít e fáról, méltán fog halállal bűnhődni: ítéletem végleges. Rá ne vegyen bármilyen okos asszonyi tanács, hogy bemockold kezeid. Szavam hadd intsen, és semmilyen erőszaknak se engedj, ha méltó akarsz maradni a dicsőségre, hogy Isten földjén élhatsz.”

postquam cuncta pater, caeli cui sidera parent,
 conposuit, legesque dedit camposque nitentis
 desuper ostentat, tantarum gloria rerum.
 ecce autem primi sub limina solis et ortus 160
 devenere locos, ubi mollis amaracus illos
 floribus et dulci adspirans conplectitur umbra.
 hic ver purpureum atque alienis mensibus aestas,
 hic liquidi fontes, hic caeli tempore certo
 dulcia mella premunt, hic candida populus antro 165
 imminet et lentae texunt umbracula vites.
 invitant croceis halantes floribus horti
 inter odoratum lauri nemus ipsaque tellus
 omnia liberius nullo poscente ferebat.
 Fortunati ambo! si mens non laeva fuisset 170
 coniugis infandae: docuit post exitus ingens.

Iamque dies infanda aderat: per florea rura
 ecce inimicus atrox immensis orbibus anguis
 septem ingens gyros, septena volumina versans
 nec visu facilis nec dictu effabilis ulli 175
 obliqua invidia ramo frondente pependit,
 vipeream spirans animam, cui tristia bella
 iraeque insidiaeque et crimina noxia cordi.
 odit et ipse pater: tot sese vertit in ora
 arrectisque horret squamis, et, ne quid inausum 180
 aut intemptatum scelerisve dolive relinquat,
 sic prior adgreditur dictis seque obtulit ultro:

“dic”, ait, “o virgo—lucis habitamus opacis
 riparumque toros et prata recentia rivis
 incolimus—, quae tanta animis ignavia venit? 185

14. A Paradicsom leírása és bemutatása.

Miután az Atya, kinek az ég csillagai is engedelmeskednek,
mindezt elrendezte, törvényeket adott, és fentről megmutatta nekik
a dús mezőket, hatalmas tettei dicsőségét.
Legelőször a kelő nap fényéhez, keletre érkeztek,
ahol majoránna ölelte körül őket lágy
virágaival s édes árnyékával.
Itt örök a tavasz, és nyár van egész évben,
itt tiszták a források, itt egész évben biztosan
terem a méz, itt fehér nyárfa hajlik a barlang
főlé, és lugasokat fon a hajlékony venyigéje.
Sáfrányszín virágokkal illatozó kertek hívogatnak
illatos babérligetbe, és a föld mindent
művelés nélkül magától terem bőségesen.
Mindketten boldogok lettek volna, ha a szörnyű feleség elméje
nem lett volna balga: tudta azután, hogy hatalmasan sújtott le rájuk a vég.

15. Az ősszülőket megkísérti a Sátán.

S már el is érkezett a szörnyű nap: a virágos mezőn
ott termett az iszonyú ellenség: irdatlan gyűrűivel a kígyó
hétszeresen tekeredett, hét karikába csavarta a testét,
külsője visszataszító, beszéde sem szívélyes,
sandán és irigyen függött a zöldellő lomb között,
mérges levegőt sziszegve, kedvét a keserves háborúban,
haragban, csalárdságban és förtelmes bűnökben lelte.
Még az Atya is gyűlöli, annyi szörnyű alakot ölt,
úgy borzadnak meredő pikkelyei, és nehogy egy bűnt
vagy egy cselt is meretlenül hagyjon,
így fordul hozzá és kezd beszélni:

16. Éva félrevezetése.

„Lám, ó, szűz: árnyas ligetekben és a fövény
vankosain élünk, s patakoktól öntözött friss réten
lakunk – mégis micsoda élhetetlenség szállta meg szívünk?

strata iacent passim sua quaeque sub arbore poma,
 pocula sunt fontes liquidi: caelestia dona
 adtractare nefas: id rebus defuit unum.
 quid prohibet causas penitus temptare latentes?
 vana superstitio. rerum pars altera adempta est. 190
 quo vitam dedit aeternam? cur mortis adempta est
 condicio? mea si non inrita dicta putaris,
 auctor ego audendi sacrata resolvere iura.
 tu coniunx, tibi fas animum temptare precando.
 dux ego vester ero: tua si mihi certa voluntas, 195
 exstruimusque toros dapibusque epulamur opimis."

sic ait, et dicto citius, quod lege tenetur,
 subiciunt epulis olim venerabile lignum
 instituuntque dapes contactuque omnia foedant. 200
 praecipue infelix pesti devota futurae
 mirataque novas frondes et non sua poma,
 causa mali tanti, summo tenus attigit ore.
 maius adorta nefas maioremque orsa furorem
 heu misero coniunx aliena ex arbore germen
 obicit atque animum subita dulcedine movit. 205

continuo nova lux oculis effulsit; at illi
 terrentur visu subito nec plura morati
 corpora sub ramis obtentu frondis inumbrant—
 consertum tegumen—nec spes opis ulla dabatur.
 At non haec nullis hominum rerumque repertor 210
 observans oculis caedes et facta tyranni
 praesensit: notumque furens quid femina posset.
 continuo invadit: "procul, o procul este profani"
 conclamat, caelum ac terras qui numine firmat.

Szerte a fák a gyümölcsüket mindenfelé szórják,
tisztá forrás az ital – s bűn érinteni
az ég adományát: ez az egy hibádzik.
Mi tart vissza tőle, hogy a rejtett okok mélyére hatolj?
Üres babona. Az ügy egyik fele fölött nincs hatalmad.
Miért adott hát örök életet? Miért szabadított
meg a haláltól? Ha bízol szavamban,
vakmerően vállalom, hogy megtöröm a szent törvényt.
Te vagy a hitves, neked kell megkísérteni lelkét.
Én leszek vezérek: ha segítesz nekem és beleegyezel,
asztalt terítünk, és dús lakomához látunk.”

17. Éva megízleli a tiltott fa gyümölcsét.

Így szólt, s szónál is sebesebben törte a törvényt:
az eddig szent fa lombjával terítenek a lakomához,
ráteszik az étkeket, s érintésükkel mindent bemocskolnak.
Különösen a szerencsétlen nő töltekezik jövődő romlásával,
csodálja az ismeretlen lombot, s teli szájjal habzsolja –
pedig ez lesz minden bajának oka – a tiltott gyümölcsöt.
S még nagyobb bűnre is vetemedik: még nagyobb örülség szállja meg,
ó jaj, mert hitvese szerencsétlen párjának is gyümölcsöt ad
a tiltott fáról, s lelkét leigázza váratlan édességével.

18. Meglátják magukat meztelenül és elfedik testüket.

Rögtön új fény ragyog fel szemeikben,
megréműlnék attól, ami hirtelen eléjük tárul, s késedelem nélkül
lombtakaró alá rejtik testüket,
ágaiból leplet fűznek: nincs már semmi reményük.
Az emberek és világ alkotója figyelte őket
és megsejtette, hogy mindez a zsarnok pusztító
ármánykodása, büntette: s tudta jól, mire képes az asszony, ha őrzöng.
Már rájuk is ripakodik „Ki innen, ki innen, elvetemültek” – kiáltja
az, aki akaratával forgatja az eget és a földet.

- atque illi longe gradientem ac dira frementem 215
 ut videre, metu versi retroque ruentes
 diffugiunt silvasque et sicubi concava furtim
 saxa petunt. piget incepti lucisque, neque auras
 dispiciunt; taedet caeli convexa tueri.
- Nec longum in medio tempus, cum creber ad aures 220
 visus adesse pedum sonitus genitorque per auras
 hunc, ubi vix multa maestum cognovit in umbra,
 talibus adloquitur dictis atque increpat ultro:
 “infelix, quae tanta animum dementia cepit?
 quis furor iste novus? quo nunc, quo tenditis”, inquit, 225
 “regnorum inmemores, quae mentem insania mutat?
 dicite, quae lucis miseris tam dira cupido?
 maturate fugam totoque absistite luco:
 nec revocare gradum, si quando adversa vocarint,
 est licitum; flammis ambit torrentibus amnis 230
 per medium stridens torquetque sonantia saxa
 attollitque globos flammarum et sidera lambit.
- ille sub haec: “tua me, genitor, tua tristis imago 233
 (* * *)
 his posuere locis: merui nec deprecor”, inquit, 234
 “omnipotens, sonitumque pedum vocemque tremesco 235
 conscius audacis facti: monitisque sinistris
 femina fert tristis sucos tardumque saporem.
 illa dolos dirumque nefas sub pectore versans
 insontem infando indicio, moritura puella
 dum furit, incautum crudeli morte peremit; 240
 suasit enim — scis ipse, neque est te fallere cuiquam —
 ut vidi, ut perii, ut me malus abstulit error
 contigimusque manu quod non sua seminat arbor.”

19. Elmenekülnek és elrejtőznek.

Ők már messziről látták, hogy közeledik, és átkokat szór rájuk,
félelmükben meghátrálnak, és rohanva menekülnek,
s rejtőzködve keresik, hátha erdőkre vagy sziklaüregekre lelnek valahol.
Bánják már, hogy fényre vágytak, az égre fel sem néznek,
s már a mennybolt látványától is undorodnak.

20. Rájuk förmed az Úr.

Nem sok idő múltán sűrű léptek zaját
hallották közeledni, s a teremtő megszólítja a férfit
a levegőn át, akit alig ismer fel a mély sötétségben,
ilyen szavakkal szól hozzá, és rájuk förmed:
„Ó, ti szerencsétlenek, miféle téboly vette el eszetek?
Miféle új örület ez? Mire nem vetemedtek? – kérdi,
„Elfeleditek uralmatokat? Miféle örülség vett rá, hogy meggondoljátok magatokat?
Beszéljetek, szerencsétlenek, miféle borzalmas vágy ez bennetek a fény iránt?
Fussatok gyorsan, távozzatok a kertből,
és megtiltom, hogy visszagyertek, bármilyen baj is szorongasson;
sisteregve kanyarog egy folyó lángoló hullámaival
a kert kellős közepén, köveket görget magával,
és tűzbuborékokat ereget: tüze a csillagokat nyalogatja.

21. Ádám mentegezőzik.

A férfi erre ezt mondja: „Ó, atyám, a te gyászos alakod
[...] száműzött ide, és nem is érdemlek kíméletet”, szól;
„Mindenható, remegek, ha hallom a hangod és lépteid zaját,
mert tudom, a tettem vakmerő volt, és bár figyelmeztetted a veszélyre,
a nő ideadta a bajt hozó gyümölcsöt s levének későbbi keserűségét.
A lány bűnös cseleket forralt, és azon mesterkedett szíve mélyén,
hogy, bár ártatlan voltam a szörnyű bűnben, csak mert ő már halálra volt ítélve,
örjögésében engem, óvatlant is elveszejtsen.
Rábeszélte ugyanis – te magad is tudod, hisz téged nem lehet félrevezetni,
láttam, és elvesztem, s hogy elragadott ez a veszedelmes tévedés –,
hogy kezem érintse a gyümölcsöt, mely nem a fáján termett.”

tum pater omnipotens solio sic infit ab alto:
 “accipite ergo animis atque haec mea figite dicta: 245
 tuque prior, scelere ante alios inmanior omnis,
 quem nec longa dies pietas nec mitigat ulla,
 hortator scelerum, coluber, mala gramina pastus
 desidia latamque trahens inglorius alvum
 cede locis, nullis hominum cogentibus, ipse, 250
 tenuis ubi argilla et dumosis calculus arvis.

at tibi pro scelere” exclamat, “pro talibus ausis
 omne aevum ferro teritur, primusque per artem,
 heu miserande puer, terram insectabere rastris
 et sonitu terrebis aves: horrebit in arvis 255
 carduus et spinis surget paliurus acutis
 lappaeque tribolique et fallax herba veneni.
 at si triticeam in messem robustaque farra
 exercebis humum, frustra spectabis acervum
 concussaque famem in silvis solabere quercu. 260
 insuper his subeunt morbi tristisque senectus
 et labor et durae rapit inclementia mortis.

haec tibi semper erunt, tuque, o saevissima coniunx,
 non ignara mali, caput horum et causa malorum,
 magna lues commissa tibi: heu perdita nescis 265
 nec quae te circum stent deinde pericula cernis.
 nunc morere, ut merita es, tota quod mente petisti:
 nec mea iam mutata loco sententia cedit.”

At iuvenem primum saevus circumstetit horror:
 deriguere oculi, nec se celare tenebris 270

22. Isten megszidja a kígyót.

Erre a Mindenható Atya így szólt magas trónszékéről:

„Halljátok hát szavaimat és véssétek szívetekbe,
először te, akinek bűne mindenki másénál visszataszítóbb,
akit, bármennyi idő telik el, a jámborság sem szelídíthet meg,
kígyó, aki bűnre bujtogatsz, és mérges fűvet legelsz,
és vonzolod lustaságtól széles gyomrodal dicstelenül,
menj innen oda, ahol sovány agyagos föld, és bozóttal benőtt köves vidék van,
s ne kényszerítsd az embereket semmire.”

23. Isten megszidja Ádámot és személyében az egész emberi nemet.

„Neked pedig, férfi, bűnödért”, kiáltott, „és féktelen vakmerőségedért
megparancsolom, hogy egész életedet töltsd fegyverben, és
kora gyermekkorodtól műveld a földet.
Jaj, te szegény fiú, hasogasd a földet kapával,
és riaszd el zajjal a madarakat, különben konkoly veri fel a mezőt,
és hegyes tüskékkel meredezik a tövis,
a bojtortján, a sulyom és a csalfa mérges füvek.
De ha búzavetésre és acélos tönkölyre nem műveled földedet,
hiába vársz halomszám gabonát,
erdőben csillapítod éhed rázva a tölgyfát.
Ráadásul betegségek gyötörnek s a gyászos öregség,
s elragad a munka s a borzalmas halál kegyetlensége.”

24. Ezután rendre utasítja Évát és mindkettejüket halállal sújtja.

Ez vár rád örökké, te pedig, ó elvetemült asszony,
ismered a rosszat, sőt te vagy e bajok kútfeje és oka,
hatalmas és pusztító bűnt követtél el. Jaj, véged van, nem ismered sem a
mostani bajt, sem a rád váró veszedelmeket.
Most halj meg hát, kiérdemelted azt, amit teljes szívedből kívántál.
Szándékom nem fogom megváltoztatni.”

25. Kiúzi őket a Paradicsomból.

Az ifjút nyomban borzalmas félelem keríti hatalmába:
tekintete hideggé válik, nem rejti magát sötétségbe

amplius aut notas audire et reddere voces.
 haut mora, festinant iussi rapidisque feruntur
 passibus, et pariter gressi per opaca viarum
 corripiunt spatium medium limenque relinquunt
 flentes et paribus curis vestigia figunt. 275
 tum victum in silvis bacas lapidosaque corna
 dant rami et vulsis pascunt radicibus herbae.

Interea magnum sol circumvertitur annum:
 matri longa decem tulerunt fastidia menses,
 unde homines nati, durum genus. inde per artem 280
 aut herbae campo apparent aut arbore frondes,
 inque novos soles audent se gramina tuto
 credere: et lentis uvam demittere ramis
 instituunt udoque docent inolescere libro.

tum, gemini fratres adolent dum altaria taedis, 285
 alter in alterius praelato invidit honore—
 horresco referens—consanguinitate propinquum
 excipit incautum patriasque obtruncat ad aras
 sanguine foedantem quos ipse sacraverat ignis.

tum genitor virus serpentibus addidit atris 290
 mellaque decussit foliis ignemque removit
 praedarique lupos iussit pontumque moveri
 et passim rivis currentia vina repressit.
 mox et frumentis labor additus, ut mala culmos
 esset robigo et victum seges aegra negaret. 295a
 [tunc alnos primum fluvii sensere cavatas] 295b
 tum laqueis captare feras et fallere visco
 inventum, et duris urgens in rebus egestas
 movit agros, curis acuens mortalia corda.

tovább, nem hallja a jól ismert szavakat, és nem is válaszol rájuk. Már teszik is késelem nélkül parancsát: gyors léptekkel haladnak, és együtt vágnak neki a sötét útnak. Gyorsan elérik és sírva maguk mögött is hagyják a határt, és egyforma gondok közepette lépdelnek. Az erdőben faágak nyújtanak nekik bogyókat és kemény magvú somot táplálékul, s növények táplálják őket kihúzott gyökereikkel.

26. Éva fiai: Káin és Ábel.

Közben kerül egy nagy évet a Nap, tízhavi idő bizony sok már az édesanyának, akitől a kemény emberi faj született: ettől kezdve munkával teremnek növények a mezőn, levelek a fán, a fű is rá meri bízni magát a megújuló napra, és bevezetik, hogy a szőlő ruganyos ágaikra fusson, s arra tanítják, hogy ránőjön a nyers kéregre.

27. Káin megöli Ábelt az oltárnál.

Ekkoriban a két testvér égő áldozatot mutatott be az oltáron. Egyikük megirigyelte, hogy a másikat többre becsülték, ezért – még kimondani is rettenetes – saját mit sem sejtő testvérét ledöfte az ősi oltárnál, s vérével beszennyezte szent lángját.

28. Isten büntetés gyanánt számos csapást mér az emberre.

Erre az Atya mérget adott a fekete kígyóknak, lerázta a mézet a levelekről, és elvette a tüzet is, megparancsolta a farkasoknak, hogy raboljanak, a tengernek meg, hogy háborogjon: elapasztotta az addig mindenütt patakokban folyó bort is. Azóta kell művelni a gabonát, különben a kalászsokat pusztító gabonarozsda lepi el, a műveletlen szántóföld pedig nem terem. [Akkor érezték először a folyók az öblös égerfát] Azóta állítunk csapdát a vadaknak, és lépet is azóta vadászunk. A nélkülözés kényszerít ínséges időkben arra, hogy műveljük a földet, s e gondok megedzik halandó szívünket.

deterior donec paulatim ac decolor aetas,
ferrea progenies, duris caput extulit arvis 300
et belli rabies et amor successit habendi.

Iustitia excedens terris vestigia fecit.
nec longum in medio tempus: furor iraque mentem
praecipitant: gaudent perfusi sanguine fratrum.
condit opes alius defossoque incubat auro 305
nec doluit miserans inopem dextramque tetendit.

Tum pater omnipotens graviter commotus ab alto
aethere se mittit: tellurem effundit in undas
diluvio miscens caelumque in Tartara solvit.
sternit agros, sternit sata laeta bovumque labores 310
diluit; inplentur fossae et cava flumina crescunt;
et genus omne neci pecudum dedit, omne ferarum.

tum pietate gravem ac meritis —mirabile dictu—,
qui fuit in terris et servantissimus aequi,
eripuit leto, tantis surgentibus undis, 315
ut genus unde novae stirpis revocetur haberet.

Diluvio ex illo patribus dat iura vocatis
omnipotens: magnis agitant sub legibus aevum.
Exod. Quid memorem infandas caedes, quid facta tyranni
nesciaque humanis precibus mansuescere corda, 320
Aegyptum viresque Orientis et ultima bella
magnanimosque duces totiusque ordine gentis,
quo cursu deserta petiverit et tribus et gens
magna virum, meriti tanti non inmemor umquam,
quique sacerdotes casti altaria iuxta, 325
quique pii vates pro libertate ruebant,

Ezután más színű, silányabb kor következik,
a vaskor gyermekei a kemény földből emelték ki fejüket:
a háború haragja és a birtoklás vágya hajtotta őket.
Iustitia távoztában ekkor hagyta utoljára nyomát a földön.
Nem sok idő múltán dühöngő haragjuk megrontotta elméjüket:
örvend a testvér, ha testvérének vére tapad kezéhez,
míg más vagyont gyűjt, és csak ül elásott aranyán,
nem szánja a szegényt, s nem nyújtja felé jobbját.

29. Özönvíz.

Akkor a Mindenható Atya nagy haragra lobban, leszáll a magas
égből, és hullámokba süllyeszti a földet:
özönvízben kavarog a világ, az eget a Tartaroszba meríti.
Elönti a földeket, elönti a dús veteményt és az ökrök munkáját,
megtölti az árkokat, s a folyók kilépnek medrükből,
a háziállatokat és a vadakat egyaránt elpusztítja.

30. Noé és családja megmenekül.

Akkor azonban egy erős hitű és érdemes férfit (szinte hihetetlen!),
aki akkoriban élt, és aki a legigazabb volt,
kiragadott a halálból, mikor a hullámok
már-már összezsaptak fölötte, hogy tőle származzon az új emberi nem.

31. Izrael népe a pusztába menekül a fáraó elől, átkel a Vörös- tengeren, és törvényeket kap.

Az özönvíz után a Mindenható Isten megszólította az atyákat,
jogot adott nekik, s szigorú törvények uralma alatt hajtotta a kort.
Miért beszéljek az iszonyú öldöklésekről, a zsarnokok tetteiről,
vagy szívekről, amiket emberi könyörgés meg nem lágyíthatott,
miért beszéljek Egyiptomról, a keleti hadakról, a távoli háborúkról,
a nemeslelkű vezérekről, és sorban minden népről?
Mekkora sietséggel tört a férfiak nagy népe és törzse a kietlen
puszták felé, soha nem feledve Isten hatalmas jótettét.
Akik papokként jelen voltak az oltár közelében,
akik prófétákként odavesztek a szabadságért,

qui bello exciti reges, quae litore rubro
 conplerint campos acies, quibus arserit armis
 rex, genus egregium, magno inflammante furore,
 agmen agens equitum et florentis aere catervas? 330
 cetera facta patrum pugnatique in ordine bella
 praetereo atque aliis post me memoranda relinquo.

Nunc ad te et tua magna, pater, consulta revertor.
 maius opus moveo: vatum praedicta priorum
 adgredior, quamvis angusti terminus aevi 335
 accipiat, temptanda via est, qua me quoque possim
 tollere humo et nomen fama tot ferre per annos,
 quod tua progenies caelo descendit ab alto,
 attulit et nobis aliquando optantibus aetas
 auxilium adventumque Dei, quom femina primum 340
 virginis os habitumque gerens —mirabile dictu—
 nec generis nostri puerum nec sanguinis edit,
 seraque terrifici cecinerunt omina vates
 adventare virum populis terrisque superbum
 semine ab aetherio, qui viribus occupet orbem. 345
 [Imperium oceano famam qui terminet astris] 345b

Iamque aderat promissa dies, quo tempore primum
 extulit os sacrum divinae stirpis origo
 missus in imperium, venitque in corpore virtus
 mixta deo: subiit cari genitoris imago.

haut mora, continuo caeli regione serena 350
 stella facem ducens multa cum luce cucurrit.

milyen királyok keltek hadra, milyen csapatok töltötték meg
a Vörös-tenger partját, milyen fegyverekben tündökölt
a király, e ragyogó sarj, amikor nagy haragra lobbant,
s vitte lovasságát, miközben serege tündöklött az ércből.
Az atyák egyéb tetteit és sorban megvívott háborúit most elhagyom,
az erről való megemlékezést másokra bízom.

Vége az Ószövetségnek, következik az Újszövetség.

1. Jézus Krisztus megtestesülése.

Most visszatérek hozzád és terveidhez, Felséges Atyám.
Igen nagy munkára vállalkozom: a korábbi próféták
jóslataival kezdem: bár az élet ideje rövidre szabott,
rá kell lépnem az útra, ahol én is elszakadhatok
a földtől s nevemet sok évig megőrizhetem.
A hír éveken keresztül megőrzi majd nevemet.
Sarjad leszállt a magas égből, és kora végre elhozta nekünk
isten segítségét és eljöttét, amire oly régóta vártunk.
Volt egy leány, arca és alakja szűzies (kimondani is csodálatos!),
s fiút szült, aki nem a mi nemünkből és vérünkből való volt.
Rettegett jósok énekelték meg kései előjeleit annak,
hogy fenséges férfi jó el a föld népeihez,
isteni magból származik, s meghódítja erejével a világot:
[birodalmának határa az óceán, híre a csillagos égig terjed.]

2. Jézus Krisztus születése.

És már ott is volt az ígéret napja, mikor
ez az isteni sajt szent orcáját fölemelte,
s alávetette magát Isten hatalmának, testéből áradt a mindenható erény,
s drága atyja képmásaként emelkedett föl.

3. A napkeleti bölcsek ajándékai és az őket vezető csillag.

Mindjárt tündöklő csillag húzott
tűzcsóvát az ég ragyogó birodalmában.

agnovere deum proceres cunctisque repente
 muneribus cumulant et sanctum sidus adorant.
 tum vero manifesta fides clarumque paternae
 nomen erat virtutis: et ipsi agnoscere vultus 355
 flagrantisque dei divini signa decoris.

protinus ad regem magno fervore ruentum
 fama volat variisque acuit rumoribus iras
 incenditque animum matrisque adlabitur auris.
 illa dolos dirumque nefas haut nescia rerum 360
 praesensit motusque excepit prima futuros.
 praescia venturi furtim mandaratale dum,
 dum curae ambiguae, dum mens exaestuat ira.

at rex sollicitus stirpem et genus omne futurum
 praecipitare iubet subiectisque urere flammis, 365
 multa movens, mittique viros qui certa reportent.
 haut secus ac iussi faciunt rapidisque feruntur
 passibus et magnis urbem terroribus implent.
 continuo audita voces vagitus et ingens
 infantumque animae flentes: ante ora parentum 370
 corpora natorum sternuntur limine primo.

at mater gemitu non frustra exterrita tanto,
 ipsa sinu prae se portans, turbante tumultu,
 infantem fugiens plena ad praesaepia reddit.
 hic natum angusti subter fastigia tecti 375
 nutribat teneris inmulgens ubera labris.
 hic tibi prima, puer, fundent cunabula flores,
 mixtaque ridenti passim cum baccare tellus
 molli paulatim colocasia fundet acantho.

A bölcsek ráismertek az Istenre, s mind
el is halmozták ajándékaikkal, s imádták szent csillagát.
Megnyilvánult ekkor hitük az igazságban,
atyja erényének hírneve ragyogott, s égett bennük a vágy,
hogyan saját szemükkel lássák orcáját: miféle jeleit mutatja az isteni szépségnek?

4. Heródes király haragra lobban hallva Jézus Krisztus születéséről.

Mindjárt röpül a hír a királyhoz, s felbőszül dühében,
de még különféle mendemondákkal is szítja haragját
és tüzei lelkét. A hír az anya fülébe is eljutott.
Előre érezte a csapdát és a förtelmes bűnt, megértette a helyzetet,
s ő volt az első, aki felfogta, mi készül.
Tudta előre, mi jön, s titokban gondoskodott róla, hogy átvészelve,
míg aggasztó a baj, s míg harag forr a király szívében.

5. Heródes parancsba adja, hogy végezzék ki a fiúgyermeket.

A király pedig félelmében megparancsolta, hogy minden jövendő utódot
és sarjat pusztítsanak el: váljanak lángok martalékává!
De így sem nyugodhat, és elküldi embereit, hogy hozzanak biztos hírt.
S már teljesítik is parancsát, vágatnak,
lovaik patája dobog, s nagy rémület tölti meg a várost.
Kialtozás és jajveszékelés hallatszik,
s kisdedek sírnak szüleik szeme láttára:
gyermekük teste már holtan hever a küszöbön.

6. Mária, Isten anyja fiával Egyiptomba menekül.

Nem ok nélkül rémült hát meg az anya a roppant fájdalomtól,
ölében a csecsemővel menekült
a zűrzavar közepette, s egy teli jászolba fektette.
E szerény hajlék fedele alatt szoptatta fiát
emlőjét gyenge szájához nyújtva.
Első bölcsőd ontja rád a virágokat, fiú,
s nevető ciklámen tarkállik szerte a földön,
mely ontja a liliomot és lány akantuszt.

Et iam finis erat perfecto temporis orbe. 380
 ut primum cessit furor et rabida ora quierunt,
 ante annos animumque gerens caelestis origo
 per medias urbes graditur populosque propinquos.

illum omnis tectis agrisque effusa iuventus 385
 attonitis inhians animis prospectat euntem,
 turbaque miratur matrum: “qui spiritus illi,
 qui vultus vocisque sonus vel gressus eunti est!”

Continuo vates —namque is certissimus auctor—
 ut procul egelido secretum flumine vidit,
 “tempus”, ait, “deus, ecce, deus, cui maxima rerum 390
 verborumque fides. tu nunc eris alter ab illo,
 fortunate puer, caeli cui sidera parent.
 sic equidem ducebam animo rebarque futurum:
 expectate venis, spes et solacia nostri”.

haec ubi dicta dedit, fluvio mersare salubri 395
 accepit venientem ac mollibus extulit undis:
 exultantque vada ac subito commota columba
 devolat et supra caput astitit. inde repente
 radit iter liquidum celeris neque commovet alas.
 huc omnis turba ad ripas effusa ruebat 400
 certatim largos umeris infundere roes.

tum genitor natum dictis compellat amicis:
 “nate, meae vires, mea magna potentia, solus

7. Krisztus vitatkozik a templomban az idősek között.

És már vége is volt, bezárult az idő köre,
amint a király haragja elszállt, s dühödt
ordítása csendesedett. A gyermek korát meghazudtolva és tanúságot téve
isteni származásáról járja a városokat s a környező földeket.

8. Mindenki csodálja Krisztust.

Az ifjúság egytől-egyig elé siet a házakból a földekre,
elakad lélegzetük, míg bámulják, amerre csak elmegy,
és tülekedve csodálják az anyák: „Mennyire más a lelkülete,
az arca, a hangja s a léptei, ahogy jár.”

9. Keresztelő János tanúsága Krisztusról.

Prófétája – s jövendölése tévedhetetlen –
meglátta távolról magányos alakját a hús folyó habjánál,
s így szólt: „Itt az idő, itt van az Isten, ő az Isten, szavaiban és tetteiben
szilárdan megbízhatunk. Mostantól Isten után második leszel,
áldott fiú, akinek engedelmeskednek az ég csillagai.
Lelkemben úgy gondoltam és úgy vélekedtem, hogy ez egyszer megtörténik,
te vagy az, akit vártunk, reményünk és vigaszunk.”

10. János megkereszteli Krisztust, és a Szentlélek leereszkedik rá az égből.

E szavak után fogadta az érkezőt, hogy megmerítse az üdvös folyóban,
majd kiemelte a lágy habokból:
táncol a tajték, hirtelen előtűnik egy galamb, leereszkedik, s a fejére száll.
Ezután éppoly hirtelen vág a lég híg útjának
és siklik egyetlen szárnycsapás nélkül.
A tömeg felé özönlött az egész parton mindent elárasztva,
s versengve hintették magukra a bő permetet.

11. Hang hallatszik az égből: „Ez az én fiam...” stb.

Ekkor az Atya szerető szavakkal szólítja meg szülöttét:
„Fiam, te vagy egyedüli erőm és hatalmam,

et praedulce decus magnum rediture parenti,
 a te principium, tibi desinet. accipe, testor, 405
 o mea progenies: qua sol utrumque recurrens
 aspicit Oceanum, perfecto laetus honore
 omnia sub pedibus vertique regique videbis.
 tu regere imperio populos, matresque virosque,
 iam pridem resides animos desuetaque corda 410
 ignarosque viae me cum miseratus inertes
 adgredere et votis iam nunc adsuesce vocari".

Dixerat. ille patris magni parere parabat
 imperio, instans operi regnisque futuris.
 Heu pietas, heu prisca fides! quas dicere grates 415
 incipiam, si parva licet componere magnis?
 nec mihi iam patriam antiquam spes ulla videndi
 nec spes libertatis erat nec cura salutis.
 hic mihi responsum primus dedit ille petenti,
 concretam exemit labem purumque reliquit 420
 aetherium sensum meque in mea regna remisit.
 illum ego per flammam, agerem si Syrtibus exul,
 per varios casus, per mille sequentia tela,
 quo res cumque cadent, unum pro nomine tanto
 exsequerer strueremque suis altaria donis. 425
 huius in adventum tantarum in munera laudum.
 [Namque erit ille mihi semper deus, illius aram 426b
 cuncti obtestemur veniamque oremus ab ipso] 426c
 ipsi laetitia voces ad sidera iactant
 intonsi montes: respondent omnia valles.

Tempore non alio — magnum et memorabile nomen —
 serpentis furiale malum meminisse necesse est. 430
 ausus quin etiam — fama est obscurior annis —
 compellare virum et veniendi poscere causas.

édes ékességem leszel, úgy térsz vissza Atyádhoz,
 veled kezdődik és veled végződik minden: fogadd el,
 ó, sarjam, tanúsítom: szemeid látni fogják, hogy minden a lábaid előtt
 hever, s minden te vagy az úr odáig, ahol a Nap boldogan
 bevégzi feladatát, s útjáról megtérve meglátja mindkét Óceánt.
 Uralkodni fogsz népek, anyák és férfiak fölött,
 a régtől kába lelkeket s ehhez nem szokott szíveket,
 s a tévelygő pórnépet velem együtt megszánva
 fordulj feléjük, s már most szokj hozzá, hogy hozzád imádkoznak.”

12. Krisztus, az emberiség üdvössége.

Így szólt, ő pedig kész volt engedelmeskedni hatalmas Atyja
 parancsának: nekilátott művének s eljövendő uralmának.
 Ó, kegyesség, ó, ősi hit! Hogy fejezzem ki hálámat,
 ha jelentéktelent hasonlíthatok ekkora dolgokhoz?
 Nem volt már semmi reményem, hogy láthassam régi hazámat,
 szabadságot sem reméltem, s az üdvösséggel sem törődtem.
 Kértem, s ő adott nekem elsőként választ,
 lemosta a rám tapadt a szennyet,
 s lelkem tisztán látja a mennyeket, s újra égi hazám felé fordított.
 Hatalmas nevéért egyedül őt követném lángtengeren át és számkivetettként
 hanyódva zátonyok között mindenféle csapásnak
 és ezeryi, rám leselkedő dárdának kiteve,
 történjék bármi, és oltárt állítanék, hogy neki áldozhassak.
 [Nekem ugyanis mindig ő lesz az Isten, esedezzünk hát mindnyájan
 az ő oltáránál, s kérjük tőle bűneink bocsánatát.]
 Az ő eljövételét magasztalják hatalmas dicséretekkel
 a lombos hegyek, ujjongásuk egészen a csillagokig hatol,
 s visszhangozzák a völgyek.

13. A Szentlélek a pusztába vezeti Jézust, hogy ott megkísértse a Sátán.

Itt az idő, hogy megemlékezzünk a kígyó
 - neve nagy és emlékezetes - őrzöngő gaztettéről.
 Bár régen volt, és híre homályos, vakmerőn
 megszólította a férfit, és megkérdezte, miért jött.

hunc ubi tendentem adversum per gramina vidit,
 substitit infremuitque ferox dominumque potentem
 saucius ac serpens adfatur voce superba: 435
 “verane te facies, verus mihi nuntius adfers?
 qui genus? unde domo, qui nostra ad limina tendis?
 fare age, quid venias; nam te dare iura loquuntur.
 aut quis te, iuvenum confidentissime, nostras
 iussit adire domus pacique inponere morem? 440
 non equidem invideo, miror magis: accipe porro,
 quid dubitem et quae nunc animo sententia surgat.
 est domus alta: voca zephyros et labere pinnis
 ardua tecta petens, ausus te credere caelo,
 si modo quem memoras pater est, cui sidera parent”. 445

olli subridens sedato pectore fatur
 haut vatum ignarus venturique inscius aevi:
 “dissimulare etiam sperasti, perfide serpens?
 ne dubita; nam vera vides. opta ardua pinnis
 astra sequi clausumque cava te condere terra. 450
 quo periture ruis maioraque viribus audes?
 cede deo, toto proiectus corpore terrae”.

nec plura his. ille admirans venerabile donum
 fronte premit terram et spumas agit ore cruento
 contentusque fuga caecis se inmiscuit umbris. 455

Interea volitans magnas it fama per urbes.
 convenere viri: mens omnibus una sequendi
 in quascumque velit pelago deducere terras.
 multi praeterea, quos fama obscura recondit,
 concurrunt fremitu denso stipantque frequentes, 460
 [conveniunt vitamque volunt pro laude pacisci] 460b

Ő észrevette, hogy a kígyó a fűben tekergőzik felé,
majd fölegyenesedik, szája félelmesen sziszeg,
s a hatalmas urat fölháborodva szólítja meg dölyfösen.
„Tényleg te vagy, tényleg a hírnök jön el hozzám?
Honnan jöttél? Hol az otthonod? Mi dolgod itt az én földemen?
Rajta, beszélj, miért jöttél? Azt mondják, te szolgáltatsz igazságot.
Kinek a parancsa, hogy házamhoz gyere, vakmerő ifjú,
s a békére szolgáltatass törvényt?
Én bizony nem irigyellek, sőt, inkább csodállak: mégis hallgasd meg,
miért van bennem kétely, s milyen gondolat támadt szívemben.
Van egy magas épület. Hívd a szelet, hogy röptsen el szárnyain meredek
párkányáról! Mersz-e akkor az égben bízni? Hiszen azt mondod, hogy az az
Atyád, akinek engedelmeskednek a csillagok is.”

14. Krisztus válaszol a Sátánnak, aki megfutamodik.

Ő nyugodt szívvel, mosolyogva felel,
hisz jól ismeri a prófétákat, és tudja a jövőndőt.
„Azt hitted, eltitkolhatod, ki vagy, hitszegő kígyó?
Ne legyen benned kétség, valóság, amit láatsz. Szárnyalj
a magas csillagokig, vagy bújj az odvas föld mélyére!
Meg akarsz halni? Olyanra vetemedsz, ami meghaladja erődet?
Ne kísértsd Istent! Ereszkejd csak vissza egészen a földre!”

15. A Sátán elmenekül.

Többet nem mondott. A kígyó meg csak ámuld rajta, az Isten adományán,
fejét a földre veri, s véres tajtékot vet a szája.
Menekülőre fogta, és elrejtőzött a sötétség mélyére.

16. Krisztus kiválasztja tanítványait és nagy sokaság követi.

Közben szárnyra kapott a híre, és bejárta a nagy városokat.
Férfiak gyűltek össze, mind készek voltak követni,
bármely földre vezessen is útja a tengeren.
Rajtuk kívül is sokan gyűlnek köré, kiknek nevét homály takarja,
nagy nyüzsgéssel sűrű tömegben.
[Körülállják, s dicsőségéért életüket akarják adni.]

exultantque animis; medium nam plurima turba
hunc habet atque umeris extantem suspicit altis.

postquam altos ventum in montes, aeterna potestas
iura dabat legesque viris, secreta parentis, 465
spemque dedit dubiae menti curasque resolvit.
conspicit ecce alios dextra laevaue frequentis.
quos ubi confertos audere in proelia vidit,
incipit et dictis divinum aspirat amorem:
“discite iustitiam moniti, succurrite fessis
pro se quisque, viri, quae cuique est copia, laeti 470
communemque vocate deum. meliora sequamur
quoque vocat vertamus iter. via prima salutis
intemerata fides et mens sibi conscia recti.
vobis parta quies perfecto temporis orbe.
nam qui divitiis soli incubuere repertis 475
nec partem posuere suis, dum vita maneret,
pulsatusve parens et fraus innexa clienti,
tum, cum frigida mors anima seduxerit artus,
inclusi poenam expectant, quae maxima turba est,
infernisque cient tenebris veterumque malorum 480
supplicia expendunt. aliis sub gurgite vasto
infectum eluitur scelus aut exuritur igni.
turbidus hic caeno vastaue voragine gurges
aestuat atque imo barathri eructat harenam.
hinc exaudiri gemitus et saeva sonare 485
verbera, tum stridor ferri tractaeque catenae,
semper et obducta densantur nocte tenebrae.
praeterea ! quae dicam animis advertite vestris.
non ego vos posthac caesis de more iuvenis
religione patrum truncis et robore natas 490
mortalive manu effigies et templa tueri
audiam: et haec repetens iterumque iterumque monebo:
sed periisse semel satis est, natumque patremque
profuerit meminisse magis, si credere dignum est.

Ujjongnak lelkükben, mert ő áll a hatalmas tömeg közepén,
s csodálattal tekintenek fölébük magasodó alakjára.

**17. Krisztus beszédet tart a tömegnek, amelyben felszólítja őket,
hogy óvakodjanak a bálványimádástól, és beszél nekik a végső
ítéletről is.**

Egy magas hegyre értek, s örök hatalma jogra, törvényre és
küzdelmes munkára tanította a tömeget. Megtanította nekik, miben
higgyenek emberként. Tanait drága atyja parancsaival elegyítette:
reményt adott, és megoldotta kételkedő szívük gondjait.

Egyszer csak balján is, jobbán is számtalan emberre lett figyelmes,
s látta, hogy már-már harcba mernek bocsátkozni: beszélni
kezdett hozzájuk, s szavaival isteni szeretetét lehelte beléjük.

„Figyeljete szavamra, s tanuljatok igazságosságot,
s akinek csak vagyona van, siessen
az elesettek segítségére, ki-ki boldogan, önmagáért,
és hívjátok az egy igaz Istent: törekedjünk a jobbra,
s bármerre visz, kövessük ezt az utat. Az első lépés az
üdvösség felé az őszinte hit és a szív, mely tudja, mi helyes.
Békére leltek, mikor az idő köre lezárul.

Azok viszont, akik egymagukban ülnek kincseik halmain,
s még életükben sosem adnak a magukéból felebarátjuknak,
vagy akik szüleikre kezet emelnek, vagy csalárd módon
becsapják védencük, mikor a fagyos halál elválasztja lelküket testüktől,
bezáratnak, s úgy várják majd büntetésüket. Ezek igen sokan vannak,
a legmélyebb sötétségbe zuhannak, és megbűnhődnek régi
gazzetteikért. A többiekből hatalmas örvény
mossa vagy tűz égeti ki a mocskot.

Hevesen forr itt a szenny, hatalmasan kavarog a mélységes örvény,
s a Cocytos kivet magából minden hordalékot.

Nyöszörgés, kegyetlen korbácsütések, vascsikorgás és láncsörgés
hallatszik innen, s mindig sűrűn gomolyog a sötétség, mert örök éj borul rá.
Jól figyeljetek arra, amit mondok:

atyáitok régi hite szerint ne áldozatok borjat, s emberi kéz ne készítsen
fatörzsből vagy tölgyfából képmásokat s templomokat más isteneknek!

Hallgassatok meg, újfent intelk benneteket újra és újra:

elég egyszer elveszni, hasznosabb lesz,

ha az atyák és fiaik is emlékeznek erre, ha érdemes hinni ebben.

sed fugit interea, fugit inreparabile tempus, 495
 flammarumque dies et vis inimica propinquat".
 adtonitis haesere animis: nec plura moratus
 hic aliud maius miseris mortalibus aegris
 iudicium canit—et tristis denuntiat iras—
 venturum excidio et vasta convulsa ruina 500
 omnia tum pariter rutilo immiscerier igni
 palantesque polo stellas caelique ruinam.
 tum vero tremefacta novus per pectora cunctis
 insinuat pavor, et taciti ventura videbant.

Haec super adventu cum multa horrenda moneret, 505
 ora puer prima signans intonsa iuventa,
 dives opum, studiis florens ignobilis otii—
 quinque greges illi balantum, quina redibant
 armenta, et dapibus mensas onerabat inemptis—
 continuo alacris palmas utrasque tetendit 510
 et genua amplectens sic ore effatus amico est:
 "o decus, o famae merito pars maxima nostrae,
 ad te confugio et supplex tua numina posco.
 omnia praecepi atque animo mecum ante peregi.
 eripe me his, invicte, malis. quid denique restat, 515
 quidve sequens tantos possim superare labores?
 accipe daque fidem: mihi iussa capessere fas est."
 atque huic responsum paucis ita reddidit heros:
 "o praestans animi iuvenis, absiste precando,
 nec te paeniteat: nihil o tibi amice relictum. 520
 hoc etiam his addam, tua si mihi certa voluntas:
 disce, puer, contemnere opes et te quoque dignum
 finge deo, et quae sit poteris cognoscere virtus.
 da dextram misero et fratrem ne desere frater.
 si iungi hospitio properat, coniunge volentem. 525
 casta pudicitiam servet domus. en age segnes
 rumpe moras rebusque veni non asper egenis."

Ám eközben rohan, rohan a soha vissza nem térő idő,
 közeleg a lángok napja és az ellenséges erő.”
 Lelkükben megrendültek, ő pedig nem várt többet,
 és más nagyobb ítéletről is beszélt a szerencsétlen
 halandóknak, s figyelmeztette őket a baljóslatú haragra.
 Pusztulás jön, mindent romba dönt az iszonyú összeomlás,
 és vörös tűzben fognak kavarogni
 az égen bolyongó csillagok, és a romba dőlt ég.
 Erre újabb félelem szállta meg remegő szívüket,
 és csendben figyelték, mit hoz a jövő.

18. Arról, aki megkérdezte az Úrtól, mit kell tennie ahhoz, hogy örök életet szerezzen. Az Úr válaszol neki.

Ezeken kívül még borzalmas dolgokat mondott figyelmeztetésül.
 Ekkor egy ifjú, akinek álla még épphogy csak pelyhedzett,
 tehetős, s lelkében csakis a nemtelen tunyaság törekvései virágoznak:
 birkából öt nyája, lóból öt ménese volt,
 asztalait saját természetű ételekkel töltötte meg,
 felé tárta két repeső karját,
 és térdét átölelve barátságosan így szólt:
 „Ó, Istenem, méltán vagy legnagyobb része híremnek,
 hozzád menekülök, és kérve kérem isteni intésed:
 elvégeztem mindent, és meghánytam-vettem magamban a dolgot.
 Ragadj hát ki engem a bajok közül, legyőzhetetlen! Mi mást tegyek még?
 Mit kell követnem, hogy kiálljam mindezt a megpróbáltatást? Vedd
 szavamat és add a tiéd: nekem az a kötelességem, hogy teljesítsem parancsod.”
 A Hős így felelt neki néhány szóval:
 „Ó, jeles ifjú, hagyj fel a kérleléssel,
 és ne bánkódj: neked, barátom, nem maradt más tennivalód,
 ha erős benned az elszánás, esetleg még ezt fűzöm hozzá:
 tanuld meg, ifjú, semmibe venni a vagyont, és formáld magad Istenhez
 méltóvá, úgy képes leszel megismerni, hogy mi az erény.
 Nyújts kezet az elesettnek, ha testvér vagy, testvéred ne hagyj cserben,
 aki hozzád siet, hogy vendégeld meg, fogadd be,
 házad őrizze a tisztán a szemérmét. Rajta,
 ne késlekedj, s tarts velem örömet a nincstelenségbe.”

dixerat haec. ille in verbo vestigia torsit
 tristior, ora modis adtollens pallida miris,
 multa gemens, seque ex oculis avertit et aufert. 530

Inde ubi prima fides pelago, tranquilla per alta
 deducunt socii navis atque arte magistra
 hic alius latum funda transverberat amnem
 alta petens, pelagoque alius trahit umida lina.
 postquam altum tenuere rates nec iam amplius ullae 535
 occurrunt terrae, crebris micat ignibus aether,
 eripiunt subito nubes caelumque diemque,
 consurgunt venti et fluctus ad sidera tollunt.
 at sociis subita gelidus formidine sanguis
 dirigit: cecidere animi cunctique repente 540
 pontum adspectabant flentes — vox omnibus una —
 spemque metumque inter dubii, seu vivere credant
 sive extrema pati, leti discrimine parvo,
 qualia multa mari nautae patiuntur in alto.

ecce deus magno misceri murmure pontum 545
 emissamque hiemem sensit, cui summa potestas.
 par levibus ventis et fulminis ocior alis
 prona petit maria et pelago decurrit aperto:
 nec longo distat cursu praeunte carina.
 agnoscunt longe regem dextramque potentem 550
 nudati socii et magno clamore salutant.
 postquam altos tetigit fluctus et ad aequora venit,
 id vero horrendum ac visu mirabile ferri:
 subsidunt undae, remo ut luctamen abesset,
 collectasque fugat nubes graditurque per aequor 555
 iam medium necdum fluctu latera ardua tinxit.
 at media socios incedens nave per ipsos
 ipse gubernaclo rector subit, ipse magister.
 intremuit malus, gemuit sub pondere cumba,
 vela cadunt, puppique deus consedit in alta: 560
 et tandem laeti notae advertuntur harenae.

Ezeket mondta, az ifjú pedig, még be sem fejezte, otthagya, s szomorúan emelte fel csodálatosképp sápadt arcát, sóhajtozva fordult el tőle, és eltűnt a szeme elől.

19. A tanítványok veszélybe kerülnek a tengeren.

Ezután, mikor megbízhatónak tűnt a tenger, társai hozzáértően a nyugodt vízre bocsátják a hajót. Míg egyikük a széles árba veti hálóját, míg a nyílt vízre tartanak, a másik húzza ki a nedves hálót a vízből. A hajók már messze jártak a parttól, és eltűnt szemük elől a föld, amikor vad villámlásba kezd az égbolt, hirtelen felhők takarják el az eget és a napfényt, viharos szél támad, és a hullámok a csillagokig csapnak. Társaiban a váratlan félelemtől megfagy a vér, elhagyja őket a bátorság, és hirtelen mind a tenger tombolását figyelték, és egytől-egyig jajveszékelték. Remény és félelem között hányódik szívük, s kétségbeesésükben azt sem tudták, élnek vagy halnak, úgy érzik, itt a vég: sok ilyen történik a hajósokkal a mély tengeren.

20. Krisztus a tengeren jár és parancsol a szeleknek.

Ekkor Isten, akinek legnagyobb a hatalma, megérezte, hogy dühösen háborog a tenger: viharba keveredtek. Könnyen, mint a szél s gyorsabban a villámcsapásnál a hullámhegyek felé tört, s gyalogszerrel a nyílt vízre lépett. A hajó közben utoléri, nincs messze tőle. Meztelen társai már messziről ráismernek királyukra és hatalmas jobbára, s kiáltozva üdvözlik. Miután a tengeren gyalogszerrel a hullámok csúcsaira hágott, - és ami történt, úgy beszélnek, egyszerre volt ijesztő és bámulatos- a víz kisimul, az evezők már nem erőlködnek, a fellegek szétoszlanak. A tenger közepén lépked, teste mégis állt, s nem merült a hullámokba. S egyszer csak újra a hajó kellős közepén társai közt járt, és kormányosként mint fő vezető ő maga ül a rúdhoz. Súly alatt reszketett az árboc, recsegett a csónak. Vitorlát bontanak, az Isten helyet foglal a tat magasán, s végre boldogan fordulnak az ismert part felé.

Tunc etiam tardi costas agitator aselli
 insedit nimbo effulgens: cui plurima circum
 matres atque viri, pueri velamina nota
 subiciunt funemque manu contingere gaudent. 565
 iamque propinquabant portis templumque vetustum
 antiqua e cedro centum sublime columnis
 ingreditur magna medius comitante caterva.
 horrendum silvis hoc illis curia templum,
 hae sacrae sedes, miro quod honore colebant. 570
 namque sub ingenti lustrat dum singula templo,
 horrescit visu subito insonuitque flagello
 significatque manu et magno simul intonat ore:
 "quae scelerum facies, quaeve aera micantia cerno
 Caesaris et nomen? quae mentem insania mutat? 575
 hae nobis propriae sedes, hic tempore certo
 perpetuis soliti patrum considerare mensis."
 obstipuere animis gelidusque per ima cucurrit
 ossa tremor, mensasque metu liquere priores.

Devexo interea propior fit Vesper Olympo. 580
 [sol ruit interea et montes umbrantur opaci.] 580b
 tum victu revocant vires fusique per herbam
 et dapibus mensas onerant et pocula ponunt.
 postquam prima quies epulis mensaeque remotae,
 ipse inter primos genitori instaurat honores,
 suspiciens caelum. tum facta silentia linguis. 585
 dat manibus fruges dulcesque a fontibus undas
 implevitque mero pateram ritusque sacrorum
 edocet inmiscetque preces ac talia fatur:
 "audite, o proceres," ait "et spes discite vestras.
 nemo ex hoc numero mihi non donatus abibit, 590
 promissisque patris vestra" inquit "munera vobis
 certa manent, pueri, et palmam movet ordine nemo.

21. Krisztus számárháton Jeruzsálembé érkezik, és a templomba belépve korbáccsal kergeti ki a kereskedőket és a vevőket, és felborogatja a pénzváltók asztalait.

Akkoriban történt az is, hogy lomha számár hátára ült hajcsárként, fényes felhőben ragyogott, asszonyok, férfiak és gyerekek terítették elé legkedvesebb ruháikat, s legnagyobb vágyuk, hogy legalább kantárját érinthessék. Már közeledtek a kapuhoz, s bevonult a száz ősi cédrusoszlopon magasodó régi templomba a nagy csoport közepén, amely kísérte. E templom volt tanácsházuk, rettentő ligetben állott: ez volt a legszentebb helyük, s csodálatos tisztelet övezte. Amikor bejárja a hatalmas templom minden részét, hirtelen elborzasztja, amit lát, és csattogni kezd ostora: kezével rájuk mutat, s egyszersmind hatalmas hangon förmed rájuk: „Miféle bűn ez? Miért látom itt a császár nevét és csillogó érméit? Miféle örület vette el eszetek? Ez saját házam, minden hónapban itt szoktak összegyűlni az atyák a közösség asztalánál.” Megdermedtek szívükben, és csontjuk velejéig jeges félelem járta át őket. Félelmükben otthagyták az asztalokat.

22. Úrvacsora.

Közben már közeledett az este Olympos meredek boltozatán. [A Nap lehanyatlott, és a sötét hegyek sűrű árnyba borultak.] Táplálékkal frissítik fel magukat: állatokat nyúznak, étkekkel terhelik meg az asztalt, és poharakat tesznek rá. A lakomát követő első pihenéskor, miután leszédtek az asztalokat, az égre tekint, s az elsők között maga mond áldást Atyjához, közben mindenki hallgat. Kezükbe kenyeret és édes forrásvizet ad, színborral tölt egy kupát, s megtanítja nekik a szent szertartást, mindehhez imáit vegyíti, és így szól: „Figyeljete, ó, ragyogó férfiak” – mondta – „és ismerjete meg reménységeteket: Senki sem távozik tőlem közületek üres kézzel, és bizonynyal megmaradnak ajándékaitok, fiaim, ahogy az Atya megígérte, s az elsőség pálmáját el nem veszi tőletek senki.”

et lux cum primum terris se crastina reddet,
 unus erit tantum in me exitiumque meorum,
 dum paci medium se offert de corpore nostro. 595
 iamque dies, nisi fallor, adest. secludite curas.
 mecum erit iste labor, nec me sententia fallit:
 unum pro multis dabitur caput." haec ita fatus
 conticuit seramque dedit per membra quietem.

Oceanum interea surgens Aurora reliquit. 600
 iamque sacerdotes late loca questibus implent
 cum populo patribus ferturque per agmina murmur.
 quod genus hoc hominum? quaeve hunc tam barbara morem
 permittit patria? poenas cum sanguine poscunt
 undique collecti et magno clamore secuntur 605
 insontem, saevitque animis ignobile vulgus.

Sol medium caeli conscenderat igneus orbem,
 cum subito acciri omnes, populusque patresque,
 exproscunt farique iubent, quo sanguine cretus
 quidve petat quidve ipse ferat. praeclara tuentis 610
 facta viri mixtus dolor et stupor urguet inertis—
 nescia mens hominum—, certantque inludere capto.
 tum vero raptis concurrunt undique telis.
 tollitur in caelum clamor cunctique repente
 corripuere sacram effigiem manibusque cruentis 615
 ingentem quercum decisis undique ramis
 constituunt spirisque ligant ingentibus ipsum,
 tendebantque manus pedibus per mutua nexis—
 triste ministerium—, sequitur quos cetera pubes,
 ausi omnes inmane nefas ausoque potiti. 620

23. Krisztus megjövendöli szenvedését az apostoloknak.

„Amikor a fény holnap visszatér a földre,
egy lesz csak köztetek, aki ellenem tör és az enyéim pusztulására,
míg a béke eszközéül ajánlkozik testemből:
mert eljött a nap, ha nem csalódom, szabaduljatok meg gondjaitoktól:
szenvedni fogok, és úgy lesz, ahogy gondolom.
Egy fej hullik le sokakért.” Ezt mondta,
elhallgatott, s a kései órán nyugovóra tért.

24. Júdeában tömeg gyűlik össze, és követelik Pilátustól, hogy fessítse keresztre Krisztust.

Mire a hajnal kiemelkedett az óceánból, a papok
a néppel és az atyákkal együtt már szélesen megtöltötték a vidéket panaszukkal,
zúgolódásuk kígyózott soraikban:
Miféle emberek ezek? Miféle nép enged ily barbár szokást?
Véres büntetést követelnek
mindenfelől összegyűlve, nagy kiáltozással követik
az ártatlant, és őrjöng az alávaló csőcselék.

25. Krisztust a hatodik órában meggyalázzák, és elvezetik, hogy megfessítsék.

A tüzes nap már égi útja közepén járt,
amikor egyszer csak a nép és az atyák, mindenki követelte,
hogy idézzék be, s ráparancsoltak, hogy mondja el, milyen vérből született,
mi a célja, és ő maga mit hoz. A férfi
ragyogó tettei láttán a fájdalommal vegyes bámulat tüze az együgyűeket.
Mily tudatlan az emberi szív! Versengve gúnyolódnak foglyukon.
Ezután lándzsákat ragadva mindenünnen összegyűlnek,
kiáltozásuk az egekig hatol, megragadják a szent testet,
és vérszomjas kezeikkel hatalmas tölgyfát állítanak,
ágait teljesen lemetszik,
őt pedig hatalmas gúzsokkal kötik rá,
kezeit kifeszítik, s lábait egymásra kötik,
(micsoda szörnyűséget művelnek!), nyomukban a csőcselék:
nem riadnak vissza e gyalázatos büntől, s vakmerő tettüket véghezviszik.

ille autem inpavidus “quo vincula nectitis?” inquit,
 “tantane vos generis tenuit fiducia vestri?
 post mihi non simili poena commissa luetis.”
 talia perstabat memorans fixusque manebat.

Interea magno misceri murmure caelum 625
 incipit et rebus nox abstulit atra colorem
 impiaque aeternam timuerunt saecula noctem.
 terra tremit; fugere ferae et mortalia corda
 per gentes humilis stravit pavor: inde repente
 dat tellus gemitum et caelum tonat omne fragore. 630

extemplo commotae Erebi de sedibus imis
 umbrae ibant tenues. tellus quoque et aequora ponti
 signa dabant: sistunt amnes terraeque dehiscunt.
 quin ipsae stupuere domus atque intima Leti
 Tartara et umbrosae penitus patuere cavernae. 635
 sol quoque et exoriens — cuncti se scire fatentur —
 tum caput obscura nitidum ferrugine textit.

Diffugiunt comites et nocte teguntur opaca
 multa que dura suo tristi cum corde volutant.
 quid faciant? haerent infixi pectore vultus 640
 verbaque, nec placidam membris dat cura quietem.

tum senior tales referebat pectore voces
 multa putans: “ubi nunc nobis deus ille magister?
 quem sequimur? quove ire iubes? ubi ponere sedes?
 o dolor atque decus, tantarum gloria rerum! 645
 iam iam nulla mora est: et nos rape in omnia tecum,
 oramus, teque aspectu ne subtrahe nostro.”

Erre ő rettenthetetlenül így szól: „Miért kötöttök meg?” – kérdi.
„Miért vagytok ember mivoltotokban ennyire elbizakodottak?
Nemsokára az enyémnél is sokkal iszonyúbb bűnhődés vár rátok.”
Szavai közben mindvégig állhatatos maradt, s csak függött a kereszten.

26. A Nap elsötétül, és megrepeg a föld.

Ekkor hatalmas robajjal megdördül az ég,
az éjszaka sötétbe burkolja a világot:
az istentelen nép már megrémült: eljött az örök sötétség:
reng a föld, menekülnek a vadak, és a halandók szívét
szerte a világon leigázza a rettegés: s egyszer csak
felsír a föld, s megdördül az egész égbolt.

27. Krisztus alászáll a poklokra.

Nyomban felzavarodtak a testetlen árnyak
és megindultak az Alvilág mélységes mélyéből. A föld és a tenger tükre is
baljós jeleket adott: megálltak a folyamok és meghasadt a föld.
Sőt, a Pokol és a halál birodalmának legmélye is ámult,
és a sötét üregek fenekükig feltárultak:
mindenki úgy meséli, a nap még hajnalban
homályba vonta ragyogó arcát.

28. Az apostolok futása.

Társai szétszéledtek, homályos éjszaka borult rájuk,
s szomorú szívükben a sok szörnyű bajt forgatták.
Mitévők legyenek? Magukba roskadnak, leszegett fejvel
hallgatnak, és a gond nem ad nekik többé csendes nyugodalmat.

29. Péter és társai panasza.

Aki köztük az idősebb, sok tépelődés után így szólt:
„Hol van most az Isten, a mi mesterünk,
akit követünk? Mondd, hová menjünk? Hol telepedjünk meg?
Ó, dicső fájdalom! Ó hatalmas tettek dicsősége!
Már nem várhatunk soká, kérünk, vigyél magaddal minket,
bárhol is vagy, és ne rejtőzz el előlünk.”

Hos inter motus media inter talia verba
 tertia lux gelidam caelo dimoverat umbram:
 iamque pedem referens superas veniebat ad auras, 650
 cum subito ante oculos ingenti mole sepulchrum,
 corpus ubi exanime positum, — nec claustra nec ipsi
 custodes sufferre valent— avulsaque saxi
 saxa vident, laxi laterum compagibus artis.
 fit sonus: ingenti concussa est pondere tellus. 655
 horror ubique animo, simul ipsa silentia terrent.

Ecce autem primi volucrum sub culmine cantus:
 ingreditur linquens antrum, spoliisque superbus
 ibat ovans, pulsuque pedum tremit excita tellus,
 vulneraque illa gerens foribus sese intulit altis. 660
 atque hic ingentem comitum adfluxisse novorum
 invenit admirans numerum cunctisque repente
 improvisus ait: “coram, quem quaeritis, adsum.
 vicit iter durum pietas et vivida virtus.
 praecipites vigilate, viri; timor omnis abesto. 665
 hi nostri reditus expectatique triumphi,
 haec mea magna fides. O terque quaterque beati,
 quae vobis, quae digna, viri, pro laudibus istis
 praemia posse rear solvi, quae dona parari?
 accipite ergo animis: quae vos a stirpe parentum 670
 prima tulit tellus, eadem vos ubere laeto
 accipiet. revocate animum maestumque timorem
 mittite et vosmet rebus servate secundis.

quod superest, laeti bene gestis ordine rebus
 pacem orate manu, pacem laudate sedentes 675
 magnanimi; pacis solum inviolabile pignus.”

30. Krisztus feltámad a harmadik napon.

Aggodalmi és szavai közben
már a harmadik hajnal űzte el az égről a fagyos éjszakát:
ekkor fordult vissza és jött fel újra a felvilágra.
Ekkor tárult szemük elé a hatalmas sírja,
ahol a halott teste nyugodott (zárkövét
az őrség sem tudta volna elmozdítani), s látják, hogy a kő
el van mozdítva a sír sziklakapuja elől, s a sziklafal szűk bejárata ki van tárva.
Zaj támad, s hatalmas súlyával megrázkódik a föld.
Mindegyikőjük szívét rettegés szállja meg, s még a csend is borzasztja őket.

31. Krisztus megjelenik a bezárkózott apostoloknak.

A madarak első dala zendül a magasban,
mikor a barlangot odahagyja, s zsákmányára büszkén vonul,
s a föld megremeg léptei alatt.
Testén sebekkel lépett be a magas ajtón,
és csodálkozva látja, hogy ott sok új követője
gyűlt össze. Váratlanul megjelenik szemük előtt, és megszólítja őket:
„Láthattok: itt vagyok, akit kerestek.
A hit és az élő erény legyőzte a nehéz utat.
Éberem álljatok készen, férfiak, távozzon szívetekből minden félelem,
íme, visszatértem, íme olyannyira várt diadalmam:
ez az én nagy bizonyágom. Ó, ti háromszor, négyszer boldogok,
mire számítsak, dicső tetteimért milyen
méltó díjat adhattok nekem, férfiak?
Fogadjátok hát be szívetekbe: az a föld, amely kezdetben atyátok törzséből
szült titeket, éppúgy vissza is fogad termékeny ölébe:
legyetek bátrak, úzzétek el immár
a gyászos félelmet, és őrizzétek meg magatok a közelgő boldogságra.

32. Békét ajánl tanítványainak és megmutatja sebeit a kételkedőknek.

Ezen kívül helyesen s rendben élt életetek fölötti örömben
imádkoztatok a békéért ég felé tárt karral, maradjatok nyugton és nagylelkűen
dicséritek a békét: a béke záloga egyedül sérthetetlen.”

et simul his dictis faciem ostendebat et ora,
 ora manusque ambas populataque pectora ferro:
 immiscentque manus manibus gaudentque tuentes.
 nec vidisse semel satis est: iuvat usque morari 680
 et conferre gradum et dextrae coniungere dextram.

His demum exactis spirantes dimovet auras:
 aëra per tenerum caeloque invectus aperto
 mortales visus medio in sermone reliquit: 684a
 [Infert se saeptus nebula—mirabile dictu—] 684b
 atque illum solio stellantis regia caeli 685
 accipit aeternumque tenet per saecula nomen.
 ex illo celebratus honos, laetique minores
 servavere diem tot iam labentibus annis.
 I decus, i, nostrum, tantarum gloria rerum, 689a
 [semper honos nomenque tuum laudesque manebunt] 689b
 et nos et tua dexter adi pede sacra secundo 690
 annua, quae differre nefas. celebrate faventes
 hunc, socii, morem sacrorum, hunc ipse teneto,
 o dulcis coniunx, et si pietate meremur,
 hac casti maneant in religione nepotes.

Ezeket mondta, majd fölfedte arcát és tekintetét,
mindkét kezét, s lándzsátépte mellét:
Kezeik egymással versengve fogják kezét, s boldogok, hogy látják.
S nem elég nekik, hogy csak egyszer látták, boldogan marasztalják,
lépnek oda hozzá, és jobbjukat jobbába fűzik.

33. Felszáll a mennybe a tanítványok szeme láttára.

Ezek végeztével már száll is a süvítő szelek szárnyán
a könnyű levegőn át, a megnyílt égbe emelkedett,
s beszédét még be sem fejezte, már el is tűnt halandó szemük elől.
[Felhőkbe takarja magát (még kimondani is csodálatos)]
s elfoglalja a csillagos ég trónját és palotáját.
Örök nevet kap, mely századokon át fennmarad.
Ettől kezdve ünnepeljük dicsőségét, és a boldog utódok
még oly sok év múltán is őrzik ezt a napot.
Menj, ó, büszkeségünk, menj, ó, ragyogó tettek dicsősége.
[Tiszteleted, neved és dicsőséged mindig megmarad.]
Jöjj, kedvezz nekünk és szent áldozatunknak,
ami nem maradhat el. Ünnepeljétek ujjongva
e szent szokást, barátaim: tartsd ezt meg te magad is,
ó, drága hitvesem, és ha jámborságunkkal rászolgálunk,
utódaink is maradjanak meg tisztán ebben a hitben.

TÓTH ORSOLYA

Symmachus: *Levelek*. Első könyv 1–12.

Quintus Aurelius Symmachus római szónok és politikus, a késő antikvitás kiemelkedő alakja. Tíz könyvből álló levélgyűjteménye a korszak viszonylag kevésbé kutatott forrásai közé tartozik. Az alábbiakban apjával folytatott levelezése olvasható magyar fordításban.¹

Kulcsszavak: Symmachus, késő császárkor, levelezés, nemesi életmód és identitás

Bevezetés

Quintus Aurelius Symmachus (345–402) a késő antikvitás nagy formátumú politikusa, aki kiemelkedő tehetségű szónokként és a pogány arisztokrácia emblematikus képviselőjeként vonult be az utókor emlékezetébe. *Eloquentiáját* még politikai ellenfelei is elismerték, Prudentius például az ellene írott költeményében Cicerónál is előbbre helyezi: *O linguam miro verborum fonte fluentem / Romani decus eloquii cui cedit et ipse / Tullius!*² Ha szavai túlzóak is, jól érzékeltetik a tisztelet fokát, amellyel kortársai viseltettek Symmachus iránt. Ha afelől érdeklődünk, hogy maradt-e fenn valamilyen képzőművészeti ábrázolás a nagy szónokról, egy elefántcsont diptichonhoz fordulhatunk, amelyről a Metropolitan Museumban megrendezett *Age of Spirituality* című kiállítás 1979-es katalógusa még azt állítja, hogy az 5. sz. közepe táján keletkezett, és egy nem

---

¹ A tanulmány alapjául szolgáló kutatást az „Emlékezetkultúra az antikvitástól a modernitásig” kutatócsoport 20684B800 témaszámú, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara által finanszírozott pályázat keretében végeztem.

² *Contra Symmachum* 1,632–634.

azonosítható késő császárkori uralkodó megistenülését ábrázolja, a későbbi kutatások eredményei azonban már uralkodó helyett inkább egy

Symmachus apoteózisa
402 körül
Elefántcsont diptichon
egyik fele
British Museum, London

római előkelőt valószínűsítene: így találjuk a diptichon őrzési helye, a British Museum honlapjának leírásában is, a korszak nagy szakértője, Alan Cameron viszont határozottan amellett foglal állást 2011-ben megjelent, *The Last Pagans of Rome* című monumentális monográfiájában, hogy e remekművű alkotás Symmachus apoteózisát ábrázolja, s így 402-ben, vagy valamivel az után kellett keletkeznie.³

A táblakép felső részén, középen a Symmachus család monogramja kapott helyet, alatta a diptichon összetett ábrázolásán egy szimbólumokban gazdag jelenetsor bontakozik ki: a dicsőségben leélt élet – amelyet az elefántok vontatott hordszék és a pálmaág jelképez – után az elhunyt lelke halotti máglyájáról sas képében az égbe emelkedik. Szárnyas szélistenek vagy Geniusok emelik tovább a magasba, ahol már korábban megistenült ősei várják rá, útja a zodiákus csillagképein vezet keresztül, a Nap oltalmazó tekintete alatt. Az ábrázoláson a császárok apoteózisának ikonográfiai elemei a lélek égbeemelke-

désének újplatonista motívumaival keverednek, ami Symmachus, és általában a Symmachus család ún. pogány vallásosság iránti elkötelezettségére utal. A diptichonokról szólva ide idézhetjük azt a híres elefántcsont táblácskát is, amely bizonyosan a Symmachus család tulajdonát képezte, s valószínűleg a família egyik tagjának a Nicomachusok valamely sarjával történt házasságkötése alkalmából készült.⁴ A két táb-

³ CAMERON (2011: 725)

⁴ A Symmachus és a Nicomachus család közötti köteléket szimbolizáló diptichon egyik fele (*Nicomachorum* felirattal) Párizsban található (Musée National du Moyen Âge), a másik, *Symmachorum* feliratú pedig Londonban (Victoria and Albert Museum). Képük megtekinthető itt: https://en.wikipedia.org/wiki/Quintus_Aurelius_

lán látható nőalakok – egyes feltételezések szerint papnők, mások szerint Koré istennő különböző megjelenési formái – és az őket körülvevő szimbólumok ugyancsak a két családnak a régi római vallásossághoz való erős kötődését hangsúlyozzák.

Symmachus legismertebb és legtöbbet vizsgált írása a híres 3. *Relatio*, amelyben a Victoria-oltár ügye mellett száll síkra. Viszonylag kevés kutatót levélgyűjteménye – még fordítása is alig van: teljes fordítás csak francia nyelven érhető el⁵ –, amelynek egyik értéke abban áll, hogy a hosszabb-rövidebb episztolák mintegy ablakot nyitnak a 4. század végi Róma társadalmi és kulturális képére. Bár sokan azt várnák el a levelektől, hogy beszámoljanak ezen eseménydús időszak aktuális történéseiről, a nagy horderejű ügyek helyett egy arisztokrata hétköznapi életének folyását követhetjük nyomon általuk. Ez pedig sok szempontból legalább olyan érdekes, mint a nagypolitika történései. Symmachus gyakran ír szónoki beszédeiről, birtokainak igazgatási ügyeiről, a hivatali kötelezettségeit és a vallást érintő kérdésekről, leggyakrabban pedig ajánló leveleket küld barátainak és más ismerőseinek, időnként még ismeretleneknek is.⁶ Tíz könyvből álló levélgyűjteményéből az első kilenc magánleveleket tartalmaz, míg a tizedikben hivatalos levelei találhatók, s talán eredetileg a *Relationes* is ennek részét képezte, bár ez utóbbi hipotézissel nem mindenki ért egyet. A tíz könyv és azok elrendezése az Ifjabb Plinius levélgyűjteményével rokonítható, s a két szerző közötti párhuzam már a közvetlen utókornak is feltűnt. Macrobius például így fogalmaz a *Saturnalia* 5. könyvében:

Négyféle beszédstílus van: a bőséggel áradó, amelyet Cicero ural, a tömör, melynek Sallustius a királya, a mértéktartó, amelyet Frontónak

---

Symmachus#/media/File:Diptych_Nicomachi-Symmachi_collated.jpg., 2020.10.12. E diptichonokról lásd még: SIMON (1992: 56–65). A 4. század utolsó évtizedeiben jött divatba a római elit tagjai között, hogy elefántcsont diptichonokat ajándékoztak egymásnak különböző alkalmakra. E szokás eredetéről és jelentőségéről bővebben lásd: CAMERON (2013: 174–204).

⁵ CALLU (2002–2003)

⁶ Sajnálatos, hogy épp az az ajánlólevél nem került be a gyűjteménybe, amelyet Augustinus érdekében írt, pedig bizonyosan tudjuk, hogy a milánói udvar kérésére Symmachus küldte oda őt retorikát tanítani, vö. Aug. *Confess.* 5, 13, 23.

tulajdonítanak, valamint a gazdag és választékos, melyben egykor Plinius Secundus jeleskedett, manapság pedig a mi Symmachusunk, aki semmivel sem alábbvaló a régiéknél.⁷

Hasonlóképpen együtt említi őket Sidonius Apollinaris is, aki mindkét szerzőt példaképének tekinti: *Quinti Symmachi rotunditatem, Gai Plinii disciplinam maturitatemque vestigiis praesumptuosus insecuturus...*⁸

Szinte biztosan állíthatjuk, hogy a levelek első könyvét maga Symmachus szerkesztette egybe, ez a leginkább kidolgozott és stílusát tekintve a leginkább csiszolt. A levelek itt és a későbbiekben is címzettek szerint vannak csoportosítva. A további könyvekről feltételezhető, hogy mások állították össze Symmachus előirányzott szándékát követve. Az, hogy Symmachus saját maga szerkesztette az első kötetet, azért is fontos, mert még inkább kiemeli annak jelentőségét, hogy az első könyv legelső levelei apjához, Avianius Symmachushoz szólnak. Apa és fiú levelezéséből tizenkét levél került be a gyűjteménybe, ebből tizenegyet Symmachus írt, egy pedig az apja válaszlevele, ezek fordítása következik majd e bevezető sorok után.

Az említett levelek 370 és 376 között íródtak. Utóbbi dátumban azért lehetünk biztosak, mert az idősebb Symmachus ebben az évben halt meg, így a terminus ante quem egyértelműen meghatározható. Az episztolák többsége – konkrétan tíz darab – 375-re keltezhető, mindössze két olyan van közöttük, amelyek datálása bizonytalan. Ekkor, 375-ben Symmachus 30 évesen már nős ember és két évvel korábban a proconsul Africae hivatalát is betöltötte. Valószínűleg ugyanebben az időben választják be a pontifexek collegiumának tagjai közé. Számos birtoka rengeteg elfoglaltságot ad neki, de feladatait derekasan ellátja, úgy, hogy közben még az olyan kedvteléseire is marad némi ideje, mint a költészet. Politikai pályája tehát fölfelé ívelőben van és a magánélete sem ad okot aggodalomra. Ezzel szemben apja, Avianius Symmachus élete mélypontját kénytelen megélni. Azok után, hogy 364–365 folyamán

---

⁷ Macr. Sat. 5, 1, 7: *Quattuor sunt ... genera dicendi: copiosum in quo Cicero dominatur, breve quo Sallustius regnat, siccum quod Frontoni ascribitur, pingue et floridum in quo Plinius Secundus quondam et nunc nullo veterum minor noster Symmachus luxuriatur.*

⁸ Sid. Ep. 1, 1, 1.

Róma város praefectusaként kiválóan látta el hivatali teendőit, néhány évvel később bizonyos elégedetlenkedők mégis felgyújtották egyik római házát, amit ő annyira a szívére vett, hogy elhagyta a várost és évekig nem is tért vissza. Erről a dologról Ammianus Marcellinus a következőképpen számol be:

... Apronianust Symmachus váltotta föl a praefectusi hivatalban. Ez a férfi kiváló példája volt a tudományos képzettséggel párosult szerénységnek. Fáradozása következtében szokatlanul nagy nyugalmat és bőséges ellátást élvezhetett a szent város. Neki köszönhető, hogy a város kitűnő, szilárd híddal büszkélkedhetik, amelyet a saját költségén építtetett, és a polgárok nagy örömeire ünnepélyesen felavatott, de ezek hálátlansággal fizettek, amint a következő eset világosan mutatta. Néhány év múlva ugyanis fölgyújtották a Tiberisen túli városrészben emelt pompás palotáját csupán azért, mert egy semmirekellő plebeius rágalmazása miatt megharagudtak rá. Ellenőrizhetetlen hír szerint Symmachus állítólag kijelentette, hogy inkább meszet olt a borával, mintsem, hogy azon az áron adja el, amit várnak tőle.⁹

E kellemetlen eset után költözött vidékre, mintegy önkéntes száműzetésbe, ahol epigrammák írásával vigasztalta magát.¹⁰ 376 elején aztán az ifjabb Symmachus arról értesíti örvendezve barátját, Vettius Agorius Praetextatust, hogy a senatus visszahívta atyját Rómába, aki ezért január elsején köszönőbeszédet tartott a rá jellemző ékesszólással:

Credo indicium fecisse tibi Famam, quod parentem meum ruri atque in secessu amissae domus iniuriam decoquentem frequentibus suffragiis, denique oratoribus missis novo honore senatus acciverit. Qua causa ubi primum facultatem loquendi apud collegas adtulit dies, egit pater senatui gratiam ea facundiae gravitate qua notus est. Kalendae tunc erant quibus annus aperitur.¹¹

Kettejük levélváltásaira tehát az apa vidéki elvonultsága idején került sor. Rómába való visszatérését követően az idősebb Symmachust a teljes

⁹ Amm. Marc. 27, 3, 3–4, ford. Szepesy Gyula.

¹⁰ Vö. Symm. Ep. 1, 2, 2.

¹¹ Symm. Ep. 1, 44, 1.

rehabilitáció jeleként consulságra jelölték, ezt a tisztet azonban már nem tudta betölteni időközben bekövetkezett halála miatt.

Symmachus sorait olvasva rögtön megragadja figyelmünket az a mélységes tisztelet, sőt szinte már rajongás, amellyel a szerző atyja iránt viseltetik. Az apa jelenlétének hiánya, tanácsainak, véleményének fontossága központi szerepet kap az egyes levelekben. Bár gyakran élcelődik az idősödő arisztokratával, sőt az is előfordul, hogy gyermeki módon pimaszkodik vele, mindazonáltal mindig egyértelmű, mennyire büszke édesapjára, s minden leveléből határtalan szeretet árad. Különösen érdekes kettejük úgymond költői vetélkedése: első levelében Symmachus két maga költötte rövid verset küld apjának, előrebocsátva, hogy tisztában van azzal, mennyire elégtelen örököse apja tehetségének.¹² Apja cserébe híres kortársairól költött saját verseivel ajándékozta meg válaszlevelében, s arra buzdítja fiát, hogy csatlakozzon ő is ehhez a témához, illetve ha valami nem tetszene neki a verseiben, javítsa ki nyugodtan.¹³ A saját teljesítményt illető kötelező szerénység mellett a másik költeményeivel mindketten nagyon elégedettek, s kölcsönös dicséretekkel halmozzák el egymást. Az irodalom, s főként a költészet iránti érdeklődés, illetve a versek komponálása tradicionálisan részét képezte a római előkelők tevékenységének, s ez a hagyomány, mint azt a példa is mutatja, a késő antikvitásban is meghatározó szerepet játszott a nemesi identitás kialakításában.

A levelekből azonban nemcsak az atya iránti tisztelet olvasható ki, hanem azt is megtudjuk, hogy Symmachus általában is nagy gondot fordított az ősök emlékének ápolására. Az első levélben többek között arról ír, hogy miközben Bauliban időzött – itt is volt ugyanis egy háza, amely felesége, Rusticiana családja révén jutott birtokába – az ott lévő villájában kiigazította azokat az egész alakos portréfestményeket amelyek a ház első tulajdonosát, Septimius Acindynust és annak apósát, illetve apját ábrázolták. Az említett személyeket ugyanis nem a tisztségüknek, rangjuknak megfelelő öltözetben jelenítették meg. A levélíró saját kezűleg festette át a ruházat ábrázolását, bár azt nem közli velünk, hogy pontosan milyen változtatásokat végzett. Tettét megörökítendő

---

¹² Symm. *Ep.* 1, 1, 4–5.

¹³ Symm. *Ep.* 1, 2.

komponálta azt a rövid verset, amelyet apjának küldött, s amelyből megtudjuk, hogy ez a bizonyos Acindynus a *praefectus praetorio Orientis* hivatalát töltötte be, míg görög származású apósa valamiféle papi tisztséget látott el, apja esetében pedig a festett toga magas hivatali funkciójára utal. Ismeretes, hogy utóbbi, akinek neve fiához hasonlóan ugyancsak Septimius Acindynus volt, a *praefectus urbi* hivatalát látta el 293–295 között, fia pedig 338-tól 340-ig volt *praefectus praetorio*, amikor is consullá választották. Symmachus a levélbe ágyazott másik versében, amelyben Bauli történelméről ír, erről is megemlékezik: *Hic consul clarum produxit Acindynus aevum*.¹⁴ Az ősök képmásairól való gondoskodásával Symmachus egy régi hagyomány továbbéléséről tesz tanúbizonyságot, amelyről idősebb Plinius így beszél a *Naturalis Historia* 35. könyvében:

Más volt az, ami őseink atriumában szemünk elé tárult: nem idegen művészek szobrait, és nem bronzból vagy márványból, hanem viaszból készített arcképeket helyeztek egyenként szekrénykébe, hogy legyenek képmások, amelyeket a nemzetség gyászmenetein felvonultatnak, és így mindig, ha valaki meghalt, a család minden tagja jelen volt, aki csak valaha is létezett. A családfa vonalai festett képmásokhoz ágaztak szét. Az irattár tele volt feljegyzésekkel és tisztségviselői tevékenységük tetteinek emlékeivel. Kívül és a bejárat körül nagyszerű hősök további képei voltak, melléjük helyezve az ellenségtől szerzett zsákmány. Ezeket egy vevőnek sem volt szabad eltávolítania, a házak örökké ünnepelték a diadalt, még akkor is, amikor a gazdájuk megváltozott. Hatalmas ösztönző erő volt ez, hogy a háborút nem ismerő házigazdának naponta be kellett lépnie valaki más diadalmenetébe, amelyet a ház szemrehányóan tárt eléje.¹⁵

Ezeken kívül még pajzsokat is szokás volt az ősök portréival díszíteni, ezt a tradíciót Plinius szerint Appius Claudius vezette be, aki ősei pajzsra festett képmását Bellona templomában helyezte el.¹⁶ Acindynus házában tehát a többszöri tulajdonosváltás ellenére megmaradtak a festett képmások, mellettük pedig feliratok tudósítottak arról, melyik festmény kit ábrázol. Az új birtokosok tiszteletben tartották a régi szo-

¹⁴ Symm. *Ep.* 1, 1, 5.

¹⁵ Plin. *NH* 35, 6–7, ford. Gesztelyi Tamás.

¹⁶ Plin. *NH* 32, 12.

kást, s Symmachus azzal, hogy fontosnak tartja azt, hogy az ábrázolt jeles férfiak a státuszuknak megfelelő ruházatban legyenek megjelenítve, valódi identitásukat kívánja megőrizni, vagyis éppen ellentétesen cselekszik, mint azok, akikről másutt az Idősebb Plinius így beszél:

Bronzpajzsokat helyeznek el, ezüst arcképeket, anélkül, hogy az alakok különböznenek egymástól, a szobrok fejét cserélgetik... Olyannyira, hogy mindenki azt akarja: inkább az anyagot figyeljék, minthogy őt magát ismerjék fel... Így minthogy senkinek nem marad fenn élethű képmása, legfeljebb gazdagságáról lehet képet alkotni, nem pedig róla magáról.¹⁷

Egyes kutatók szerint a késő antikvitás római társadalmában az ősök képmásai már nem bírtak semmiféle jelentőséggel, Symmachus példája azonban azt mutatja, hogy az önreprezentációnak ez a fajta arisztokrati-kus tradíciója igenis létezett a késő császárkori elit körében, és éppúgy, mint a múltban, továbbra is identitásképző szereppel rendelkezett.

A költészet művelése és az ősök tisztelete mellett az arisztokrata státusz másik jellemző ismérve a levelek tanúsága szerint a birtokok gondozása és felügyelete. Symmachusnak Itália szerte, sőt Észak-Afrikában is voltak birtokai és termőföldjei, vagyona a leggazdagabb rómaiak közé sorolta őt. Állandó tevékenységei közé tartozott e birtokok felkeresése, az ottani munkálatok ellenőrzése, különböző villaépületek renoválása. Bár gyakran panaszkodik e kényyszerű utazások miatt, mégis sokszor ezek teremtenek lehetőséget számára a kapcsolatépítésre, arról nem is szólva, hogy tengerközeli házai a kikapcsolódásra is nagyszerű lehetőséget biztosítanak. Gyönyörködtek Campania napsütötte tájai, gyakran pihen Baiae-ban, vagy a Lucrinus-tónál lévő otthonában, de az *otium* és a *negotium* mindig egyensúlyban van nála: ebben is a nagy példakép, Cato mintáját követi.

---

¹⁷ Plin. *NH* 35, 4–5, ford. Gesztelyi Tamás.

Felhasznált irodalom

- CALLU 2002–2003 *Symmaque, Correspondance*, Tome I – IV, Livres I – X, texte établi et traduit par J.-P. CALLU, Paris, 2002–2003.
- CALLU 2003 *Symmaque, Correspondance*, Tome I, Livres I et II, texte établi et traduit par J.-P. CALLU, Paris, 2003.
- CAMERON 2011 A. CAMERON, *The Last Pagans of Rome*, New York, 2011.
- CAMERON 2013 A. CAMERON, *The Origin, Context and Function of Consular Diptychs*, *JRS*, 103 (2013), 174–204.
- HAYERLING 1988 G. HAYERLING, *Studies on Symmachus's Language and Style* (*Studia Graeca et Latina Gothoburgensia* 49), Gothenburg, 1988.
- PLRE *The Prosopography of the Later Roman Empire* vol. 1, eds. A. H. M. Jones – J. R. Martindale – J. Morris, vol. 2. ed. J. R. Martindale, Cambridge, 1971–1980.
- SALZMAN–ROBERTS 2011 *The Letters of Symmachus: Book 1* (Writings from the Greco-Roman World), transl. by M. R. SALZMAN and M. ROBERTS, intr. and comm. by M. R. Salzman, Atlanta, 2011.
- SIMON 1992 E. SIMON, *The Diptych of the Symmachi and Nicomachi: An Interpretation*. *G&R*, 39/1 (1992), 56–65.

1.1. SYMMACHUS LEVELE ATYJÁHOZ¹

375.

1. Nehogy bűnömül rója fel valaki, hogy félbeszakítottam levelezésünket, inkább vállalom kötelezettségemet, mintsem hosszasan várakozzam válaszodra, már csak azért is, mert a szülőknék szánt szavakat nem mérlegserpenyőn, kimérve² kell osztani. Igazságtalannak látszanék, ha veled a legszigorúbb törvényesség alapján vetélkednék, ugyanis nem gondolkozik helyesen az, aki egyenlő engedelmisséget kíván nem egyenlők között. Így tehát, ha te beszélsz hozzám, az nagylelkűségedből ered, míg az én beszédem kötelességből. Ezek és más ilyen jellegű gondolatok késztettek arra, hogy ne halogassam tovább levélírási feladatomat. 2. Most pedig fel kell tárnom neked tevékenységeim sorát, ugyanis nem kevésbé élvezetes a pihenés okát előadni, mint a munkáét.³ Baulit⁴ felszeréltem lucrinus-tavi⁵ otthonomra, nem mintha meguntam volna azt a szállást, hiszen minél tovább nézi az ember, annál jobban megszereti, hanem mert attól féltem, hogy ha belém plántálódik a Bauli iránti szeretet, nem fog tetszeni a többi hely, amelyeket fel kell keresnem. Ott a ház alapítója, Acindynus⁶ és ősei számára egy költeményt szenteltem és ki-

---

¹ A fordítás az alábbi szövegkiadás alapján készült: Symmaque, Correspondance, Tome I, Livres I et II, texte établi et traduit par Jean-Pierre Callu, Paris, Les Belles Lettres, 2003. A jegyzetek elkészítésében e szövegkiadás mellett M. R. Salzman kommentárjai voltak a segítségemre: SALZMAN–ROBERTS (2011).

² Symmachus itt a *demensum* szót használja, amely a rabszolgákat megillető, kimért gabonamennyiséget jelöli.

³ *libet enim non minus otii quam negotii praestare rationem* – Catótól származó gondolat, amelyet Cicero idéz a Plancius érdekében mondott beszédében (66): *...clarorum virorum atque magnorum non minus otii quam negotii rationem exstare oportere*.

⁴ Bauli (ma: Bacoli) tengerparti település Campania régióban Baiae közelében, Nápolytól 15 km-re nyugati irányban. Számos előkelő rómainak volt itt villája Symmachus idején, néhánynak a maradványai ma is láthatóak.

⁵ A Lucrinus-tó ugyancsak Campaniában, Baiae közelében található. Híres volt osztriga telepeiről (vö. Macr. *Sat.* 3, 15, 3) és a partján sorakozó villákról, köztük volt Cicero Cumanum vagy Academia néven ismert villája is.

⁶ A bevezetőben már említett Septimius Acindynus, praefectus praetorio Orientis 338–340 között, consul 340-ben Valerius Proculuszal, Symmachus feleségének, Rusticianának az egyik őse.

igazítottam annak a festménynek a hanyag ábrázolását, amely az egyes személyeket nem a megfelelő öltözetben ábrázolta. Váramoztatnának még egy kicsit, ha nem tartanék attól, hogy a késleltetés növeli az elvárásokat. Ezért fogadd durva szövésű dalomat:

3. Attikai köpeny fedí apósom, festett toga szülőmet:
 az szertartásokat vezetett, ez törvényt mondott a római polgároknak⁷;
 rajtam pedig fibula fogja össze a katonaöltözéket:
 Kelet népei között a királyok praetori hivatalát irányítottam,
 ám a fascesről hallgat a festmény: nézd meg te a jegyzéket.⁸

4. Tudom, hogy mihelyt ezt elolvasod, nyomban meg akarod majd szólaltatni költői pengetődet. Ne tégy így, nehogy az én káromra kérkedj! Én költőnk példájával, mint valamiféle törvénnyel egyezően, kérlek: hadd lehessen az énekes hattyúk között a lúdnek is gágognia!⁹ Csendet parancsolsz rám azzal, ha ezt nem teljesíted. Akarod próbára tenni, mennyire nem félek tőled? Íme, bár még nyugtalankodom az előző megítélése miatt, mégis felfedem előtted kósza gondolataim egy másik titkát. Hallgasd meg a Bauli történelméhez kapcsolódó verssoraimat¹⁰:

5. Alcides isten¹¹ ide terelte egybe istállózásra nyáját,
 melyet a háromtestű Geryon otthonából szabadított ki.
 Ezután az újabb kor a Boaulia¹² romlott formájával Baulinak

⁷ Az idősebb Septimius Acindynusról csak annyit tudunk biztosan, hogy praefectus urbi volt 293–295 között. A papi tisztséget betöltő görög származású após máshonnan nem ismeretes.

⁸ A levelekben előforduló versbetéteket a pontosabb megértés kedvéért prózai fordításban közlöm.

E hexameterekben írott rövid költemény utolsó sorában a *fasces* és a *fastus* szavakkal játszik a szerző, a vesszőnyalábokkal és a *Fasti consulares*-szel utalva Acindynus 340-es consulságára.

⁹ A „költőnk” szóval Vergiliusra utal. A késő antikvitás ún. pogány szerzői gyakran hivatkoznak a mantuaira a *Vergilius noster*, *poeta noster*, *vates noster* kifejezésekkel, jelezve, hogy a költő és életműve a rómaiakhoz tartozik, minden római közös kultúrkinccse. A Symmachus által hivatkozott idézet forrása: *Eclogae* 9, 36.

¹⁰ A vers disztichonban íródott.

¹¹ Ti. Hercules, aki tizenkét munkája egyikeként elhajtotta az óriás szörnyeteg, Geryon marháját.

nevezi, homályba vonva nevének jelentését.
 Az istentől az előkelő urakra szállt át a szerencse,
 hogy a hely hírneve ne tűrjön ismeretlen gazdákat.
 Gyakran felkereste e birtokot a kincsekben gazdag Hortensius,
 aki ékesszólásban helyt állt az arpinumival szemben.
 A consul Acindynus itt élte jeles életét,
 és aki törvényeket adott Aeneas leszármazottainak: Orfitus¹³.
 Közöttük ékes ifjúként, ám idősekhez méltó tiszteletben
 kétszer hat fascestól¹⁴ büszkén híreskedsz, Symmachusom.
 Téged azonban még nem hív Bauli csendes nyugalma,
 a köz szolgálata tartson téged, ifjú, éberem.

6. Nemde kinevetsz, amiért a kelletténél jobban feldicsértem magam? Ez igaz és megérdemlem a feddést. Ugyanis nincs olyan kérdés, mely nélkülözné a hazugság gyanúját, mivel bármit is tulajdonít magának, nem gondolják a sajátjának, ez az oka annak, hogy a dicséretre éhes hetvenkedés sokat elvesz az ember tisztességéből. Erre majd azt mondod: ha belopózna valamely idegen hallgató, letagadhatom, hogy az én kis soraim lennének, így a mástól eredő dicséret úgy hull majd rám, hogy én közben szerény maradok. Azt is látom azonban, hogy nem kell bánkódnom a versikém miatt. Ezért e kétes és bizonytalan helyzet tétovává tesz: vajon a szerénység vagy a dicsőség veszélyétől kellene-e inkább félnem? Rád ruházom tehát e választás feladatát, aki bölcsességben a többiek előtt állsz. Majd meglátod te magad, milyen tetre van szükség; én nagyon is bölcsen választottam, mikor úgy a kifejezőképességem hiányosságait, mint a tudatlanságomat illetően¹⁵ atyámat tettem bizalmasommá. Ég veled!

---

¹² Ugyanezt az etimológiát (boaulia = marhaakol) találjuk Serviusnál is: Serv. *Aen.* 6, 107; 7, 662.

¹³ Memmius Vitrasius Orfitus Symmachus apósa volt. Kétszer töltötte be a praefectus urbi tiszttét, előbb 353–356 között, majd közvetlenül utána, a 357–359 közötti időszakra ismét megválasztották.

¹⁴ Symmachus 373-ban Africa proconsula volt, erre utal a 12 fasces.

¹⁵ Vö. Symm. *Ep.* 1, 14, 1, ahol Ausonius előtt szabadkozik hasonlóképpen ugyanezen hiányosságai miatt, aki ugyancsak egyfajta apafigura volt számára.

1.2 AVIANIUS Symmachus levele FIÁHOZ¹⁶

375.

1. Ez egy olyan ajándék, mellyel nemcsak Campania dicsekedhetne, hanem mindenk előtt Róma, vagy akár Athén is, ha e szavaidat az a megtiszteltetés érné, hogy görög nyelvre fordítanák. Mi tetszetősebb ugyanis annál a levelednél, melyet a minap kaptam? Mi kellemesebb a prózába elegyített verssoroknál? Megmondom neked őszintén: gyorsan véget ért, bár többet akartam volna olvasni. Bárcsak maradt volna valamiféle benyomás azokról, akiknek a képei elé írt epigrammákat látjuk! Kétségtelenül dicsérni fogják majd azokat az ő munkájukat folytató utódokat, akik a festmény szépségét még szebb verssorokkal ékesítik. Én is örvendek tehát, hogy nem elsősorban a gyomrod van tele osztrigákkal és kagylókkal, hanem a kebled ékesszólással; 2. s mivel gátlásomat magad oldottad fel azzal, hogy elkezdted: fogadd te is részemről derék kortársaimról a minap írott rövid verseimet. Ugyanis mivel nincs semmi, amit csinálhatnék, és ha semmit sem csinálok, eszembe jut bajaim siralmas emléke, ezért azt találtam ki, hogy szaporíthatnám azon könyvecskék számát, amelyeket nemrég diktáltam. Tudod, hogy Terentius is – nem a komédiaszerző, hanem a Reatéba való, a római tudományos műveltség megteremtője – a *Hebdomades* könyveit¹⁷ epigrammák hozzáadásával fűszerezte. Őt próbálok imitálni, ha a szerencse is úgy akarja. Most azt a néhányat küldtem el neked, amelyeket elsőként alkottam, de az istenekre kérlek: javítsd ki, ha valami nem tetszik bennük! Emiatt nekem nem kell szégyenkezni, mert akár az én soraim aratnak majd tetszést, akár a tieid, a dicsőség az enyém lesz, s nem kerülöm az olyan társaságot, amelyben nem pirulok azért, hogy ilyen társam van.

---

¹⁶ A levelek első könyvében mindössze három olyan levél szerepel, amelyeket nem Symmachus írt, hanem valamelyik levelezőtársától kapott. A másik két levél küldője a jó barát és mentor Ausonius (Symm. *Ep.* 1, 25; 1, 32).

¹⁷ A *Hebdomades vel De imaginibus* egy 15 könyvből álló irodalom- és kultúrtörténeti összefoglalás volt, amelyben Varro a tárgyalt görög és római alkotókat egy epigrammával, rövid életrajzzal és egy portréábrázolással mutatta be. Ez volt az első olyan munka, amely az egyes szerzők arcképeit is tartalmazta.

3. Aradius Rufinus¹⁸

Első vagy tehetségben, első a sors ajándékában
 kortársaid között, Rufinusom, csodálatra méltó dicsőséged
 tetteiddel egyenlő mértékű sikereket juttatott neked.
 Mindenki egyformán szeret, a reszketők oltalma vagy,
 jól értesz hozzá, hogyan ösztökéld a jó uralkodókat,
 s hogyan zabolázd meg a zsarnokokat,¹⁹ akiknek idején virágkorodat élted.

4. Valerius Proculus²⁰

Azok között, kikre nem nehezedett súlyként őseik dicsősége,
 első helyre tesszük Proculust: élete és erkölcsi ékességében
 sosem volt méltatlan a nagy Publicolákhhoz.²¹
 Mindig az igazság szeretete, állhatatosság és az égilakók
 egyszerű tisztelete jellemezte. Lehetetlen nem becsülni őt,
 s bár tiszteletet parancsoló volt, azért nem félnél tőle.

5. Anicius Iulianus²²

Kinek volt akkora vagyona, előkelő rangja vagy hatalma,
 ki ne hajolt volna meg Amnius előtt, aki egyedül túlragyogott mindenkit?

---

¹⁸ Az idősebb Symmachus hexameteres epigrammái a korszak jellegzetes alkotásai. Az epigrammairás kifejezetten népszerű volt a 4. században, mint azt Ausonius és Naucellius ilyen munkái is mutatják. Aradius Rufinus egy olyan africai család tagja, amely a 3. század elején emelkedett fel a szenatori arisztokráciába. Valószínűleg már 304–305 folyamán praefectus urbi volt, amely tisztséget ismét betöltötte Maxentius alatt 312-ben, majd annak halála után Constantinus is őt jelölte a posztra, így 313 decemberéig maradt hivatalában. 311-ben consul volt Ceionius Rufius Volusianusszal a Maxentius fennhatósága alatt álló Italia és Africa területén. Rufinusról és az Avianus Symmachus által megverselt személyekről részletesebben ld. a *PLRE* vonatkozó címszavait.

¹⁹ Aradius Rufinus a belviszályok közepette sikeresen manőverezett politikai pályáján, amelynek következtében Constantinus és Maxentius is favorizálta őt, erre utal a *jó uralkodók (bonis)* és a *zsarnokok (tyrannis)* kifejezésekkel az epigramma szerzője.

²⁰ Lucius Aradius Valerius Proculus számos papi tisztség viselője, praefectus urbi 337–338 és 351–352 folyamán, consul 340-ben azzal a Septimius Acindynusszal, akit az előző levél említ.

²¹ Gazdag és befolyásos patricius család a köztársaság kori Rómában, amelynek egyik tagja, Publius Valerius Publicola Kr. e. 509-ben Lucius Iunius Brutus consultársa lett Tarquinius Collatinus elűzése után. A zsarnokság ádáz ellenségeként és a nép barátjaként volt ismert.

Éles elméjű, mindenkire alkalmazkodó
és kedves volt ő, jót tenni és segíteni kész;
s bár gazdagságban élt, a legmagasabb tisztségekkel, mégis
több volt ezeknél: el nem enyésző nevével töltötte meg Rómát.

6. Petronius Probianus²³

Dicsekedjék Fortuna másokkal, akiket egyedül az ő szeszélye
emelt fényes pozícióra, minden ok nélkül, Romulus városában;
téged, Probianusom, szerénységed, téged üdítő kedvességed,
téged erkölcsöd itáliai egyszerűsége és okosságod segített.
Ezért voltál mindig a császárok bizalmasa és vendége,
aki méltán kapott jutalmul nagy tisztségeket.

7. Verinus²⁴

Vitézségedet csodáljam-e jobban a harcban, Verinusom,
mikor vezéreként kardoddal fékezted meg az armeniaiakat Keleten,
vagy inkább ékesszólásodat, erkölcsöd és életed kifinomultságát,
s azt, hogy – ha nem hivatali kötelezettségeid, s a közügyek gondjai közt voltál –
életedet vígan élted az érintetlen vidéken?
Nincs is szükség ennél több erényre, ám ha lenne, te azt is birtokolnád.

8. Nem tudom, hogy egyedül fel tudok-e vállalni nyolcvan személyt,
ezért az apósomra²⁵ és anyai nagybátyámra²⁶ írandó epigrammákat rád
bízom. Varro könyvei is különböző szerzőkről árulkodnak. Ég veled!

²² Amnius Anicius Iulianus consul 322-ben Petronius Probianusszal, 326–329 között a praefectus urbi tisztségét töltötte be. Az Anicius család a legbefolyásosabb famíliák közé tartozott a 4. századi Rómában.

²³ Petronius Probianus Africa proconsula 315–317-ben, consul 322-ben Anicius Iulianusszal, praefectus urbi 329–331 között. Egyik gyermeke a keresztény költő Faltonia Betitia Proba.

²⁴ A feltehetően etruszk származású Locrius Verinus 318 és 321 között a vicarius Africae tisztségét töltötte be, ez előtt harcolhatott Armeniában (Galerius idején 298-ban), praefectus urbi 323-tól 325 januárjáig. Az Avianus Symmachus epigrammaiban méltított személyek – hozzá hasonlóan – mind viselték a praefectus urbi tisztséget, s talán ez lehetett kiválasztásuk egyik szempontja.

²⁵ Valószínűleg a 337-es consul Fabius Titianusról van szó (praefectus praetorio Galliae 341-ben és 349-ben, praefectus urbi 339–341 és 350–351 között).

²⁶ Személye bizonytalan.

1.3 SYMMACHUS LEVELE ATYJÁHOZ

375.

1. A legnagyobb hála tölt el, mivel úgy látom, írásomat nem találd együgyűnek, s nagy ajándéknak veszem, hogy ez a véleményed leveleimről. Bizony a tehetség számára ritka elismerés, ha a dicséretet egy dicséretre méltó férfiútól kapja. Azonban, bár nekem örömömre szolgált, mégis úgy vélem, csak tréfából tetted azt hozzá, hogy ha valamely versorod silány volna, azt az én gondos íróvesszőm javítsa ki. 2. Nagyon ostoba és semmire való lennék, ha nem venném észre, hogy a bolondját járatod velem. Ugyan mit javíthatnék ki én, avagy milyen jogon tenném a te esetedben? Korunkban a latin ékesszólás értelmét egyedül te formáltad cicerói üllőn. A régi irodalom méltó örököseként egyedül te szívtagd magadba mindazt, ami szórakoztató volt a költőkben, tekintélyes a szónokokban, hitelt érdemlő az évkönyvekben, tudományos a nyelvészek körében. Ne ámíts engem! Ismerem én azt a közmondást Minerváról és a disznóról! Különösképpen kitűnsz az epika művészetében, de nem kevésbé vagy jártas az egyszerű kürt²⁷ megszólaltatásában sem. Most tényleg? Te, aki egyaránt nagy vagy a szónoklásban és a verselésben, azt színeled, hogy szükséged van az én segítségemre? Nem jársz el méltányosan, és nem is gyönyörködtet engem ez az álságos kecsegtetés. 3. Közben, ha meghallgatsz, elmondom neked, mit csináltam az elmúlt napokban. Baiaiban pihentem tanúk nélkül. Miután híret vettem, hogy a föld fiait²⁸ odajönnek, nyomban óvintézkedéseket tettem, nehogy a plebejus társaság árnyékot vessen nyugodt elvonultságomra. Ezért először Nápolyba, onnan rövidesen Beneventumba utaztam. Ott akkora tisztelettel ünnepeltek a polgárok legnagyobb hódolata és tetszésnyilvánítása közepette, hogy kötelezettségeim már szinte nyomasztóan hatottak rám. Terhes ugyanis a buzgó figyelmesség, ha nem viszonzza az ember. 4. S bár a város nagyon nagy, az egyes előkelői számomra a városnál nagyobbak látszottak: igen nagy kedvelői az irodalomnak és erkölcsöknek

²⁷ Ez alatt az olyan rövidebb verseket érti, mint amilyenek az előző levélben olvasható epigrammák is.

²⁸ Symmachus itt a *terrae filios* kifejezést használja, amely az alacsony származású, plebeius státuszú emberek jelölésére szolgált. Vö. Cic. *Att.* 1, 13, 4; *Fam.* 7, 9, 3.

csodálatra méltóak. Nagy részük az isteneket tiszteli, magánvagyonukat versengve apasztják a város ékesítése érdekében. A földrengés²⁹ után ugyanis szinte semmijük sem maradt, ám az összetört vagyon törhetetlen lelkeket talált. Mindegyikük derék polgárként buzgón dolgozhoz fog: éjt nappallá téve megy a munka. Ezért a legfőbb gondom arra volt, hogy gyorsabban eltávozzam onnan, mint eredetileg akartam, nehogy elvonjam őket a munkától azzal, hogy sokáig velem foglalkoznak, vagy a megkettőzött elfoglaltság szétfeszítse őket. 5. Így aztán ismét visszatértem a baiaei öbölbe, ekkor ugyanis Baiae már csendes volt. Innen részeltetek üdvözetemben és értesítelek, hogy hamarosan visszatérek, ha az istenek is úgy akarják. A szerencse legyen ezen ígéretemmel! A te jószágod pedig ajándékozzon meg gyakran válaszával, mint ha egy hosszabb ideig távol levőnek írnál. Ég veled!

1.4 SYMMACHUS LEVELE ATYJÁHOZ

375.

1. A menippusi szatírák szerzője, Varro törekvését utánzod, de tehetségben felülmúlod őt.³⁰ Úgy vélem ugyanis, hogy azok az epigrammák, melyeket a minap költöttél kortársainkról, túlragyogják a *Hebdomades*³¹ elogiумait³²; ugyanis mindkettőtök költeményei egyaránt mértékletesek³³, a tieid azonban kimunkáltak, míg amazok, bár jó fémből lettek kikalapálva, a véső már nem tudta tökéletesre formálni őket.

---

²⁹ Zósimos (*Historia nea*, 4, 18) jegyezte fel, hogy I. Valentinianus halálát (375. november 17.) földrengések előzték meg, talán ekkor történt a beneventumi földmozgás is. A helyi polgárok bizonyára számítottak volna Symmachus anyagi segítségére a bajban, ő azonban inkább csendben távozott a városból.

³⁰ Ez a levél, amelyben Symmachus atyja költői tehetségét dicséri, válasz az apa korábbi, e gyűjteményben olvasható levelére (*Ep.* 1, 2). Varro *Menippusi szatíráinak* egyik jellegzetessége, hogy vegyíti a verset és a prózát, miként azt az idősebb Symmachus is tette levelében.

³¹ Vö. 17. jegyzet.

³² Eredetileg elhunyt személyek életét méltató verses vagy prózai sírfelirat, később a közélet kiválóságainak méltatására is használatos.

³³ A szerző itt a *sobrius* jelzőt használja. A józan mértékletesség, amely az élet minden területén kívánatos, hangsúlyosan jelenik meg a korszak irodalmában.

2. Ráadásul, ha nem tévedek, te egy sokkal nehezebben formálható anyaggal dolgozol. Ő Pythagorast, aki elsőként állította, hogy a lélek örök, és Platót, aki meggyőzött arról, hogy vannak istenek, Aristotelést, aki a jól beszélés képességét művészetté változtatta, s a szegény, ám mégis a gazdagoknak parancsoló Curiust,³⁴ a szigorú Catókat, a Fabiusok nemzetségét, a Scipiók dicsőségét, s azt az egész diadalmas senatust csupán szűkmarkú dicsérettel illette, ellenben te megszépítéd a zavaros³⁵ közelmúltat. Nagy feladat csekély dolgokat fölmagasztalni.³⁶

3. Engem is arra szólítasz fel, hogy szőjek bele néhány sort verseidbe. A te kedves Flaccusod nem ezt írta elő *Ars poeticájának* azon rendeleteiben, melyeknek lényege, ha jól emlékszem, az, hogy emberi főhöz ne illesszék egy kanca nyakát.³⁷ Ezért azt akarom, hogy inkább az ne tetszen neked, hogy a feladatot dacosan megtagadom, mint, hogy ostobán megígérjem a munka elvégzését. Erről szemtől szemben majd többet is beszélünk, mivel követni készülök e levelet, vagy akár utolérni. Te addig folytasd, amit elkezdted, s részeltess bőkezűen művészi ékesszólásodból; részemről, bár nyelvem nem engedelmeskedik neked, füleimet szolgálatodra bocsájtom. Ég veled!

1.5 SYMMACHUS LEVELE ATYJÁHOZ

375.

1. Hiába hibáztatsz hallgatásom miatt, mivel kötelességem elvégzése során a legnagyobb körültekintéssel járok el, olyannyira, hogy a számos hely közül, ahol megálltam, szinte nem volt egy sem, ahol ebben a feladatomban szünetet tartottam volna. Az azonban igaz, hogy gyönyörködteti lelkemet az a gyöngéd követelésed, hogy beszéljessünk. Ugyanis édes az a panaszkodás, amely szeretetből fakad. Te azonban tudhat-

³⁴ Manius Curius Dentatus, cos. Kr. e. 290 és 275, híres volt megvesztegethetetlenségéről és egyenes jelleméről (vö. Val. Max. 4, 3, 5). A Symmachusra nagy hatást gyakorló Cato egyik példaképe.

³⁵ Symmachus itt „zavar, nyugtalanság” jelentésben a máshonnan nem ismert *rutuva* szót használja, amely minden bizonnyal a Varrónál található *rutuba* (*Sat.* 498) alakváltozata.

³⁶ *Difficile factu est, ut honor angustis rebus addatur.* Utalás Vergiliusra: Verg. G. 3, 290: *...angustis hunc addere rebus honorem...*

³⁷ Hor. Ep. 2, 31–2: *Humano capiti cervicem pictor equinam / iungere si velit...*

nád, hogy ez az ösztönzés részedről inkább aggodalmaskodásnak látszik, mint jogos sürgetésnek.

Közben hallgattál arról, hogy elvonultál Praenestébe,³⁸ s csak szóbeszéd útján értesültem róla. Mennyire szeretnék kedvteléseid közepette váratlanul meglepni! Jóllehet Campania szép tájai ragyogóbbak, nekem mégis kellemesebb volna veled tölteni az időt, s ama vidék szellőivel enyhíteni a nyári forróságot.

2. Azonban vagyoni helyzetem egyre romlik, s ezért mindegyik birtokot meg kell látogatnom, nem mintha ettől a bevételek gyarapodnának, hanem hogy a földektől remélt terméshozamot önkéntes anyagi ráfordítással biztosítsam. Ugyanis korunkban jött az szokásba, hogy mi tápláljuk a szántóföldet, amely régebben táplált bennünket.³⁹ Ám ezeket most félreteszem, nehogy panaszkodásba fordult üdvözlő szavaim csökkentsék irányodban tett szolgálatom élvezetét. Vigyázz az egészségedre, és írv gyakrabban: amikor ezeket kérem, megígérem, hogy én is ezen iparkodom majd. Ég veled!

1.6 SYMMACHUS LEVELE ATYJÁHOZ

371 vagy 374 előtt⁴⁰

1. Akik azt remélik, hogy valami ajándékot hoznak nekik, türelmetlenek szoktak lenni a késlekedés miatt, részedről azonban azt az újdonságot

---

³⁸ A Rómától alig 35 km-re lévő Praeneste a császárkorban a római arisztokrácia egyik kedvelt üdülőhelyének számított, hús levegőjű klímájáról több szerző is megemlékezik, pl. Hor. *Carm.* 3, 4, 22–23; Juv. 3, 190.

³⁹ Symmachus szavai azt a benyomást keltik, mintha csupán szerény vagyonnal rendelkezne, akinek gondot jelentenek a földekkel kapcsolatos kiadások, miközben kora egyik leggazdagabb embere volt. Csak Közép-Itáliában legalább tizenhárom birtokkal rendelkezett, ezen kívül voltak földjei Apuliában, Siciliában, Mauretaniában és Samniumban is. Ugyanakkor az igaz, hogy a 4. század végén a gazdálkodás már korántsem volt olyan jövedelmező, mint korábban, köszönhetően az egyre növekvő adóterheknek, miközben a termőföldek ára folyamatosan csökkent.

⁴⁰ E levél datálása némiképp bizonytalan, ugyanis a benne olvasható információ, miszerint Symmachusnak még nincsenek utódai, kétféle következtetésre vezette a levélkorpusz kutatóit. Symmachusnak két gyermeke élte meg a felnőtt kort: egy lánygyermek, akinek sem a nevét, sem a születési idejét nem ismerjük, és egy fiú, Quintus Fabius Memmius Symmachus, aki valamikor 382–384 között született. Mindketten a Nicomachus családba házasodtak be. Symmachus lánya 388-ban ment feleségül az ifjabb

látom mostanában, hogy akik saját vagyonukból adakoznak, nem túrik a késlekedést az ajándékozásban. Csak a minap szállt rád törvény szerint az a birtok, melynek jogával megajándékoztál engem.⁴¹ Nyereséged gyorsan az én hasznommá lett: ugyanúgy jártál el, mint Fortuna, csak kedvezőbb körülmények között, ugyanis, amit a nőrokon vagyonából gyásszal szereztél, jókedvvel adtad át nekem.

2. Mit mondhatnék arra, hogy bőkezűségedet még a legnagyobb bizonyossággal is tetézted, s ezt a megtiszteltetést én többre becsülöm az ajándékoknál, mert akit a vagyon segít előre jutni, nem a dicséret, úgy látszik, hogy inkább szükségből kapott ajándékot, mintsem jogos jutalmat szerzett. Köszönöm tehát, és a legnagyobb hálával vagyok döntésedért, mivel mindkét kitüntetést megadtad nekem, s kérem az isteneket, hogy mindannyian sokáig élvezhessük, amit közösen kaptunk, és hogy legyenek majd utódaink, akiknek az ostiai birtokot az én döntésem, ám a te példád szerint tovább lehet adni. Ég veled!

1.7 SYMMACHUS LEVELE ATYJÁHOZ

375.

1. Jó hangulatban vagyok, mert útra keltetek, nem feledve az ígéretet, amit tettél. Most viszont sietni kell, hogy amíg még meleg az időjárás, élvezzük gyorsan az ősz jótéteményeit. Bizony ezekben a hónapokban Campania ragyogó látványt nyújt bőven termő földjeivel és szépséges gyümölcsöseivel, Baiaiban ritkán esik, és mérsékelt a napsütés, az asztalok, amelyeket barátaid hadával fenyegetsz, bőven rakva enivalóval. 2. Számomra azonban a tiszteletre méltó sokaság semmiféle fenyegetést nem jelent, s még ha kétszer annyian lennének is, mint ahogy írod, helyes volna a részedről. Nem lesz hiány semmiből, amivel elverjék az éh-

---

Nicomachus Flavianushoz, és ha a kor szokásainak megfelelően ekkor 12 és 14 éves kora között volt, akkor 374–375 körül kellett születnie. E hipotézis szerint, amelyet Salzman vet föl, a levélnek valamivel ez előtt kellett íródnia, amikor Symmachus már komolyan tervezte a családalapítást: SALZMAN–ROBERTS (2011: xxviii–xxix; 25, 1. j). Ezzel szemben Callu úgy véli, hogy a leány 371-ben született: CALLU (2003: 71, 2. j.), ami a levelet jóval korábbra datálná annál, mint azt Salzman feltételezi.

⁴¹ Symmachus apja valamely nőrokonától örökölt egy birtokot Ostiában, amelyet rögtön tovább is adott fiának. Ugyanerről a birtokról az alábbi levelekben ír még: 2, 52; 3, 55; 82; 6, 72.

séget; a te társaidtól ugyanis, amilyen mértékletesek, távol áll a hízlalt állat leölésének gondja. De meddig beszélek még? Szavakat küldök, tettekét várok! Okos ember megragadja az alkalmat. Amennyi időt elvesztesz azzal, hogy utazásod halogatod, kárpótlásul annyival hosszabb ideig kell majd nálam pihened. Ég veled!

1.8 SYMMACHUS LEVELE ATYJÁHOZ

375.

Már régóta óhajt téged a csendes Lucrinus-tó, Baiae csillogó vize, a még most is népszerű Puteoli⁴² és a mély csendbe burkolózó Bauli. Te azonban a falusias Corában, vagy a terméketlen Formiaeben üldögélsz. Ha időd engedi, kerekedj fel és nézz meg jobb vidékeket is, ahol az ember átadhatja magát a pihenésnek, távol a tömegektől, ahol nincs határa az ünnepnapok kiélvezésének,

ahol a szarvas Lyaeus⁴³
 takarja be a Gaurus csúcsait,
 s közepén Volcanus
 hevül forró barlangjaiban,⁴⁴
 sok hallal a hegy lába
 Thetishez és nővéréhez, Baiaehoz tartozik.⁴⁵
 Langyos a víz, hűvös a lég,
 kísérőtől körülvéve úszik

⁴² A Puteoliban lévő birtok – egy másik szöveg hely alapján – úgy látszik, kedvelt tartózkodási helye volt Symmachusnak: *Ep. 2, 26, 1: Baiarum solitudine vehementer offensus Puteolis malui commorari. Iuvat enim nos istius loci salubris habitatio.*

⁴³ Bacchus isten mellékneve. A Puteoli mellett fekvő vulkanikus Gaurus-hegy (ma: Monte Barbaro) híres volt szőlőültetvényeiről. A játékos rögtönzésnek tűnő könnyed stílusú versbetéttel, amelynek versmértéke kataléktikus jambikus dimeter, Symmachus barátja, Ausonius sorait imitálja: *Mosella, 5, 208–212: Tales Cumano despectat in aequore ludos / Liber, sulphurei cum per iuga consita Gauri / Perque vaporiferi graditur vineta Vesevi, / Cum Venus Actiacis Augusti laeta triumphis / Ludere lascivos fera proelia iussit Amores...*

⁴⁴ Utalás a hegy vulkanikus eredetére.

⁴⁵ A hegy lábánál feküdt a meleg vizű forrásokban bővelkedő Puteolin kívül Baiae városa is. Nincs tudomásunk olyan mitológiai történetről, amelyben Thetis istennőnek lenne egy Baiae nevű nővére, aki a város névadójává válik. A történetet minden bizonnyal Symmachus találta ki. Baiae nevét a hagyomány Odysseus egyik társához, Baioshoz kapcsolja, akit itt temettek el hazaútjuk során.

az amathusi⁴⁶ szépség ragyogón,
sós habok, s a szerelem hevének úrnője,
csillagok virága, Dioné.⁴⁷

Ugye azt gondolod, hogy a sok fényűzéstől megrészegedve elment az eszem, azért helyeztem nevemet a költőké közé? Nem csinállok gondot ebből a versikéből: inkább e vidék ajándékait használtam ki, mint a tehetségemét. Azonban, ha szavaim hívogatóak, kelj útra, hogy te is örülhess mindannak, ami itt van, s hogy nekünk is legyen szerencsénk birtokolni vágyaink tárgyát. Ég veled!

1.9 SYMMACHUS LEVELE ATYJÁHOZ

375.

Attól féltém, hogy az eső feltartóztat téged. Azonban igaz az, amit költőnk⁴⁸ írásában ránk hagyott: a szeretet legyőzte a nehéz utat.⁴⁹ Ezért várom érkezésedet az elhatározott napon. Csak az istenek kezeskedjenek érte, hogy amit elterveztél, azt semmilyen váratlan esemény ne hátráltassa. Ég veled!

1.10 SYMMACHUS LEVELE ATYJÁHOZ

375.

Nemde ez az én szerencsém, hogy akármerre fordítom a lábam és irányítom a lépteim, mindenhol valami építkezés kerül az utamba! Miként most a capuai villa⁵⁰ helyreállítása kényszerít súlyos kiadásokra, melynek egy része a gondozatlanság miatt megy tönkre, másik része pedig azért nem szolgál megbízható hajlékként, mert régebben elszietve,

---

⁴⁶ Amathus Venusnak szentelt város volt Ciprus szigetén, a mai Limassol területén helyezkedett el. Paphos után ez volt az istennő legfontosabb kultuszhelye a szigeten.

⁴⁷ Vagyis Venus.

⁴⁸ Vö. 9. jegyzet.

⁴⁹ Az alvilágba leszálló Aeneast üdvözli e szavakkal atyja, Anchisés Vergilius eposzában: Verg. *Aen.* 6, 688: *vicit iter durum pietas.*

⁵⁰ Az épületre a *praetorium* elnevezést használja a szerző. Tudjuk, hogy jó húsz évvel később egy *domust* akart venni ezen a környéken, már az árában is megállapodott az eladóval (*Ep.* 6, 11), de arról nincs információnk, hogy végül létrejött-e az adásvétel. Az egyik Ausoniusszal való levélváltása során is épp capuai házában tartózkodik (*Ep.* 1, 31; 32).

hanyag módon újították fel. Ha e bajokon gyorsan nem segítünk, később vagy a ráköltendő pénzösszeg fog halmozódni, vagy a romok. Mert aki e munkálatokat halogatja, az csak veszít. Ezért az a szándékom, hogy eltüntetem az épület elöregedésének nyomait. Így a vágyott és kívánt pihenésről lemondtam egy költséges munka kedvéért. Hallottad, hogy milyen dolgokkal foglalatostkodom. Viszonzásként tudass velem jó híreket egészséged és tevékenységeid felől, hogy azt a csekélyke időt, amit Campaniában készülök tölteni, a hallgatásod miatti veszteségek nélkül tehessem. Ég veled!

1.11 SYMMACHUS LEVELE ATYJÁHOZ

375.

1. Mivel már közeledett lányod⁵¹ születésnapja, épp jókor érkeztek az általad küldött ajándékok. Elmondhatatlan, hogy azok mennyire kedvesek és fontosak voltak nekünk. Mert nagyobb örömet okoz a távollévőről gondoskodni. Nyomban magamhoz öleltem leveled, mely az említett dolgokat követte, azzal a várakozással, hogy arról írsz, milyen hamar kelsz útra a Via Appián. A levél semmi ilyesmiről nem adott hírt. 2. Kérdezem a levélvivőt, hogy vajon valamely váratlan dolog zavarta-e meg elhatározásod szilárdságát. Azt mondja, szándékodat semmi sem ingatta meg, azonban a terved elhalasztásra kerül, amíg a formiaei postaállomást sok gabonával és más, szükséges effélével el nem látják. Akkor szívemből elszállt az aggodalom. Szavamat adom, hogy sem a házigazda⁵² asztala nem lesz híjával semminek, sem a háznép, sem az állatok. Nehogy később letagadjam a mondottakat, íme, leveletem tekintsd saját kézzel írt kötelezvénynek. Ígéretem megtartására szeretetem köte-

---

⁵¹ Symmachus itt feleségéről, Rusticianáról beszél. Az asszony Memmius Vitrasius Orfitus (ld. 13. jegyzet) és a Constantinus család rokonságához tartozó Constantina gyermeke volt. Sidonius Apollinaris azon művelt feleségek sorába helyezi, akik sokat segítettek férjüknek irodalmi munkásságukban: *Ep.* 2, 10, 5: ... *sisque oppido meminens quod olim Marcia Hortensio, Terentia Tullio, Calpurnia Plinio, Pudentilla Apuleio, Rusticiana Symmacho legentibus meditantibusque candelas et candelabra tenuerunt.*

⁵² A latin szövegben itt a *herilis* szó szerepel, amely gyakori archaizmus a késő latin nyelvben, alkalmazása Symmachus részéről irodalmi konzervativizmusának egyik jele. Erre vonatkozóan ld. HAVERLING (1988: 127).

lez, ugyanis nem viselném el, hogy becsapjam azokat, akiket átölelni vágyok. Ég veled!

1.12 SYMMACHUS LEVELE ATYJÁHOZ

377 előtt⁵³

Megszemlélni azokat a munkálatokat, melyeket szerződéssel adtak ki elvégzésre, a censorok feladata volt,⁵⁴ te azt akartad, hogy erről a munkáról én gondoskodjak. Akaratodat kívánalmaid szerint teljesítettem, részint mert köteles voltam meghallgatni parancsodat, részint mert rájöttem, hogy a rám rótt feladat teljesen megegyezik a saját szándékaimmal. Hallgasd meg tehát, mennyit lendített házunk⁵⁵ ügyén gondoskodásom. A lépcsőkre márvány burkolat került, a felső szobákat olyan finom munkával vakolták be, hogy az illesztések ellenére az egységesség benyomását keltik. Az oszlopokért nem fizettél semmivel se többet, mint ha ajándékba kaptad volna őket. Azt hiszem, bithyniai⁵⁶ kőből faragták őket, ha jól látom. Ennyi, amit tudnod kell. Ezután annyit hozok majd a tudomásodra, amennyit az épülethez látok hozzáadva. Ég veled!

---

⁵³ E levélben nem szerepel olyan információ, amely alapján pontosabban datálni lehetne, csak a terminus ante quem határozható meg: az idősebb Symmachus 376 folyamán halt meg, így a levélnek ez előtt kellett keletkeznie.

⁵⁴ A köztársaságkorban a középületek emelése, karbantartása és fenntartása a censorok hatáskörébe tartozott. Ők döntöttek arról, melyik vállalkozó kapjon meg egy-egy középítkezést és ellenőrizték, hogy a kivitelezés a szerződésben foglaltaknak megfelelően történt-e.

⁵⁵ Nem tudjuk, melyik házról van szó. Több lehetőség is felmerülhet a korábban említett capuai villától apja római rezidenciájáig, amelyet 367-ben felgyújtottak (erről ld. Bevezetés), azonban még azt illetően sem foglalhatunk határozottan állást, hogy Symmachus a saját házának felújítását felügyeli-e, vagy az apjáét.

⁵⁶ A Kis-ázsiai Bithyniában számos értékes márványfajtát bányásztak.

ERTL PÉTER

Petrarca sétája a római történelemben: a *Familiaries* 6, 2 fordítása

A fra Giovanni Colonnához címzett Familiaries 6, 2 rendhagyó római útikalauzt kínál az olvasónak, amelyben szorosán összefonódik a topográfia és a történelem: Petrarca minden helyhez, épülethez, emlékműhöz, romhoz egy-egy eseményt társít, sőt, olykor csak a felidézett jelenettel utal a konkrétan meg nem nevezett helyszínre. Városleírásában az épületek és a romok a múlt emlékét őrzik, s e funkciójukban ugyanazt a szerepet töltik be, mint a historiográfiai munkák: a történelmet mesélik el. A levél teljes magyar fordítása most jelenik meg először.¹

Kulcsszavak: Petrarca, *Familiaries*, Róma

A *Familiaries* (Baráti levelek) hatodik könyvének második levele tartalmazza az egyik leghosszabb történeti-topográfiai leírást, amelyet Petrarca az Örök Városról papírra vetett. A levél születésének pontos éve vitatott, de biztosan a költő első római látogatása, 1337 tavasza után keletkezett,² ugyanakkor korábbi az *Epystole*-gyűjtemény (*Verses levelek*) második könyvének ötödik, 1342 novemberére datálható darabjánál.³

A három nagyobb szerkezeti egységre osztható episztola első részében (1–4. par.) Petrarca a pogány filozófiai iskolák, tanítások és a

---

¹ A publikáció az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport (TK2016-126) támogatásával jelent meg.

² Erről a római útról l. WILKINS (1961: 13–14); DOTTI (2004: 42–47); ERTL (2017: 10–20).

³ A VI. Kelemen pápához címzett *Epystole* 2, 5 legújabb kiadása: SCHÖNBERGER–SCHÖNBERGER (2004: 134–146); megírásának időpontjáról l. WILKINS (1956: 29). A *Familiaries* 6, 2 datálásának problémájáról, korábbi szakirodalmi hivatkozásokkal, a biztos időintervallum (1337–1342) megadásával és egy azt szűkítő hipotézis (1338–1340) felvázolásával, l. ERTL (2017: 71–113).

keresztény vallás összeegyeztethetőségéről értekezik, amely saját kulturális programjának meghatározó eleme.⁴

A második, központi szakasz (5–14. par.) egy hosszú leírás, felsorolás Róma nevezetes helyeiről, amelyben Petrarca felidézi azokat a sétákat, amelyeket a levél címzettjével,⁵ Giovanni Colonna Domonkos-rendi szerzetessel és történetíróval (1298–1343/1344) tettek a városban és környékén, Róma történelmének eseményeiről és kiemelkedő alakjairól diskurálva.⁶

E városleírás egyáltalán nem szokványos, csak néhány vonásában hasonlít a középkori *descriptio* vagy *encomium urbis* műfajának alkotásaihoz.⁷ Bár az ókori görög irodalmi hagyomány több városleírást ajándékozott az utókornak, és a műfaj tartalmi és stilisztikai alapszabályait is rögzítette, ezekről a középkori nyugati szerzők alig, jobbra csak késő antik, latin nyelvű retorikai kézikönyvek tömör összefoglalóiból tudtak. A középkorban is ismert, jelentős latin retorikaelmélet-írók alig foglalkoztak a témával, Cicero legfeljebb halvány utalásokat tett rá (pl. *De inv.* 2, 59, 177; *De orat.* 2, 11, 44–46), Quintilianus pedig pár sort szentelt neki a dicsőítő beszéd szabályainak ismertetése során (*Inst. orat.* 3, 7, 26–27). A kora középkori írók, költők így nem nagyon támaszkodhattak antik modellekre városleírásaikhoz; az említett retorikai kézikönyvek rövid összefoglalói mellett kisebb mértékben a zarándokok útleírásaiból, nagyobb mértékben ereklyekatalógusokból, valamint egyházi és világi kiváltságlevelekből merítettek. Következésképpen a 8. század második felében megjelenő első *descriptiók* szerzői maguk alakították ki a műfaj alapszabályait. A több-kevesebb egyedi vonással is bíró művekből általában nem hiányzott az adott város földrajzi elhelyezkedésének és urbanisztikai jellemzőinek, valamint az alapító és néhány kiemelkedő polgár érényeinek méltatása, illetve a település szentjeinek és ereklyéinek di-

---

⁴ A „keresztény humanizmusként” is emlegetett programról l. ARIANI (1999: 65–66); BAGLIO (2007).

⁵ A címzett azonosításáról l. ROSSI (1930). Az azonosítást – alaptalanul – vitatja: FORESTI (1977).

⁶ Fra Giovanni Colonna életéről és műveiről l. FORTE (1950); SURDICH (1982); ROSS (1985); MODONUTTI (2011, 2012, 2013a, 2013b, 2014).

⁷ Ezekről l. HYDE (1966); vö. SCHLAUCH (1941).

csőítése. A kezdetben inkább általános jellegű beszámolók Petrarca korára egyre részletgazdagabb leírásokká fejlődtek.

Rómáról meglehetősen későn, 1140–1143 között született az első, a műfaj szabályait szem előtt tartó *descriptio*, amelyet egy bizonyos Benedek, a Szent Péter-bazilika kanonokja vetett papírra *Mirabilia urbis Romae* címen. A város falainak, kapuinak, jelentősebb antik és keresztény épületeinek, szent helyeinek bemutatása mellett a mű felsorolja a városi önkormányzat főbb tisztségeit, továbbá közöl néhány legendát is, amelyek a kereszténységnek a pogány antikvitás feletti diadalát ünneplik.⁸ A hamar népszerűvé vált, többször átdolgozott és népnyelvre is lefordított művet minden bizonnyal Petrarca is ismerte, és fel is használta a *Familiaries* 6, 2-ben, de csak néhány információt vett át belőle. Az ő Róma-leírása lényegi vonásait illetően eltér nemcsak a *mirabilia*-gyűjteményektől, hanem a *descriptio / encomium urbis* műfajának egyéb alkotásaitól is.

Petrarca ugyanis a saját városleírását nem tagolja a *descriptió*kban megszokott elemekre, a város földrajzi helyzetét és urbanisztikai nevezetességeit nem különíti el a római történelem kiemelkedő alakjainak bemutatásától, valamint a szentek és az ereklyék felsorolásától. Leggyakrabban nem is a korabeli Róma fizikai valójáról beszél, hanem egy adott helyen lezajlott eseményről, és az olvasóra bízta a helyszín azonosítását. Nem annyira a városban, mint inkább a város múltjában kalauzol minket, leírása így csak részben nevezhető topográfiai jellegűnek. Inkább egy sajátos historiográfiával állunk szemben, amely események, személyek, helyszínek tömör felsorolásával néhány mondatban végigszáguld Róma történelmén a mitikus időktől a kereszténység elterjedéséig.⁹ E különleges városleírás egyes elemeihez a „humanizmus atyja” számos forrásra támaszkodott, de nehéz lenne olyan művet megnevezni, amely alapötletét és szerkezeti felépítését tekintve közvetlen mintául

---

⁸ A mű szerzője egyébként érdeklődéssel szemlélte a pogány antikvitás emlékeit; l. VALENTINI–ZUCCHETTI (1946: 3–65); vö. HYDE (1966: 320–323).

⁹ Ez a „történelmi listázás” Petrarca kedvelt módszere volt, más műveiben is előszeretettel élt vele; l. például *De remediis utriusque fortune* 1, 96, 28 (CARRAUD [2002: I, 418–420]), ahol a szerző a nevezetesebb uralkodók gyors felsorolásával száguld végig a római császárság történetének általa jelentősnek tartott eseményein és szereplőin. Köszönöm Lengyel Rékának, hogy felhívta a figyelmemet erre a párhuzamra.

szolgált volna történeti-topográfiai utazásához, amelyben a történeti elem a hangsúlyosabb.

A *Familiars* 6, 2 harmadik, utolsó szakaszában (15–22. par.) Petrarca felidézi Giovanni Colonnával folytatott történelmi és egyéb tárgyú beszélgetéseit, és ígéretet tesz levelezőpartnerének, hogy aktuális utazásából hazatérve önálló könyvben írja majd meg a szabad és a mechanikus művészetekről korábban csak szóban kifejtett gondolatait.¹⁰

A levél három szerkezeti egysége között első pillantásra meglehetősen laza a kapcsolat. Petrarca egy-egy fordulattal le is zárja az egyes részeket,¹¹ hogy a következő szakaszban új gondolatsort kezdjen. Az utolsó két egységet ugyan többé-kevésbé még összeköti a Giovanni Colonnával tett közös séták felidézése, a filozófiai iskolák és a kereszténység viszonyát boncolgató első szakasz azonban látszólag nem kapcsolódik szervesen a levél többi részében központi szerepet betöltő Rómátémához. Jennifer Summit azonban helyesen hívta fel a figyelmet arra, hogy a bevezető fejtegetés elméleti alapot kínál a városleírás eszmetörténeti értelmezéséhez.¹² Petrarca előbb explicit módon kijelenti, hogy a görög-római kultúra eredményei jórészt összeegyeztethetők a keresztény vallással, majd ezt a gondolatot alátámasztja a városleírás szerkezeti felépítésével, laza kronológiai rendben mutatva be Róma történetét a pogány kezdetektől a megtérés időszakán át a kereszténység diadaláig. Ahogyan az antik kultúra és a kereszténység között nincs kibékíthetetlen ellentét, úgy Róma történetében is töretlen kontinuitás van a pogány és a keresztény korszak között. Az antik hősök és a keresztény mártírok együtt alapozták meg Róma nagyságát, így a város méltán vált egyszerre világi és vallási központtá. A *Familiars* 6, 2-ben így Petrarca saját

---

¹⁰ Petrarca végül nem írt önálló könyvet Giovanni Colonnának az *artes liberales* és *mechanicae* eredetéről, de az *Invective contra medicum*ban részletesebben foglalkozott velük, hogy az előbbieket felsőbbrendűségét bizonyítsa, és a korszakban feltörekvő orvostudományt a hagyományosan kisebb presztízzsel rendelkező mechanikai művészetek közé szorítsa vissza. A mű mértékadó kiadása: BAUSI (2005: 7–169); Petrarca és az *artes mechanicae* viszonyáról l. BAUSI (2008a, 2008b).

¹¹ 4. par.: *Mindezt mellékesen mondtam, s oly röviden, ahogy ide illett. Folytatom.*; 14. par.: *De ezt a panaszt más alkalomra tartogatom.*

¹² SUMMIT (2000: 215–223).

Róma-képének és kulturális programjának egyik központi gondolatát fogalmazza meg.

A levél latin szövegét Vittorio Rossi kritikai kiadása alapján közlöm.¹³ Megjegyzendő, hogy a központi felsorolásban Petrarca az új helyszíneket általában a *hic* határozószóval vagy egy mutató névmással vezet be, a gyakran ismétlődő, sőt, szinte kizárólagosan használt *et* kötőszóval¹⁴ pedig elsősorban az ugyanazon a helyszínen található tárgyi emlékeket vagy eseményeket kapcsolja össze. A fordításban azonban, bár törekedtem az eredeti szöveg stilisztikailag is hű tolmácsolására, azért, hogy a túlzottan magyartalan szerkezeteket elkerüljem, az *et* kötőszót nem cseréltem automatikusan *és-re*, hanem szükség esetén helyhatározóval vagy vonatkozó névmással helyettesítettem. A görög neveket latinos, a bibliai személyek és a szentek nevét a magyarban megszokott alakban közlöm. A jegyzetapparátusban csak a direkt idézetekre és az első szerkezeti egység markánsabb reminiszenciáira hivatkozom, valamint néhány magyarázó megjegyzést fűzök a szöveghez. A Róma-leírás részletes kommentárját később tervezem publikálni.¹⁵

Források

- BAGLIO 2008 M. BAGLIO, *San Paolo nella biblioteca del Petrarca: le postille del codice di Napoli e del Par. lat. 1762*, Aevum, 82 (2008), 357–427.
- BAUSI 2005 F. BAUSI (a cura di), *Francesco Petrarca: Invective contra medicum. Invectiva contra quendam magni status hominem sed nullius scientie aut virtutis*, Firenze, 2005.
- CARRAUD 2002 Ch. CARRAUD (éd.), *Pétrarque: Les remèdes aux deux fortunes. De remediis utriusque fortune. 1354–1366*, voll. 1–2, Grenoble, 2002.
- FODOR et al. 1997 FODOR Gy. et al. (ford.), *Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján*, Bp., 1997.

---

¹³ ROSSI (1934: 55–60).

¹⁴ Petrarca mindig nagy gondot fordított a kötőszavak megválasztására (vö. RIZZO [1988: 44]), így a mellérendelő *et* kötőszó ismétlődésének megvan a maga retorikai funkciója: a helyhatározókkal és mutató névmásokkal együtt, monotonitásával erősíti a szöveg felsorolásjellegét. Mintha egy megállás nélkül beszélő idegenvezetőt hallanánk: „itt látható a... és itt történt, hogy... és itt volt...”. Ezt a – más szempontból talán bántóan repetitív – megoldást a fordításban is igyekeztem megőrizni.

¹⁵ A források és az egyes helyszínek azonosításának problémáit illetően addig is doktori disszertációmhoz irányítom az olvasót: ERTL (2017: 73–75, 95–112, 220–301).

- HELM 1913 R. HELM (hrsg.), *Eusebius Werke*, Bd. 7, *Die Chronik des Hieronymus. Hieronymi Chronicon*, Teil 1, *Text*, Leipzig, 1913.
- LINDSAY 1911 W. M. LINDSAY (ed.), *Isidori Hispalensis episcopi Etymologiarum sive Originum libri XX*, tom. 1–2, Oxford, 1911.
- ROSSI 1934 V. ROSSI (a cura di), *Francesco Petrarca: Le Familiari*, vol. 2, *Libri V–XI*, Firenze, 1934.
- SCHÖNBERGER–SCHÖNBERGER 2004
O. SCHÖNBERGER – E. SCHÖNBERGER (hrsg.), *Francesco Petrarca: Epistulae Metricae. Briefe in Versen*, Würzburg, 2004.
- VALENTINI–ZUCCHETTI 1946
R. VALENTINI – G. ZUCCHETTI (a cura di), *Codice topografico della città di Roma*, vol. 3, Roma, 1946.

Felhasznált irodalom

- ARIANI 1999 M. ARIANI, *Petrarca*, Roma, 1999.
- BAGLIO 2007 M. BAGLIO, «Attende et ad Cristum refer»: *Bibbia e auctores sui codici classici di Petrarca*, in: A. Manfredi – C. M. Monti (a cura di), *L'antiche e le moderne carte: Studi in memoria di Giuseppe Billanovich*, Roma–Padova, 2007, 41–86.
- BAUSI 2008a F. BAUSI, *Il mechanicus che scrive libri. Commentare le Invecchie contra medicum* (2002), in: *Petrarca antimoderno: Studi sulle invettive e sulle polemiche petrarchesche*, Firenze, 2008, 145–192.
- BAUSI 2008b F. BAUSI, *Petrarca antimoderno*, in: *Petrarca antimoderno: Studi sulle invettive e sulle polemiche petrarchesche*, Firenze, 2008, 193–224.
- CECCHELLI 1958 C. CECCHELLI, *Roma medioevale*, in: F. Castagnoli – C. Cecchelli et al., *Topografia e urbanistica di Roma*, Bologna, 1958, 187–341.
- DOTTI 2004 U. DOTTI, *Vita di Petrarca*, Roma–Bari, 2004³.
- ERTL 2017 ERTL P., *Rerum Romanarum fragmenta: Petrarca és a korabeli Róma*, doktori disszertáció, ELTE BTK, 2017.
- FORESTI 1977 A. FORESTI, *Un mistico ammonimento a Giovanni Colonna* (1918, 1928²), in: *Aneddoti della vita di Francesco Petrarca*, Padova, 1977.
- FORTE 1950 S. L. FORTE, *John Colonna O. P. Life and Writings (1298–c. 1340)*, *Archivum Fratrum Praedicatorum*, 20 (1950), 369–414.
- HUBERT 2006 É. HUBERT, *L'organizzazione territoriale e l'urbanizzazione*, in: A. Vauchez (a cura di), *Roma medioevale*, Roma–Bari, 2006², 159–186.
- HYDE 1966 J. K. HYDE, *Medieval Descriptions of Cities*, *Bulletin of the John Rylands Library*, 48 (1966), 308–340.
- MODONUTTI 2011 R. MODONUTTI, *Memorie e rovine di Roma imperiale nel Mare historiarum di fra Giovanni Colonna*, *Italia medioevale e umanistica*, 52 (2011), 27–70.

- MODONUTTI 2012 R. MODONUTTI, *La fortuna di un amico del Petrarca: la vita e le opere di fra Giovanni Colonna di Galliciano dal XV al XX secolo*, *Filologia e critica*, 37 (2012), 30–63.
- MODONUTTI 2013a R. MODONUTTI, Rino, *Due domenicani di fronte alla storia: fra Giovanni Colonna e lo Speculum historiale di Vincenzo di Beauvais*, in: M. J. MUÑOZ – P. CAÑIZARES – C. MARTÍN (ed.), *La compilación del saber en la Edad Media*, Porto, 2013, 383–397.
- MODONUTTI 2013b R. MODONUTTI, *Fra Giovanni Colonna e la storia antica da Adriano ai Severi*, Padova, 2013.
- MODONUTTI 2014 R. MODONUTTI, «*Ego huius operis actor*»: *Fra Giovanni Colonna compilatore di storia universale*, in: E. D'ANGELO – J. ZIOLKOWSKI (eds.), *Auctor et Auctoritas in Latinis Medii Aevi Litteris. Author and Authorship in Medieval Latin Literature: Proceedings of the VIth Congress of the International Medieval Latin Committee (Benevento–Naples, November 9–13, 2010)*, Firenze, 2014, 709–724.
- RIZZO 1988 S. RIZZO, *Il latino del Petrarca nelle Familiari*, in: A. C. Dionisotti – A. Grafton – J. Kraye (eds.), *The Uses of Greek and Latin: Historical Essays*, London, 1988, 41–56.
- ROSS 1985 B. ROSS, *New Autographs of Fra Giovanni Colonna*, *Studi petrarcheschi*, n.s. 2 (1985), 211–229.
- ROSSI 1930 V. ROSSI, *Di un Colonna corrispondente del Petrarca* (1920), in: *Scritti di critica letteraria*, vol. 2, *Studi sul Petrarca e sul Rinascimento*, Firenze, 1930, 83–91.
- SCHLAUCH 1941 M. SCHLAUCH, *An Old English Encomium Urbis*, *The Journal of English and Germanic Philology*, 40 (1941), 14–28.
- SUMMIT 2000 J. SUMMIT, *Topography as Historiography: Petrarch, Chaucer, and the Making of Medieval Rome*, *The Journal of Medieval and Early Modern Studies*, 30 (2000), 211–246.
- SURDICH 1982 F. SURDICH, *Colonna, Giovanni*, in: A. M. Ghisalberti (dir.), *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 27, Roma, 1982, 337–338.
- WILKINS 1956 E. H. WILKINS, *The “Epistolae Metricae” of Petrarch: A Manual*, Roma, 1956.
- WILKINS 1961 E. H. WILKINS, *Life of Petrarch*, Chicago, 1961.

**Ad Iohannem de Columna ordinis predicatorum,
non sectas amandas esse sed verum,
et de locis insignibus urbis Rome.**

[1] Deambulabamus Rome soli. Meum quidem obambulandi perypateticum morem nosti. Placet; nature moribusque meis aptissimus est; ex opinionibus quedam placent, alie autem minime; non etenim sectas amo, sed verum. Itaque nunc perypateticus, nunc stoicus sum, interdum achademicus; sepe autem nichil horum, quotiens quicquam occurrit apud eos, quod vere ac beatifice fidei adversum suspectum ve sit. Ita enim philosophorum sectas amare et approbare permittimur, si a veritate non abhorrent, si nos a nostro principali proposito non avertunt; quod ubi forte tentaverint, seu ille sit Plato seu Aristoteles seu Varro seu Cicero, libera contumacia contemnantur omnes atque calcentur. [2] Nulla disputationum argutia, nulla verborum lenitas, nulla nominum nos tangat autoritas: homines fuerunt, quantum humana inquisitione fieri potuit et notitia rerum docti et eloquio clari et naturali ingenio felices, sed supremi et ineffabilis obiecti privatione miserabiles et, ut qui viribus suis fiderent veramque lucem non requirerent, cecorum in morem sepe lapsi, sepe ad lapidem offendentes. [3] Itaque sic illorum miremur ingenia, ut ingenii veneremur auctorem; sic illorum compatiamur erroribus, ut nostre gratie gratulemur, et cognoscamus nos gratuito, sine ullis meritis, honoratos prelatosque maioribus ab Illo qui archanum suum, quod sapientibus abscondit, parvulis revelare dignatus est; denique sic philosophemur, ut, quod philosophie nomen importat, sapientiam amemus.

---

¹ Vö. Isid. *Etym.* 8, 6, 13: „A peripatetikusok a sétálgatásról nyerték nevüket, mert alapítójuk, Aristoteles sétálgatás közben szokott értekezni.” A fordítás alapjául szolgáló kiadás: LINDSAY (1911).

² Mt 11, 25: „Áldalak téged Atyám, menny és föld Ura, mert elrejtetted ezeket a bölcsek és okosak elől, és kinyilatkoztattad a kicsinyeknek.”; vö. Lk 10, 21. A Biblia magyar szövegét az alábbi kiadásból idézem: FODOR et al. (1997).

**Giovanni Colonna Domonkos-rendi szerzetesnek, arról,
hogy nem a filozófiai iskolákat kell kedvelni, hanem az
igazságot, és Róma városának nevezetes helyeiről**

[1] Ketten kóboroltunk Rómában. Ismered szokásomat, hogy úgy sétálgatok fel és alá, mint a peripatetikusok.¹ Szeretem ezt, illik természetemhez és szokásaimhoz; ami azonban az eszméiket illeti, némelyik tetszik nekem, némelyik egyáltalán nem: nem a filozófiai iskolákat kedvelem ugyanis, hanem az igazságot. Így hát egyszer peripatetikus vagyok, máskor sztoikus, néha akadémikus, gyakran azonban egyik sem, valahányszor olyan dologra lelek náluk, amely az igaz és üdvözítő hittel biztosan vagy gyaníthatóan ellentétes. Mert csak akkor kedvelhetjük a filozófiai iskolákat, és érthetünk velük egyet, ha nem ellenkeznek az igazsággal, ha nem térítenek el legfőbb célunktól; amennyiben azonban megkísérelnék ezt, legyen szó akár Platóról, Aristotelesről, Varróról vagy Ciceróról, mindet elfogulatlanul és tántoríthatatlanul el kell ítélnünk és el kell taposnunk. [2] Ne befolyásoljon minket elmés fejtegetésük, ékes beszédük vagy tekintélyes nevük: emberek voltak, amennyire az emberi vizsgálódás lehetővé teszi, járatosak a tudományban, kiválóak az ékesszólásban és sikeresek természet adta tehetségüknek köszönhetően; ugyanakkor sajnálatra méltók is, mert nem ismerték a legfőbb és kimondhatatlan célt, s mivel csak a maguk erejében bíztak, és a valódi világosságot nem keresték, vakok módjára gyakran elcsúsztak vagy kőbe botlottak. [3] Amikor tehát a tehetségüket csodáljuk, dicsérjük a tehetség Alkotóját; miközben szánjuk őket tévelygéseikért, adjunk hálát a minket ért kegyelemért, és vegyük észre, hogy ingyen, érdem nélkül tüntetett ki minket és helyezett nálunk nagyobbak elé Az, aki a bölcsek elől elrejtett titkát a kicsinyeknek méltóztatott kinyilatkoztatni;² s végül úgy filozofáljunk, hogy a bölcsességet szeressük, ahogyan azt a filozófia elnevezés megkívánja.³

---

³ Vö. Isid. *Etym.* 2, 24, 3: „Maga az elnevezés [filozófia], latinra fordítva, a bölcsesség szeretetét hirdeti. Görögül ugyanis a szeretetet φιλο-*nak*, a bölcsességet pedig σοφία-*nak* mondják.”

[4] Vera quidem Dei sapientia Cristus est; ut vere philosophemur, Ille nobis in primis amandus atque colendus est. Sic simus omnia, quod ante omnia cristiani simus; sic philosophica, sic poetica, sic historias legamus, ut semper ad aurem cordis Evangelium Cristi sonet: quo uno satis docti ac felices; sine quo quanto plura didicerimus, tanto indoctiores atque miseres futuri sumus; ad quod velut ad summam veri arcem referenda sunt omnia; cui, tanquam uni literarum verarum immobili fundamento, tuto superedificat humanus labor, et cui doctrinas alias non adversas studiose cumulantes, minime reprehendendi erimus; etsi enim ad summam rei modicum forsitan, ad oblectamentum certe animi et cultiorem vite modum plurimum adiecisse videbimur. Hec incidenter, quantum locus iste capere visus est, dixerim. Procedo.

[5] Vagabamur pariter in illa urbe tam magna, que cum propter spatium vacua videatur, populum habet immensum; nec in urbe tantum sed circa urbem vagabamur, aderatque per singulos passus quod linguam atque animum excitaret: hic Evandri regia, hic Carmentis edes, hic Caci spelunca, hic lupa nutrix et ruminalis ficus, veriori cognomine romularis, hic Remi transitus, hic ludi circenses et Sabinarum raptus, hic Capree palus et Romulus evanescens, hic Nume cum Egeria colloquium, hic tergeminorum acies. [6] Hic fulmine victus victor hostium artifexque militie Tullus Hostilius, hic rex architector Ancus Martius, hic discretor ordinum Priscus Tarquinius habitavit; hic Servio caput arsit, hic carpento insidens atrox Tullia transivit et scelere suo vicum fecit infamem. [7] Hec autem Sacra Via est, he sunt Esquilie, hic Viminalis, hic Quirinalis collis, hic Celius, hic Martius Campus et Superbi manibus decussa papavera. Hic miserabilis Lucretia ferro incumbens, et in mortem fugiens adulter, et lese pudicitie vindex Brutus.

---

⁴ 1Kor 1, 22–25: „Mert a zsidók jeleket kívánnak, a görögök pedig bölcsességet keresnek, mi azonban a keresztre feszített Krisztust hirdetjük, ami ugyan a zsidóknak botrány, a pogányoknak pedig oktalanság; maguknak a meghívottaknak azonban, zsidóknak és görögöknek egyaránt, Krisztus Isten ereje és Isten bölcsessége, mert Isten oktalansága bölcsőbb az embereknél, és Isten gyöngesége erősebb az embereknél.” A passzus második felét (1, 24–25: a meghívottaknak ~ bölcsőbb az embereknél) Petrarca figyelemfelhívó jellel látta el Szent Pál leveleit tartalmazó, 1325-ben vásárolt kódexében (Napoli, Pontificia Facoltà Teologica dell’Italia Meridionale, Biblioteca S. Luigi, Ar. I, 50, f. 51r), vö. BAGLIO (2008: 380, 25. glossza).

[4] Mivel pedig Isten igazi bölcsessége Krisztus,⁴ hogy igazán filozofálhassunk, mindenekelőtt őt kell szeretnünk és tisztelnünk. Akármik legyenek is, mindenekelőtt keresztények legyünk; úgy olvassuk a filozófiai, költői és történeti műveket, hogy fülelő szívünkben mindig Krisztus evangéliuma zengjen, mely önmagában elegendő ahhoz, hogy kellőképp bölcssek és boldogok legyünk, nélküle viszont minél többet tanulunk, annál tudatlanabbak és nyomorultabbak leszünk. Ez, az igazság fellegvára legyen a viszonyítási pontunk mindenben; csak erre, az igaz tudomány egyetlen szilárd alapjára építhet biztonsággal a törekvő ember. Nem róhatnak meg minket, ha más, vele nem összeférhetetlen tanításokat gyűjtünk mellé szorgalmasan, s noha úgy tűnhet, hogy a lényeghez talán keveset adtunk hozzá, a lélek gyönyörűsége és a műveltebb életmód érdekében bizony sokat tettünk. Mindezt mellékesen mondtam, s oly röviden, ahogy ide illett. Folytatom.

[5] Együtt kószáltunk a hatalmas városban, amely méretéhez viszonyítva kihaltak tűnik, noha temérdek lakosa van;⁵ és nemcsak a városban, hanem a város körül is kóboroltunk, és minden lépésnél volt valami, ami beszédre ösztönzött, vagy a lelkünket lángra gyújtotta: itt Evander palotája, itt Carmentis temploma, itt Cacus barlangja, itt a szoptató anyafarkas és a Ruminális fügefafa, amelyet helyesebben Romulus fájának kellene nevezni; itt ugrott végzetébe Remus; itt zajlottak a cirkuszi játékok, amelyek során elrabolták a sabin nőket; itt a Kecske-mocsár, ahol Romulus eltűnt; itt beszélgetett Numa Egeriával; itt álltak csatasorba a hármas ikrek. [6] Itt lakott az ellenségre lesújtó Tullus Hostilius, a harcászat mestere, akit villám sújtott le; itt az építkező király, Ancus Marcius; itt a rendek elkülönítője, Tarquinius Priscus; itt fogták körül a lángok Servius fejét; itt hajtott el kocsiján ülve a kegyetlen Tullia, s bűnével gyalázatossá tette az utcát. [7] Ez itt a Szent Út, ez az Esquiliae, ez a Viminalis-, ez a Quirinalis-domb, ez a Caelius, ez a Mars-mező, ahol Superbus lecsapdosta a mákvirágok fejét. Itt a kardjába dőlő szegény Lucretia és a halálba menekülő házasságtörő és a meggyalázott szemérmes bosszút álló Brutus.

---

⁵ Petrarca arra utal, hogy a 14. századi Róma viszonylag nagy lakosságára ellenére az antik városfalak határolta lakóterület jelentős része kihasználatlan volt. A középkori Róma területéről és népességéről l. HUBERT (2006: 159, 173–175); vö. CECHELLI (1958: 202–205).

[8] Hic minax Porsenna, et etruscus exercitus, et infestus erranti dextre Mutius, et tyranni filius cum libertate concurrens, et hostem urbe depulsum ad inferos sequens consul, et fractus a tergo viri fortis Pons Sublicius, et Horatius natans, et Tyberis revehens Cloeliam. Hic erat Publicole nequicquam suspecta domus, hic Quintius arabat dum fieri meruit de aratore dictator, hinc abductus Serranus ad consulatum venit. [9] Hoc est Ianiculum, hic Aventinus, ille Sacer Mons, in quos ter irata patribus plebs secessit; hic libidinosum tribunal Appii fuit, et ferro patris iniurie subducta Virginia, et decemviri luxurie dignus finis. Hinc Coriolanus, armis forte victurus, suorum pietate victus abscessit; hoc saxum defendit Manlius, hinc excidit; hic Camillus inhiantes auro Gallos subito repulit interventu et desperantes cives amissam patriam ferro docuit recuperare, non auro. [10] Hic descendit Curtius armatus; hic inventum sub terram caput hominis et immotus terminus presagium summo et stabili imperio fuere. Hic fallax virgo armis obruta et suis circumventa fallaciis; hec Tarpeia arx, et romani populi census toto orbe collectus; hic anser argenteus; hic custos armorum Ianus; hoc Statoris, hoc Feretrii Iovis templum; hec fuerat cella Iovis, hec domus omnium triumphorum; huc compulsus est Perses, hinc repulsus est Hanibal, hinc impulsus est Iugurtha, ut quidam opinantur, alii vero in carcere illum necant. [11] Hic triumphavit Cesar, hic periit. Hoc Augustus in templo reges affusos et tributarium orbem vidit; hic Pompeii arcus, hec porticus, hoc Marii Cimbrum fuit. Hec Traiani columna, ubi ille unus omnium imperatorum, ut ait Eusebius, intra urbem est sepultus; hic eiusdem pons, qui Sancti Petri nomen invenit, et Hadriani moles, cui ipse quoque subiectus est, quod Sancti Angeli Castrum vocant. Hoc est saxum mire magnitudinis eneisque leonibus innixum, divis imperatoribus sacrum, cuius in vertice Iulii Cesaris ossa quiescere fama est.

---

⁶ Eus.-Hier. *Chron.* a. A. 2132; mértékadó kiadás: HELM (1913: 197).

[8] Itt a fenyegető Porsenna és az etruszk sereg és a hibázó jobbával szemben könyörtelen Mucius; itt a zsarnok fia, aki megütközött a szabadsággal és a consul, aki a városból elűzött ellenséget az alvilági árnyakig üldözte; itt a bátor férfi háta mögött lerombolt cölöphíd és az úszó Horatius és a Cloeliát hazavivő Tiberis. Itt állt Publicola háza, mely ok nélkül keltett gyanút; itt szántott Quinctius, amikor kiérdemelte, hogy földművesből dictator legyen; innen elhívva lépett a consuli hivatalba Serranus. [9] Ez a Ianiculum, ez az Aventinus, amaz a Szent Hegy, amelyekre az atyák ellen haragra lobbant nép három alkalommal kivonult; itt állt Appius kéjsóvár törvényszéke és Verginia, akit az apja kése mentett meg az igazságtalanságtól, és itt ért méltó véget a decemvir bujasága. Innen vonult vissza Coriolanus, aki fegyverekkel talán győzött volna, de legyőzte az övéi iránt érzett szeretet; ezt a sziklát védte meg Manlius, és innen zuhant alá; itt kergette el váratlan közbelépésével Camillus az aranyra áhítózó gallokat, és tanította meg a kétségbeesett polgároknak, hogy az elvesztett hazát fegyverrel szerezzék vissza, ne arannyal. [10] Itt vetette alá magát teljes fegyverzetben Curtius; itt jövendölte meg a földben talált emberi fej és a helyéről el nem mozduló Terminus a legfőbb és szilárd hatalmat. Itt temették be a fegyverek az álnok hajadont, akit saját álnoksága csalt törbe; ez a tarpeji orom és a római népnek a világ minden tájáról összegyűjtött kincse; ez itt az ezüst lúd; ez Ianus, a háború őre; ez Iuppiter Stator, ez pedig Iuppiter Feretrius temploma; ez volt Iuppiter fülkéje, ez a diadalmenetek háza; ide vezették rabláncon Perseust, innen vetették vissza Hannibalt, innen vetették alá Iugurthát, mint egyesek vélik, mások szerint ugyanis a börtönben ölték meg. [11] Itt tartott diadalmenetet Caesar, és itt halt meg. Ebben a templomban látta Augustus, hogy királyok borulnak előtte a földre, és adót fizet neki a világ; ez Pompeius diadalíve, ez az oszlop-csarnoka; és ez a Cimber, Marius diadalemléke. Ez Traianus oszlópa, itt van eltemetve, és Eusebius szerint ő az egyetlen az összes császár közül, aki a városon belül lelt sírhelyet;⁶ ez az ő hídjá, amely később Szent Péterről lett elnevezve; ez Hadrianus roppant épülete, amely alatt ő is fekszik, és amelyet ma Angyalvárnak hívnak. Ez az isteni császároknak szentelt, csodálatos méretű kőtömb, amely négy bronzoroszlánra támaszkodik, és amelynek csúcsán állítólag Caesar hamvai nyugszanak.

[12] Hec Telluris edes, hec Fortune domus, hoc templum Pacis, adventu vere pacifici regis eversum; hoc opus Agrippe, quod falsorum deorum matri veri Dei mater eripuit. Hic nixit Nonis Augusti; hinc rivus olei fluxit in Tyberim; hinc, ut fama est, monstrante Sibilla senex Augustus Cristum vidit infantem. [13] Hec Neronis insolentia et in edificiis fervens luxus; hec Augusta domus, via Flaminia, ubi sepulcrum ipsius domini quidam tradunt; hec Antonini columna; hoc eiusdem proximum Appie palatium; hoc Severi Afri Septizonium, quam tu sedem Solis vocas, sed meum nomen in historiis scriptum lego. Hoc Praxitelis Phidieque extans in lapide tot iam seculis de ingenio et arte certamen; hic Cristus profugo vicario fuit obvius; hic Petrus in crucem actus; hic truncatus est Paulus; hic assatus Laurentius; hic sepultus venienti Stephano locum fecit. Hic sprevit fervens oleum Iohannes; hic Agnes post obitum vivens suos flere prohibuit; hic Silvester latuit; hic lepram deposuit Constantinus; hic gloriosam Calixtus exercuit Libitinam. [14] Sed quo pergo? possum ne tibi in hac parva papiro Romam designare? profecto, si possim, non oportet; nosti omnia, non quia romanus civis, sed quia talium in primis rerum curiosissimus ab adolescentia fuisti. Qui enim hodie magis ignari rerum romanarum sunt, quam romani cives? invitus dico: nusquam minus Roma cognoscitur quam Rome. Qua in re non ignorantiam solam fleo – quanquam quid ignorantia peius est? – sed virtutum fugam exiliumque multarum. Quis enim dubitare potest quin illico surrectura sit, si ceperit se Roma cognoscere? sed hec alterius temporis est querela.

[15] Solebamus ergo, post fatigationem quam nobis immensa urbs ambita pepererat, sepius ad Termas Dioclitianas subsistere, nonnunquam vero supra testudinem illius magnificentissime olim domus ascendere, quod et aer salutaris et prospectus liber et silentium ac votiva solitudo nusquam magis. Ibi de negotiis nichil omnino, nichil de re familiari nichilque de publica, quam semel flevisse satis est. Et euntibus per menia fracte urbis et illic sedentibus, ruinarum fragmenta sub oculis erant.

---

⁷ Augustus.

[12] Ez Tellus temploma, ez Fortuna szentélye, ez a Béke temploma, amelyet a béke valódi Királyának eljövetele romba döntött; ez Agrippa építménye, amelyet az igaz Isten anyja elragadott a hamis istenek anyjától. Itt havazott augusztus 5-én; innen folyt olajpatak a Tiberisbe; állítólag erről a helyről pillantotta meg az öreg Augustus a kisedet Krisztust, akit a Sibylla mutatott meg neki. [13] Íme, Nero mértéktelensége és építkezéseinek féktelen fényűzése; ez az Augusta a via Flaminian, ahol egyesek szerint az uralkodó⁷ sírja is található; ez Antoninus oszlopa, és ez az ő épülete a via Appia közelében; ez Severus Afer Septizoniuma, amelyet te a Nap templomának hívsz, de a történeti munkákban az általam említett nevet olvassom. Íme, Praxiteles és Phidias tehetség- és művészetbeli vetélkedésének emléke, amelyet a kő oly sok évszázadon át megőrzött; itt jött szembe Krisztus menekülő helytartójával; itt feszítették keresztre Pétert; itt fejezték le Pált; itt égették meg Lőrincet, ide temetve adott helyet az érkező Istvánnak; itt vette semmibe János a forró olajat; itt tiltotta meg övéinek a halála után életre kelt Ágnes, hogy sirassák; itt bujdosott Szilveszter; itt gyógyult ki Constantinus a leprából; itt felügyelt a dicső gyászszertartásokra Callixtus. [14] De hová ragadtatom magam? Le tudom talán írni neked Rómát ezen a kis papírlapon? De ha le is tudnám, semmi szükség rá: ismersz te mindent, nem azért, mert római polgár vagy, hanem mert serdülőkorod óta hevesen érdeklődsz e dolgok iránt. Hiszen manapság ki ismeri kevésbé a római dolgokat, mint a római polgárok? Nem szívesen mondom, de sehol sem ismerik kevésbé Rómát, mint Rómában. S ebben nemcsak a tudatlanságot siratom – noha mi lehet rosszabb a tudatlanságnál? –, hanem számos erény távozását és számkivetését is. Mert ki kételkedhet abban, hogy Róma nyomban talpra szökkenne, ha végre elkezdene megismerni önmagát? De ezt a panaszt más alkalomra tartogatom.

[15] Miután a hatalmas város körüljárásában elfáradtunk, gyakran megálltunk Diocletianus fürdőinél, sőt, olykor fel is másztunk az egykor oly fenséges épület tetejére, mert sehol máshol nincs olyan friss levegő, korlátlan kilátás, csönd és kívánatos magány. Ott nem beszélgettünk kötelezettségeinkről, egy szót sem magán- vagy közügyekről, amelyeket elég volt egyszer elsiratni. S a hanyatló város falai mentén sétálgatva és odafent ülve szemünk elé tárultak a töredékes romok.

[16] Quid ergo? multus de historiis sermo erat, quas ita partiti videbamur, ut in novis tu, in antiquis ego viderer expertior, et dicantur antique quecumque ante celebratum Rome et veneratum romanis principibus Cristi nomen, nove autem ex illo usque ad hanc etatem; multus quoque de ea parte philosophie que mores instruit, hinc nacta cognomen; interdum vero de artibus et de earum auctoribus atque principiis. [17] Itaque die quodam, dum in eam mentionem incidissemus, flagitasti ut dicerem explicite unde putarem liberales et unde mechanicas initium habuisse, quod carptim ex me audieras. Feci quod iubebas haud duriter, quod hora diei et vacuitas inutilium curarum et ipse locus hortabatur ut sermonem longiusculum ordiner, et attentio tua rem tibi admodum placere inditio erat. Testatus sum tamen me nichil novum, nichil fere meum dicere, imo vero nichil alienum: omnia enim undecunque didicimus, nostra sunt, nisi forsan abstulerit ea nobis oblivio. [18] Queris nunc ut quod illo die dixi, repetam ac literis mandem. Multa, fateor, dixi, que si non mutatis verbis dicere cupiam, non possim. Redde michi illum locum, illud otium, illam diem, illam attentionem tuam, illam ingenii mei venam: potero quod unquam potui. Sed mutata sunt omnia; locus abest, dies abiit, otium periit, pro facie tua mutas literas aspicio, ingenio meo relictarum a tergo rerum fragor officit, qui adhuc in auribus meis tonat, quamvis ob hoc ipsum in primis inde diffugerim, ut tibi liberius responderem. [19] Parebo tamen ut potero. Possem te ad antiquos et ad modernos mittere, a quibus quod poscis acciperes; sed ne ita me liberem providisti, dum rogas ut dicam meis verbis quicquid id est, quod, ut ais, tibi omnia ex ore meo cum gratius tum clarius sonent. Gratiam habeo, sive ita se res habet, sive ut accendas animum, dicis. Accipe igitur quod tunc dixi, verbis forte aliis sed eadem profecto sententia.

---

⁸ Vagyis a morálfilozófiáról.

⁹ A hagyományosan „művészetnek” fordított *ars* szó jelentése a középkorban meglehetősen tág volt, a szépművészetek mellett magában foglalta a tudományokat és a mesterségeket is. A szabad művészetek (*artes liberales*) közé a grammatika, a retorika, a dialektika, az aritmetika, a geometria, az asztronómia és a zene (*musica*) tartozott. A mechanikai művészeteknek (*artes mechanicae*) nevezett és alacsonyabb rangúnak tartott csoport összetétele időről időre változott. A Petrarca által is olvasott Hugo de Sancto Victore (kb. 1096–1141) a takácsmesterséget (*lanificium*), az építészetet és kovácsmesterséget (*armatura*), a hajózást és kereskedést (*navigatio*), a földművelést (*agricultura*), a vadászatot és halászatot (*venatio*), az orvostudományt (*medicina*) és a színjátszást, vagy

[16] Miről esett hát szó? Sokat beszélgettünk a történelemről, amelyen úgy osztottunk meg, hogy az újabb eseményekben te, a régiekben én tüntem jártasabbnak; régieken értve mindazt, ami azelőtt történt, hogy a rómaiak magasztalni és a római császárok tisztelni kezdték volna Krisztus nevét, újakon pedig azt, ami attól az időtől fogva mostanáig történt. Sokat szoltunk a filozófiának arról az ágáról is, amely az erkölcsökről tanít, és innen nyerte nevét;⁸ s olykor a művészetekről, azok feltalálóiáról és alapelveiről is. [17] Így hát egy nap, mikor éppen ez került szóba, sürgetve kérleltél, hogy fejtsem ki részletesen azt, amit itt-ott elszórva hallottál tőlem, vagyis hogy véleményem szerint honnan erednek a szabad és a mechanikai művészetek.⁹ Könnyedén teljesítettem kívánságodat, mert az időpont, a felesleges aggodalmak hiánya és maga a hely is arra ösztökéltek, hogy terjengősebb beszédbe kezdjek, és feszült figyelmed jelezte, hogy a téma igencsak kedvedre van. Mindazonáltal kijelentettem, hogy nem mondok semmi újat, szinte semmit, ami a sajátom lenne, de ha jobban meggondoljuk, olyat sem, ami másé: mert mindaz, amit innen-onnan megtanultunk, a mienk, hacsak a feledés el nem ragadja tőlünk. [18] Most arra kérsz, hogy ismételjem meg, amit aznap mondtam, és küldjem el levélben. Bevallom, sok mindent mondtam, amit nem tudnék ugyanazokkal a szavakkal elismételni, hiába szeretném. Add vissza azt a helyet, azt a nyugalmat, azt a napot, akkori figyelmedet, elmém akkori erejét, és képes leszek arra, amire akkor képes voltam. De minden megváltozott: távol az a hely, elmúlt az a nap, eltűnt a nyugalom, arcod helyett néma leveledre tekintek, elmémet pedig eltompítja mindannak a zaja, amit magam mögött hagytam, s amely még mindig visszhangzik a fülemben, noha elsősorban azért menekültem el előle, hogy szabadabban válaszolhassak neked. [19] Mégis engedelmeskedem majd, ahogy tudok. Jóllehet a régi vagy az újabb írókhoz is irányíthatnálak, akiktől megtudhatnád azt, amit szeretnél, de gondoskodtál arról, hogy ily módon ne szabadíthassam meg magam a feladattól, azt kérvén, hogy a saját szavaimmal beszéljek a tárgyról, mert, mint állítod, az én ajkamról neked minden édesebben és érthetőbben zeng. Köszönöm neked, akár így áll a dolog, akár azért mondod, hogy lelkem lángra gyújtsd. Itt van hát, amit akkor mondtam, más szavakkal talán, ám ugyanazzal a tartalommal.

---

a tágabb értelemben vett szórakoztatás mesterségét (*theatrica*) sorolta bele, l. *Eruditionis didascalicae libri septem*, 2, 21–28 (PL 176: coll. 760–763).

[20] Verum, quid agimus? nam et non parva res est et epystola hec abunde crevit, et nondum cepimus et diei huius extremum est. Vis parumper digitis meis atque oculis tuis parcam? differamus que restant in proximum diem, et laborem et epystolam partiamur, nec eadem papiro res diversissimas involvamus. [21] Sed quid rursus cogito, quid ve polliceor tibi diem proximum epystolamque alteram? nec diei unius opus est nec epystolare negotium; librum exigit, quem non prius aggrediar – si tamen curis maioribus non retrahor atque disturbor – quam in solitudinem meam me fortuna revexerit. Ibi enim, non alibi, meus sum; ibi meus est calamus, qui nunc passim rebellat et recusat imperium, molestissimis occupationibus meis fretus. Ita ille, qui ex otio meo iuge negotium habet, ex negotio sibi otium querit, et quasi impius servus ac contumax, domini laborem in requiem suam trahit. [22] Ubi vero primum fines meos attigero, suum ipse iugum subeat cogam, et de eo quod queris, seorsum singulari libro, quid aliorum scriptis, quid meis coniecturis assequor, scribam: sane, ut familiares epystolas ludens et in ipso maxime viarum discursu tumultuque rerum scribere soleo, sic ad scribendum libros solitaria quiete dulcique otio et magno nec interrupto silentio opus est. Vale.

II Kal. Decembris, ex itinere.

---

¹⁰ Avignonhoz közeli birtokára, Vaucluse-be.

[20] No de mit művelünk? Hisz nem csekély tárgyról van szó, és ez a levél már így is elég hosszúra nyúlt, ráadásul még bele sem kezdtünk, és a mai nap már csaknem véget is ért. Nem szeretnéd, hogy egy kis pihenőt adjak az ujjaimnak és a szemednek? Halasszuk holnapra, ami még hátravan, osszuk ketté a fáradságot és a levelet, s ne bízzunk ennyire különböző témákat ugyanarra a papírra! [21] De megint mi jut eszembe? Miféle holnapot és új levelet ígérek? Nem egyetlen napot és nem is levelet igénylő tárgyról van szó: egész könyvet kíván, melyhez addig nem kezdek hozzá, míg a szerencse vissza nem vezet magányomba,¹⁰ feltéve persze, hogy nagyobb gondok vissza nem tartanak és meg nem zavarhatnak. Csak ott vagyok ugyanis a magam ura, sehol máshol, csak ott engedelmeskedik nekem íróvesszőm, amely most terhes elfoglaltságaimat kihasználva lépten-nyomon lázadozik ellenem, és megtagadja parancsaimat. Így aki nyugalmamban szüntelen dolgozni kényszerül, elfoglaltságaim közepette nyugalmat szerez magának, és arcátlan, megátalkodott szolga módjára ura fáradozását saját pihenésére fordítja. [22] De amint hazaérek birtokomra, rögvest nyakába kényszerítem igáját, és önálló könyvben írok majd arról, amiről faggatsz, részben mások írásai-ból, részben saját kútfőmből merítve. Mert míg baráti leveleket tréfálkozva, ide-oda utazgatás és lármás zűrzavar közepette szoktam írni, addig könyvek írásához békés magányra, édes nyugalomra és végtelen, háborítatlan csöndre van szükségem. Ég veled!

November 30-án, útközben.

PETNEHÁZI GÁBOR

Francis Bacon: *De sapientia veterum* – A régiek bölcsességéről (részletek)

Bacon allegórikus mítoszmagyarázatokat tartalmazó műve a 17. század egyik bestsellere volt, magyar fordítása mindeddig nem jelent meg. A rövid szövegek esszenciálisan tartalmazzák mindazt, amit Bacon a természet- és morálfilozófiáról, az ismeretelméletről, vagy általában a tudomány feladatáról és funkciójáról vallott és gondolt.¹

Kulcsszavak: Francis Bacon, *prisca sapientia*, *prisca theologia*, allegória, görög mítoszok, parabola

A *De sapientia veterum*, I. Jakab kancellárjának, a filozófus Francis Baconnek (1561–1626) műve, amelyből az alábbiakban magyarul olvashatóak részletek, saját korában rendkívül népszerűnek számított: első ízben 1609-ben jelent meg, de a 17. században az eredeti latin még további nyolc kiadást ért meg; angolul és franciául már 1619-ben kiadták, olasz fordítása pedig a költő Zrínyi Miklós könyvtárában is megvolt.² A különféle antik mítoszokat allegorikus magyarázattal kifejtő, 31 esszéből álló munka a filozófia és irodalom határmezsgyéjén helyezkedik el, a 19. századi életműkiadás (*The Works of Francis Bacon*) az irodalmi művek közé sorolta.³ Filozófiai természetét és erényeit a 20. századi kutatásban fedezték fel újra, és valóban, a rendkívül sűrű, aforisztikus stílusban írt, a kora újkori humanizmust és baconi empiricizmust egyedül módon szin-

---

¹ A publikáció az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport (TK2016-126) támogatásával jelent meg.

² A kiadástörténethez lásd: MARCHETTO (2000: 7–9); Zrínyiről és a *De sapientia veterum* általános értékeléséről: BENE (2016: 157–159).

³ MARCHETTO (2000: 8–9).

tetizáló szövegek esszenciálisan tartalmazzák mindazt, amit Bacon a természet- és morálfilozófiáról, az ismeretelméletről, vagy általában a tudomány feladatáról és funkciójáról vallott és gondolt.⁴

A mű publikálásakor a közügyekben is rendkívül elfoglalt Bacon már túl van Esszéinek első kiadásán (1597) és a *Proficiency and Advancement of Learning Divine and Humane* két könyvének megjelenésén (1605). 1612-ben publikálja az *Essays* bővített, második kiadását, miközben befejezetlenül maradt nagy projektjén, az *Instauratio magna scientiarum*-on dolgozik.⁵

A mű alapötlete leginkább a reneszánsz hermetikus tradícióban nagy karriert befutott *prisca sapientia* gondolköréből eredeztethető, annyiban azonban szakít ezzel a tradícióval, hogy célja nem valamilyen specifikus irányzat – akár a görög preszókratikus filozófia valamelyik iskolájának, akár a hermetizmusnak, vagy egyenesen a kabbalának – a rekonstrukciója vagy leírása,⁶ hanem az antik irodalomban fennmaradt különböző görög mítoszok általános és allegorikus magyarázata az *Instauratio magna* szellemiségében. A 31 esszé változatos témákat jár körül rendre ugyanazt a sémát alkalmazva: a különböző mitikus alakok és a hozzájuk kapcsolódó mítosz Bacon általi összefoglalóját követi az allegorikus értelem kifejtése, legyen az természetfilozófiai, etikai vagy egyenesen politikai interpretáció.

A *prisca sapientia* mellett a *De sapientia veterum* másik előképét a reneszánsz humanizmusban rendkívül népszerű parabolikus irodalom jelenti, amelynek két legfontosabb eredőjét a mitográfus hagyomány és emblemata-irodalom képezte.⁷ Utóbbiból Hórapollón *Hieroglyphicája*, valamint Andrea Alciati *Emblematája* a legfontosabbak, amelyek a humanista szimbolikus-didaktikus irodalom közkedvelt alkotásai voltak, az előbbinél pedig elsősorban itáliai mitográfiai kézikönyveket kell megemlíteni, Boccaccióval kezdve (*Genealogia deorum gentilium*), majd olyan 16. századi szerzőkkel folytatva a sort, akiknek műve Bacon számára a közvetlen irodalmi mintát nyújthatott: *De deis gentium varia et*

⁴ ROSSI (1968: 73–135); KLEIN (1999); LEWIS (2010).

⁵ MARCHETTO (2000: 16–20).

⁶ MULSOW (2004).

⁷ MARCHETTO (2000: 12–16).

multiplex historia (GIRALDI 1548); *Mythologiae sive explicationum fabularum libri decem* (CONTI 1551); valamint *Le imagini colla spositione de i dei de gli antichi* (CARTARI 1556).

Az egyes esszék számozása a *De sapientia veterum* eredeti rendjét követi. A fordításhoz az első kiadás (BACON 1609), valamint egy modern, bilingvis kiadás szövegét vettem alapul (MARCHETTO 2000).

Források

BACON 1609   *Francisci Baconi equitis aurati (...) De sapientia veterum liber*, Cambridge, 1609.

Felhasznált irodalom

- BENE 2016   BENE S., *Orpheus és Hercules. Francis Bacon, Zrínyi Miklós és a magyar felvilágosodás*, in: Balázs M.–Bartók I. (szerk.), *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, Szeged, 2016, 157–172.
- KLEIN 1999   J. KLEIN, *Francis Bacon, De Sapientia Veterum. Inszenierung antiker Mythen im Denken der Neuzeit*, in: G. Vogt-Spira–B. Rommel (hrsg.), *Rezeption und Identität. Die kulturelle Auseinandersetzung Roms mit Griechenland als europäisches Paradigma*, Stuttgart, 1999, 367–387.
- LEWIS 2010   R. LEWIS, *Francis Bacon. Allegory and the Uses of Myth*, *The Review of English Studies*, N. S. 61 (2010), 360–389.
- MARCHETTO 2000   M. MARCHETTO (intr. trad.), *Francesco Bacone: Sapienza degli antichi*, Milano, 2000.
- MULSOW 2004   M. MULSOW, *Ambiguities of the Prisca Sapientia in Late Renaissance Humanism*, *Journal of the History of Ideas* 65 (2004/1), 1–13.
- ROSSI 1968 (2009)   P. ROSSI, *Francis Bacon: From Magic to Science*, London, 1968 (2009).

1. Kasszandra, avagy az igazbeszéd

Úgy mesélik, hogy Apollón szerelmes lett Kasszandrába, aki kívánságát válogatott fogásokkal cselezte ki, de közben a reményt is táplálta benne, hogy így csikarja ki tőle a jóslás adományát. Mikor aztán megkapta tőle, amire fű alatt kezdettől fogva törekedett, kérését kerek-perec elutasította. Ez, mivel sehogyan sem tudta visszavenni, amit óvatlanul elajándékozott, ám hajtotta a bosszúvágy és azt sem akarta, hogy egy ravasz nőszemély csúfot űzzön belőle, az adományhoz azt az átkot társította, hogy a nő mondja csak meg mindig előre azt, ami bekövetkezik, de soha senki ne higgyen neki. Jóslataiban megmaradt tehát az igazság, de senki nem bízott benne, s ezt élte át állandóan, még hazája pusztulásakor is, amire gyakran figyelmeztetett anélkül, hogy bárki odafigyelt volna, vagy hitt volna neki.

A történet a kéretlen tanácsok és haszontalan figyelmeztetések szabadságáról látszik szólni. Akik ugyanis dacosak és keményfejűek, és nem hajlandóak alávetni magukat Apollónnak, azaz a Harmónia istennek, hogy a dolgok módját és mértékét, a beszédnek mintegy az éles vagy tompa hangnemeit, a vajtabb és a közönségesebb fül közötti különbségeket, és végül úgy a beszédnek, mint a hallgatásnak az idejét kitanulják és betartsák: legyenek bármilyen bölcsék és szabadok, adjanak bármilyen üdvös és jó tanácsot, mégsem ér semmit a szavuk és az indulatuk, hamvába hull minden igyekezetük; sőt, csak siettetik a pusztulását azoknak, akik érdekében fellépnek, s csak jóval a vég és a tragédia után ünneplik őket, mint messzire tekintő jósoakat. Kiváló példa erre az utikai Cato, aki hazája végzetét és a zsarnokságot előbb az összeesküvésből, majd Caesar vetélkedéséből Pompeiusszal, mint valami kilátóból, jó előre meglátta, és kinyilatkoztatás-szerűen megjósolta. Ám nem ért azzal semmit, sőt csak ártott vele és hazája bajait siettette. Bölcsen látta ezt Cicero és frappánsan írta róla egy barátjának: „Cato igen derék elme, de árt az államnak: úgy beszél ugyanis, mintha Platón Államában élne, s nem Romulus söpredéke közt.”¹

---

¹ *Ad Att.* 2, 1, 8.

2. Tüphón, avagy a lázadó

A költők úgy mesélik, Júnó igen sérelmezte, hogy Jupiter az ő közreműködése nélkül, saját magából szülte Pallaszt, s azért kérlelte és zaklatta az összes istent és istennőt, hogy akár Jupiter nélkül szülhessen ő is. Mikor pedig engedtek erőszakos sürgetésének, a földre dobbantott, s a mozdulat nyomán megszületett Tüphón, ez a rettenetes és hatalmas szörnyeteg. Egy kígyóhoz adták dajkaságba, hogy az nevelje föl. Nem sok idő telt bele, felnövekedett, és háborút kezdett Jupiter ellen. A harc során Jupiter a gigász fogságába esett, aki a hátára vette, egy távoli, sötét vidékre vitte, majd megcsonkítva és bénán magára hagyta, miután kezéből-lábából kivágta és magához vette az inakat. Mercurius azonban ellopta Tüphóntól és visszaadta az inakat Jupiternek, aki erőre kapott és újrakezdte a háborút: előbb villámjával megsebezte – vércseppjeiből ekkor születtek a kígyók – majd a futva menekülőt egy hegy tömegével ütötte agyon, az Etnát hajítva rá.

A mese a királyok váltakozó szerencséjéről és a királyságokban rendszerint kitörő lázadásokról szól. Helyes elgondolás ugyanis, hogy a királyok úgy vannak összekötve országukkal, mint Jupiter és Júnó: a házasság kötelékével. Megesik azonban időnként, hogy annyira hozzászoknak a parancsolgatáshoz, hogy elferdülnek, zsarnokká lesznek és mindent maguknak akarnak. Nem törődnek a szenátus és a rendek beleegezésével, és csak magukból szülnek: vagyis a saját fejük után mennek és mindent kizárólag hatalmi szóval intéznek. A nép ezt nehezen viseli és maga is arra törekszik, hogy önmagából teremtsen és emeljen ki egy vezetőt. A dolog rendszerint a nemesség és az előkelők titkos szervezkedésével kezdődik, majd ha ez elcsitul, a nép kezd el mozgolódni, amiből a dolgok valamiféle forrongása következik – ez felel meg Tüphón gyermekkorának. Ezt az állapotot a nép természetes gonoszága és rosszindulata, e királyokkal szemben igen ellenséges kígyó táplálja. Végül, mikor a pártosság kellően megerősödött, nyílt lázadás tör ki, amely – a népre és a királyokra zúduló végtelen csapás miatt – Tüphón rettenetes képével ábrázolható: száz feje a széttördelt hatalomnak, tűzokádó szája a felperzselt földnek, kígyó-öve a járványoknak (különösen ostromok idején), vaskeze az öldöklésnek, saskarma a rablásnak felel meg; a testét borító tollak pedig az állandó rémhíreknek, pletykának,

izgatottságnak és effélének. Az ilyen lázadások aztán olyan erők lesznek, hogy a királyoknak a lázadók miatt el kell költözniük: királyi székhelyüket és fővárosaikat elhagyva – hogy erejüket összeszedjék – egy távoli és ismeretlen tartományukba vonulnak vissza, elvágva a pénz és a hatalom idegétől. Kisvártatva azonban, ha bölcsen túrik balvégzetüket, Mercurius erényének és iparkodásának köszönhetően visszanyerik inaiikat, azaz kedvességgel, bölcs rendeletekkel és nyájas beszéddel visszaszerezve alattvalóik támogatását és jóindulatát, gyorsan összeszedik a költségeket és újra érvényt szereznek tekintélyüknek. A legtöbben azonban bölcssek és óvatosak: nem kísértik meg a szerencsésüket, a harctól tartózkodnak, és arra törekcszenek, hogy valamilyen nevezetes cselekedettel zúzzák össze a lázadók jó hírét. Ha ez sikerül, akkor ezek, sérülésük tudatában és ügyükben elbizonytalanodva előbb gyenge és hatástalan fenyegetéssé – mintegy kígyósziszegéssé – változnak, majd reményvesztetten menekülni kezdenek. Csak ezután, miután elfutottak, érdemes és biztonságos a királyoknak a hadsereggel és királyságuk teljes erejével – mintegy az Etna tömegével – a nyomukba eredni és eltaposni őket.

3. A küklopszok, avagy a terror szolgálái

Azt mesélik, hogy a küklopszok olyan vadak és fékezhetetlenek voltak, hogy Jupiter először a Tartaroszba lökte és örök börtönre ítélte őket; később azonban a Földanya meggyőzte, hogy számára sem lenne előnytelen, ha megszabadítaná őket bilincseiktől, és munkájukat a villámok kovácsolásánál hasznosítaná. Így is lett; ezek pedig szakadatlan szorgalommal, szünet nélkül és fenyegető zajjal kovácsolták neki a villámokat és a félelemkeltés egyéb szerszámain. Telt-múlt az idő, mikor Jupiter egyszer megharagudott Aszklépioszra, Apollón fiára, mert az orvosságával a halálból hozott vissza egy embert. Haragját azonban elleplezte (hiszen a híres és önzetlen cselekedet miatt nem is lett volna igazságos indoka a méltatlankodásra), és a küklopszokat bujtotta fel titokban ellene, akik habozás nélkül kivégezték egy villámmal. Apollón erre bosszúból – Jupiter tudtával – lenyilazta őket.

A történet a királyok tetteiről szól. Ők ugyanis vad és vérszomjas szolgálait, illetve végrehajtóikat először büntetéssel sújtják és eltávolítják a színről. Ezután, a Föld tanácsára – ami ti. nemtelen, kevésbé tiszt-

tességes és csak a hasznot nézi – megint használatba veszik és bevetik őket mindenütt, ahol kemény szigorra és kíméletlen végrehajtókra van szükség. Ezek, mivel természetből fogva vadak, az őket korábban sújtó csapásokban megkeseredtek, valamint pontosan érzékelik, hogy mit is várnak tőlük, az efféle dolgokban csodálatos szorgalmat tanúsítanak; ám mivel nem is szívbijosak, viszont mohón lesik és keresik az alkalmat, hogy elismerést szerezzenek, előfordul, hogy fejedelmük titkos jelzésére vagy nem egyértelmű parancsára valamilyen gyűlöletes tettet hajtanak végre. A fejedelmek pedig, hogy a gyűlöletet elhárítsák, s mivel tisztában vannak vele, hogy az efféle eszközből sohasem fogynak ki, feláldozzák és kiszolgáltatják őket a megbüntetett emberek rokonainak, barátainak, mindazoknak, akik feljelentést tettek, valamint a nép bosszújának és haragjának; hogy aztán nagy üdvivalgás és a királyok hangos éltetése közepette érje őket inkább kései, mint megérdemelt végzetük.

4. Nácisz, avagy az önimádat

A legenda szerint Nácisz szépsége és kecsessége lenyűgöző volt, de a külső alatt mérhetetlen gőg és kiállhatatlan kevélység jellemezte. Önmagában tetszelgett tehát, de mindenki mást lenézett; csak a vadászatnak élt és magányosan járta az erdőket maroknyi kíséretével, akiknek mindent ő jelentett. Ekhó nimfa is mindenütt a nyomában volt. Ennek az életmódnak az vetett sorszerű véget, mikor egyszer egy tisztavízű csermely mellé ért, s ott a déli forráságban leheveredett. Mihelyt ugyanis a vízben megpillantotta önmagát, annyira elragadta a látvány és úgy belefeledkezett saját csodálatába, hogy sehogyan sem tudott elszakadni ettől a tükröződő képmástól, s örökre megbűvölten odacövekelt; mígnem végül a róla elnevezett virággá változott, amelyik kora tavasszal nyílik és az alvilági isteneknek, Plútónak, Proserpinának és az Eumeniszeknek van szentelve.

A mese azon emberek jellemét és sorsát illusztrálja, akik szépségük, vagy egyéb adottságaik miatt – amelyekkel a természet ékesítette és tette jelessé őket anélkül, hogy ezért bármennyit is iparkodtak volna – olyannyira imádják önmagukat, hogy szinte belepusztulnak. Ennek a lelki-alkatnak sokszor velejárója az is, hogy az ilyenek nem sokszor foglalkoznak politikával vagy közügyekkel, mert abban az életformában szükségszerűen sok elutasítással és lebecsüléssel találkozónak, ami

megzavarná és lelki egyensúlyukból kizökkentené őket. Így többnyire maguknak valók, magányosan élnek és a köldöküket nézik; igen kevés és válogatott társuk van mindössze, és ezek is csak olyanok, akik látszólag csodálják és mindenekfelett tisztelik őket, illetve mint Ekhó, minden szavukat megismétlik, s kívánságaikat feltétel nélkül teljesítik. Ezt aztán úgy megszokják, úgy elferdülnek és eltelnek önmagukkal, hogy önmaguk csodálatától teljesen elragadtatva elképesztő tunyaságba és tétlenségbe süllyednek: szinte megbénulnak, s minden életerő és elevenség elhagyja őket. Találó az is, hogy egy tavaszi virághoz hasonlítják az ilyen lelkialkatot, hiszen az efféle jellemek fiatal korukban virágoznak és szereznek elismerést, majd érettebb korba lépve a velük kapcsolatos várakozásokat rendre megcsalják és semmissé teszik. Ugyanerre vonatkozik az is, hogy a virág az alvilági isteneknek van szentelve, mivel az ilyen emberek rendszerint mindenre teljesen haszontalannak bizonyulnak. A régiek ugyanis mindent, ami egyetlen gyümölcsöt sem termelt ki magából, hanem – mint egy hajó útja a tengeren – nyom nélkül eltűnt és semmivé lett, az alvilági isteneknek szenteltek.

11. Orpheusz avagy a filozófia

Az Orpheuszról szóló történet közismert, mégsem magyarázták minden részletében hitelt érdemlő módon, pedig úgy látszik, hogy a filozófia egyetlenes képeként értelmezhető. Orpheusz, e csodálatos és valóban isteni férfiú személye, aki mindenféle összhangzatban jártas volt, és édes melódiáival mindenkit meghatott és elbűvölt, könnyűszerrel alkalmazható a Filozófia leírására. Orpheusz próbái ráadásul, amiképpen a bölcsesség művei a bátorság tetteit, méltóságban és erőben felülműlják Herkules munkáit is.

Az idő előtti halál által elragadott felesége iránti szerelmében Orpheusz, lantjában bízva, arra szánta el magát, hogy leszáll az alvilágba és megkérleli a Szellemeket. Reményében nem is csalatkozott. Édes énekével és lantjátékával ugyanis annyira kiengesztelte és megszelídítette az alvilági szellemeket, hogy engedélyezték neki: feleségét magával viheti, de azzal a feltétellel, hogy az asszony a nyomában lépkedjen, míg ő maga hátra se tekintsen, mielőtt a napvilágra nem érnek. Miután azonban ő ezt, nem kevésbé a szerelem, mint az aggodalom miatt érzett türelmetlenségében, mikor már majdnem biztonságban voltak, mégis

megtette, az egyezés érvényét veszítette: felesége pedig meredeken zuhanva visszahanyatlott az alvilágba. Ettől kezdve a gyászoló és nőket meggyűlölő Orpheusz elvonult a világtól, de változatlanul édes énekével és lantjátékával annyira elbűvölte először a vadak összes fajtáját, hogy azok levetették természetüket és elfeledkeztek dühös vadságukról: nem hajtotta őket már vak ámokfutásra a vágy égő tüskéje, és mohó étvágyuk kielégítésével mit se törődve a zsákmányra sem áhítoztak többé, hanem köréje gyűltek, ahogyan a színházban szokás, és egymás között jóindulatúan, szelíden viselvén magukat, csupán a lantjáték kötötte le figyelmüket. De mindez nem volt elég, mivel a muzsika ereje és hatalma akkora volt, hogy még az erdőket, sőt magukat a köveket is megindította, olyannyira, hogy ezek is fogták magukat, és székhelyüket illő módon és rendben körülötte helyezték el. Miután mindez rövid idő alatt szerencsésen és csodálatra méltó módon sikerült neki, végül a Bacchus ösztökéje által feltüzelt trák asszonyok először egy hatalmas hangú rekedt túlköt fújtak meg; az ebből keletkezett zajban a muzsika hangját már nem lehetett hallani, megszűnt tehát az erő, amely a rendnek és annak a társadalomnak az összetartó kapcsa volt. Zűrzavar támadt; a vadak egymás után visszatértek természetükhöz, és ahogy előtte, újra üldözni kezdte egyik a másikat, és a kövek, a fák sem maradtak már a helyükön. Orpheust végül az őrjöngő trák nők szétszaggatták, és szétszórták a földeken. Halála miatti gyászában a Helikón, a múzsák szent folyója, vizét méltatlankodva a föld alá rejtette, és csak más helyeken bukkant elő újra.

A mese értelme a következő. Orpheusznak két éneke van: egy az Alvilág kiengesztelésére, egy másik pedig a vadak és az erdő megszelídítésére. Előbbi a természetfilozófiára, utóbbi az erkölcs- és társadalomfilozófiára illik a legteljesebb mértékben. A természetfilozófia célja ugyanis messze a legnemesebb: a romlandó dolgok vissza- és helyreállítása és – ugyanezen dolognak mintegy az alacsonyabb fokán – a test állapotának megőrzése, a felbomlás és a rothadás késleltetése. Ez, ha valaha sikerülhet, nem érhető el másképp, mint a természet kellő és pontosan meghatározott arányosításával, egy pontosan behangolt lanton való játékhoz hasonlóan. De miután ez a létező dolgok egyik legnehezebbike, többnyire a kívánt eredmény híjával marad; és nem is más ok

miatt rendszerint, mint a kíváncsi és elhamarkodott túlbuzgóság és türelmetlenség miatt.

A filozófia tehát így, alkalmatlannak bizonyulva a feladatra és emiatt méltán megkeseredve, az emberi dolgok felé fordul, és a meggyőzés és az ékesszólás segítségével az emberek lelkébe oltja az erény, a méltanyosság és a béke szeretetét; eléri, hogy a népek egyesüljenek, elfogadják a törvények jármát, alá vessék magukat a határozatoknak, és amíg a szabályokat és előírásokat betartják és végrehajtják, elfeledjék természetes idegenkedésüket.

Ennek köszönhetően kevéssel utóbb épületek emelkednek, városokat alapítanak, a földeket és kerteket fákkal ültetik be: jogosan mondja tehát a történet, hogy a kövek és az erdők átköltöznek és összesereglenek. A társadalom iránti felelősség pedig méltán és jogosan sorolódik a halandó test helyreállításának állandó, de végül kudarcot valló kísérlete mögé, mivel a halál kikerülhetetlen szükségszerűségének immár napnál világosabb kilátása az emberek lelkét arra indítja, hogy az örökkévalóságot érdemekkel és hírnévvel szerezzék meg. Az is igen bölcsen szerepel a történetben, hogy Orpheusz idegenkedett a nőktől és a házasság gondolatától, mivel a házasság gyönyöreire és a gyermekek iránti szeretet többnyire elvonják az embereket attól, hogy a közös ügyért nagy és kiemelkedő tettekre vállalkozzanak, mivel a halhatatlanságot, ha nem is tetteikkel, de utódaikkal már egyébként is elérték. A bölcsesség művei azonban, jóllehet az emberi dolgokat messze túlszárnyalják, mégis saját határaik közé vannak szorítva. Az történik ugyanis, hogy az államok és királyságok egy ideig virágoznak, majd nem sokkal ezután zavargások, lázongások és háborúk ütnek fel a fejüket, és az általuk keltett hangzavarban először elhallgatnak a törvények; majd ezt követően az emberek visszatérnek természetes romlott hajlamaikhoz; végül a pusztítás átterjed a vidékekre és a városokra is. Ezután pedig nem sokkal – ha folytatódik ez az egész örület – az írásokat és a filozófiát is egészen biztosan szétszaggatják: olyannyira, hogy, mint egy hajótörés után a roncsdarabok, csak itt-ott lelhetőek fel töredékei, és a barbárság időszaka következik. A Helikón vize a föld alá merül, mígnem a dolgok rendes változásának megfelelően, ha talán nem is ugyanazon a helyen, de más nemzeteknél, áradva újra a felszínre nem tör.

17. Cupido avagy az atom

Mindazon dolgok, amit a költők Cupidóról avagy a Vágyról mondtak, kizárólag egyetlen személyre nem vonatkozhatnak, úgy térnek el egymástól azonban, hogy ne lehessen ugyan őket összetéveszteni, de hasonlóságuk is kitűnjön. Azt mesélik ugyanis, hogy a Vágy valamennyi istenség közül a legrégebb volt, sőt valamennyi dolog között is; kivéve Kháoszt, mivel azt vele egyidősnek tartják; ugyanakkor Kháoszt ezek a régi férfiak sohasem ruházzák fel isteni ranggal, vagy az isten elnevezéssel. Úgy tartják továbbá, hogy nem volt szülője ennek a Vágnak, igaz, néhányan az Éj tojásáról is beszélnek. Ugyanakkor ő nemzette a Kháoszból az isteneket és a mindenséget. Emellett szám szerint négy tulajdonságot tulajdonítanak neki: örökké gyermek, vak, mezítelen és nyilazik. Volt aztán egy másik Vágy is, a legifjabb az istenek között, Venus fia, akire átruházták annak a réginek a tulajdonságai, és valami képpen még rá is illenek.

A mese a természet kezdeteihez röpit vissza minket, és arra vonatkozik. Ez az első Vágy az őanyagban lévő kívánság, avagy ösztöke, vagy hogy világosabbak legyünk, az atom természetes mozgása. Ez ugyanis az a legősibb és egyetlen erő, amely az anyagból mindent létrehoz és kialakít. Teljességgel szülő nélküli, azaz ok nélküli. Az ok ugyanis a hatásnak mintegy a szülője: de ennek az erőnek a természetben semmiféle oka nem létezhet (mindig kivéve persze Istent). Előtte semmi nem volt, tehát semmi nem hatott, és a természet nála jobban semmit nem ismer; se eredete se alakja, emiatt bármi is legyen végül, eleve adottnak és megmagyarázhatatlannak kell lennie. Még ha kiterjedése és előrehaladása tudható lenne is, oka szerint soha nem ismerhetjük meg, miután Isten után ő minden oknak okozója, ő maga tehát megokolhatatlan. De talán azt sem remélhetjük, hogy a kiterjedése megállhatna vagy felfogható lenne az emberi horizonton belül; emiatt találhatták ki tehát az éj által kikeltett tojást, és bizonyára ezért mondja a szent bölcselő: *Mindent úgy alkotott, hogy helyes legyen a maga idejében. A jövőt is beléjük helyezte. Csakhogy az ember nem tudja kifürkészni Isten művét, amelyet létrehoz kezdettől fogva mindvégig.*²

---

² Préd 3, 11.

A természet legfőbb törvénye, avagy az ereje ennek a Vágnak, amelyet Isten ültetett a dolgok első részecskéibe a nemzés céljából, amelynek sokszoros ismétlése folytán tört elő és duzzadt hatalmasra a létező világ teljes sokszínűsége, megérinthesi csupán az emberi elmét, de átjárni aligha képes.

A dolgok anyagi okainak feltárásában a görög bölcselet a leggondosabb és legtalálékonyabb; ami azonban a mozgás eredetét illeti (amelyben valamennyi művelet hatóereje áll) hanyag és nemtörődöm. Ebben a dologban pedig, amelyről most szólunk, egyenesen úgy tűnik, hogy a sötétben tapogatózik és dadogni kezd. A peripatetikusok véleménye ugyanis az anyag ösztökéjéről a megfosztás által, alig halad túl a szavakon, és inkább csak hangoztatja a dolgot, ahelyett, hogy pontosan megjelölne. Akik pedig Istenre vonatkoztatják ezt, igen helyesen teszik ugyan, de egyből a hegy csúcsára szöknek, ahelyett, hogy lépésben másznák meg. Kétségtelenül egy egyedüli és legfőbb törvényben egyesül az alárendelt természet Istennel; ez ugyanaz, amelyet a fenti szöveg azzal a szófüzérrel idézett: *a mű, amelyet létrehoz kezdettől fogva mindvégig.*

Démokritosz pedig, aki alaposabban mérlegelte a kérdést, miután az atomot valamiféle alakkal és kiterjedéssel látta el, egyedül és egyszerűen a Vágyat tulajdonította neki, mint első mozgást, valamint egy másodikat, amely már viszonylagos. Úgy vélte ugyanis, hogy minden dolog saját magától a világ közepe felé tart; amelyik az anyagból többet bír, az gyorsabban halad, míg amelyik kevesebbet, azt a többivel való ütközés pályájáról letéríti, és az ellenkező irányba taszítja. E korlátozott érvényű elmélet is azonban kevesebb dologra volt tekintettel, mint kellett volna. Sem az égitestek körforgása, sem a dolgok összehúzódása és tágulása nem vezethető vissza vagy alkalmazható erre az alapelvre. Epikurosz elképzelése az atom elhajlásáról és véletlenszerű elmozdulásáról már egyenesen tréfaszámba megy és a tárgyban való járatlanságáról tanúskodik. A kívánatosnál is nyilvánvalóbb tehát, hogy ez a Vágy valóban éjszakai homályba burkolószik.

Lássuk aztán az állandó jelzőket. Nagyon ügyesen írják le úgy Cupidót, mint egy örökké kisedő fiúgyermeket; az összetett dolgok ugyanis már nagyobbak, és el kell viselniük a kort; a dolgok első csírái azonban, vagyis az atomok, igen kicsik, és örökké megmaradnak gyermeknek. Az

is nagyon találó, hogy mezítelen; mivel a helyesen gondolkodó szemében valamennyi összetett dolog álarcot és ruhát visel, és csak a létező dolgok legelső részecskéi teljesen mezítelenek. Aztán a Vágy vaksága szintén egy igen bölcs allegória. Ez a Vágy ugyanis, bármelyik is legyen, semmiféle előrelátással nem bír; de tapogatózva, mint ahogyan a vakok szokták, lépéseit és mozgását arra irányítja, amelyet magához a legközelebb érez; annál inkább csodálhatjuk a legfelsőbb isteni gondviselést, hogy biztos és végső törvénnyel olyan dolgokból hozta létre a világnak ezt a rendjét és szépségét, amelyek mindenféle előrelátásnak a legteljesebb mértékben híjával vannak. Utolsó jelzője az, hogy nyilazik, azaz: olyan erő ez, hogy távolra hat. Ami távolra hat ugyanis, mintegy nyilazni látszik. Aki pedig elismeri az atom és az űr létét (feltéve, ha ez az űr köztes és nem elszigetelt), szükségképpen következtetnie kell az atom távolra ható erejére; ugyanis, ha ezt elvonnánk, semmiféle mozgás nem keletkezhetne, hanem minden megdermedne és mozdulatlan maradna. Ami pedig ama fiatalabbik Vágyat illeti, méltán tartja úgy a hagyomány, hogy a legfiatalabb az istenek között, mivel a külső formák létrejötte előtt hatalma nem érvényesülhetett volna. Leírásában az allegória már erkölcsi értelmet nyer, ugyanakkor valamiféle hasonlóságot ama régivel is megőriz. Venus ugyanis a párosodásnak és az utódnemzésnek általában a vágykeltője; ezzel szemben a fia, Cupido, ezt a vágyat az egyénre alkalmazza. Venustól ered tehát az általános érvényű parancs, míg Cupidótól a jóval pontosabb vonzalom: s míg amaz közelebbi okoktól függ, addig emez jóval mélyebektől és sorsdöntőbbektől, mintegy amaz ősi Vágytól, amelytől minden különleges vonzalom ered.

28. A szfinx, avagy a tudomány

Úgy tartják, hogy a szfinx egy sokalakú szörny volt: arca és hangja egy szűzé, tolla egy madaré, karmai, mint a griffé. Thébai vidékén lakott egy hegycsúcson és elzárta az utakat: az volt a szokása, hogy az arra utazókat lesből megtámadta és elfogta, akiknek, miután foglyul ejtette őket, rejtélyes és bonyolult kérdéseket tett fel, amelyeket a közvélekedés szerint a múzsák eszeltek ki és adtak neki tovább. Ha pedig ezekre a szerencsétlen foglyok képtelenek voltak válaszolni, a megoldáson való zavart tépelődésük közben őrzöngő dühvel szaggatta szét őket. Midőn már jó ideje garázdálkodott ez az átokfajzat, a thébaiak díjat tűztek ki (maga

a thébai királyság volt a díj) annak a férfinak, aki képes megválaszolni a szfinx kérdéseit (miután más lehetőség nem volt a legyőzésére). Oidipusz, egy eszes és bölcs férfiú, akinek a lába sérült és átfúrt volt, mivel csábította a hatalmas jutalom, elfogadta a feltételeket, és elhatározta, hogy megkísérli teljesíteni. Ezután tehát fürgén és erős lélekkel meg sem állt, amíg a szfinxhez nem ért: ez azt kérdezte tőle, vajon melyik lehet az az élőlény, amely születésekor négy lábú, majd kétlábú lesz, aztán három-, végül pedig ismét négy lábú. Ő azt a talpraesett választ adta, hogy a megoldás az ember, aki születését követően és csecsemőkorában négy lábúként hengerződik, és a mászást is alig kísérli meg, nem sokkal ezután azonban felkel és elindul a két lábán; míg öregségében botra támaszkodva tartja magát, így szinte háromlábúnak látszik; végül élete végén elaggott vénemberként, miután izmai elsorvadtak, visszahanyatlak négy lábúnak és az ágyba kényszerül. A helyes válasszal így megszerzén a győzelmet, a Szfinxet megölte, testét egy számárra rakta, és azon szállította el, mintegy diadalmenetben; maga pedig az egyezségnek megfelelően a thébaiak királya lett.

Tetszetős és nem kevésbé bölcs történet ez, és úgy tűnik, a tudományról szól, különösen annak gyakorlati oldaláról. Ugyanis valóban túlzás nélkül nevezhetjük a tudományt egy szörnynek, amelyre a tudatlanok és műveletlenek egyenesen csodálattal néznek. Formája és külleme sokalakú, a tárgyörök mérhetetlen változatossága miatt, amelyekben a tudományt művelik. Arcát és hangját szépsége és bőbeszédűsége miatt ábrázolják nőinek. Azért vannak szárnyai, mert a tudományok és az általuk felfedezett dolgok egy pillanat alatt elterjednek, így repülnek, lévén, hogy a tudományban a közlés olyan, mint a fényjel, amelyet egy másikat észlelve azonnal meggyűjtanak. Nagyon találóan tulajdonítanak neki horgas és éles karmokat, mivel a tudomány érvelései és megállapításai az elme mélyére hatolnak, megfogják és olyan szorosan tartják, hogy se megmozdulni, se kicsúszni nem tud onnan. Ahogy a prédikátor is megjegyzi: *a bölcsök szavai olyanok, mint az ösztöke; mint a mélyen bevert szegek.*³ Úgy látszik továbbá, hogy minden tudomány egy magas és meredek hegycsúcson helyezkedik el, hiszen méltán tekinthető egy magas dolog kiemelkedőnek is egyben; így a tudatlanságot magasról

---

³ Préd 12, 11–12.

lenézve messzire és minden irányba elláthat és szemlélődhet, ahogyan azt a hegyek tetején szokták. Az utakat pedig azért szállja meg, mivel utunkon, azaz az emberi lét zarándokútján lépten-nyomon és bőségesen kínálkozik anyag és alkalom a szemlélődésre. Aztán a Szfinx olyan változatos és nehéz kérdéseket, rejtvényeket tett fel a halandóknak, amelyeket a múzsáktól kapott. Ezek, ameddig a múzsáknál vannak, mentesek talán a vadságtól. Amíg ugyanis magán a tudáson kívül semmi más célja nincs a kutató gondolatnak, az elme nincs szorongatva, nincs bezárva egy szűk helyre, hanem szabadon csaponghat és kóborolhat szerzetesét, sőt magában a kételkedésben és a változatosságban még valamiféle gyönyört és élvezetet is talál; de mihelyt az efféle rejtvények a múzsáktól a Szfinxhez kerülnek, azaz a gyakorlathoz, ahol már a cselekvésnek, a választásnak és a döntésnek a kényszere sürget, rögtön életbevágóak és súlyosak lesznek, és ha nem oldják meg őket, elképesztő módon kínozzák és gyötrik, valósággal ízekre szedik és szétmarcangolják az ember lelkét.

A Szfinx rejtvényeiben tehát mindig két lehetőség kínálkozik; aki nem oldja meg, annak elméje ízekre szakad, míg aki megoldja, hatalmat kap. Aki ugyanis ért ahhoz, amit csinál, az úgy uralja területét, ahogyan valamennyi művész is ura művének. A Szfinx rejtvényei pedig általában két csoportra oszthatók: vagy a világ természetére, vagy az ember természetére vonatkoznak. Hasonlóképpen a megoldás jutalma is kétfajta hatalom: hatalom a természet felett és hatalom az emberek felett. Az igazi természetfilozófia végső és valódi célja ugyanis a természet, a test, a gyógyítás, a technika és a többi számtalan dolog feletti hatalom; igaz a levezetésekkel megelégedett és a sok beszédűtől nagyra duzzadt skolasztika szinte el is veti a gyakorlatot és a kézzelfogható dolgokat. Az Oidipusznak feltett kérdés azonban, amelynek révén a Thébai feletti uralmat megszerezte, az ember természetére vonatkozott: bárki ugyanis, aki mélyen megérti az emberi természetet, a szerencséjének kovácsa lehet, és uralkodásra született, ahogyan azt a rómaiakról is találóan hirdették: *Ám a te mesterséged, Római, az hogy uralkodj.*⁴ Ide illik az is, hogy Augustus Caesar, akár szándékosan, akár véletlenül, de a Szfinx jelét használta pecsétként. Valóban, ha valaki, akkor ő tényleg kitűnt a politikában, és

---

⁴ Verg. *Aen.* 6, 851–852. (Lakatos István ford.)

élete során számtalan az ember természetére vonatkozó rejtvényt sikeresen megoldott, amelyeket ha nem oldott volna meg okosan és felkészülten, aligha kerülhette volna el az oly sokszor fenyegető végromlást.

De azt is hozzáteszi még történet, hogy a legyőzött Szfinx tetemét egy szamar hátára helyezték. Nagyon is találóan, hiszen nincs olyan nehéz és alig felfogható dolog, amelyet miután teljesen feltártak, ne terjedjen el azonnal, és még egy nehézkes felfogására is rá lehessen bízni. Azt sem hagyhatjuk szó nélkül, hogy a Szfinxet egy átfúrt lábú férfiú győzte le: az emberek ugyanis többnyire gyors léptekkel, rohanva szokták a Szfinx rejtvényeit megközelíteni; emiatt van aztán hogy a Szfinx felülke-rekedik, miközben ők inkább a vitatkozásban fecsérlik el elméjüket és tehetségüket ahelyett, hogy a gyakorlat és a végrehajtás révén az uralmat szereznék meg.